

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

ЧАЧАК 1972.

24

•

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

RECUEIL
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL

III

ČAČAK
1972.

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

III

ЧАЧАК
1972.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ**

III

Редакциони одбор
Радомир Станић, Милена Икодиновић,
Душанка Ранковић и Милован Вуловић

Одговорни уредник
Милован Вуловић

Технички уредник
Стеван Секованић

Насловна страна
арх. Слободан Ђорђевић

Лектор
Радован М. Маринковић

Коректори
Милан Ђоковић
Радован М. Маринковић

Издавач Народни музеј — Чачак
Штампа „Литопапир“ — Чачак

МИХАИЛО ЗОТОВИЋ

**НЕКРОПОЛА У КРЕМНИМА И ПОТРЕБА ДАЉЕГ
ИСТРАЖИВАЊА ТЕРИТОРИЈЕ АУТАРИЈАТА**

I ОПШТА РАЗМАТРАЊА

Досадашњи резултати вишегодишњих археолошких истраживања илирске културе у аспектима њене материјалне, духовне и етничке сфере, комбиновани са оскудним али драгоценим подацима античких писаца, чине веома прихватљивим нека изречена мишљења и претпоставке да би области око реке Таре, горњег тока Дрине и планине Таре требало сматрати географским језгром и прапостојбином Аутаријата, једног од најмногобројнијих и најснажнијих илирских племена. Из овог простора они се шире у другим правцима и у периоду своје највеће етничке, економске и политичке експанзије, у раздобљу између VII и IV века пре наше ере, запоседају релативно велику територију, којој су припадале области данашње североисточне Црне Горе, неки делови југоисточне Босне и југозападна Србија у ужем смислу.¹

Релативно велики фонд археолошког материјала са којим данас располажемо, после бројних истраживања извршених на подручју југозападне Србије, у глобално посматраном географском про-

стору од Дрине до Западне Мораве, упућује нас на типолошки паралелизам са материјалном производњом Илира са подручја централне Босне у којој Гласинац, како је то са правом истакао Б. Човић, у суштини представља најзападнији огранак једног компактног и и великог археолошког комплекса, чији се географски центар налази око горњег и средњег тока реке Дрине.²

Да би нам ситуација на читавом овом простору умногоме постала јаснија, мораћемо, у току даљих истраживања, добити потпунији увид у карактер материјала који лежи у хумкама источно од Пожеге, укључујући и материјал из хумки које су лоциране у ширем чачанском подручју, у коме Западна Морава, како по свему изгледа, чини евентуално крајњу источну границу археолошког комплекса о коме је реч. Поред тога, нека искуства, добијена новијим ископавањима у околини Пожеге,³ опомињу нас да обратимо већу пажњу на извесне разлике које се јављају између материјалне производње на читавом овом простору и духовне надградње, од којих ова последња, у релацијама археолошки могућих запажања у односу на начин сахрањивања, конструкције и положај гробова у хумкама и, уопште, у односу на читав погребни ритуал, представља један од битних елемената у диференцирању етничких особености и припадности.

Међутим, ако смо у овом тренутку, на нивоу наших садашњих знања, склони да прихватимо означене границе у чијим су оквирима Аутаријати егзистирали, чини се да је веома потребно истаћи питање недовољне истражености знатног дела баш оног ужег региона за који смо рекли да би га требало сматрати географским језгром и прапостојбином овог великог племена. Док је у овом погледу ситуација нешто боља на босанској страни дринског тока, где је у Штрпцима, југоисточно, и на подручју Борике, северно од Вишеграда, истражено више тумула са неколико некропола, као и знатно јужније одавде, у широј околини Плеваља,⁴ дотле на читавом подручју западно од Титовог Ужица до границе са Босном, северо-западно од Титовог Ужица до Дрине и југозападно до границе са Црном Гором, скоро да немамо истражених некропола у односу на њихов буквално велики број. Материјал добијен ископавањем ограниченог обима код Дренове, северно од Пријепоља, на равној некрополи у Стапарима, западно од Титовог Ужица⁵, и врло оскудан материјал једне хумке из Вишесаве код Бајине Баште, иако драгоцен, недовољан је за поуздану оцену историјских и археолошких питања које смо овде навели.

Ако би, у принципу, прихватили чињеницу да правци простирања и груписања некропола означавају не само подручја пребивања, већ и путеве кретања популација, онда би у многобројним тумулима западно, југозападно и северозападно од Титовог Ужица морали тражити везе између знатно боље истражених простора у источном делу ужичког региона и оних налазишта која леже у оним источним деловима Босне и североисточне Црне Горе који се наслањају на подручје југозападне Србије. Систематска рекогносцирања ових рејона, извршена последњих година, поред података о већем броју илирских хумки и некропола, указују нам на правце усмеравања наших будућих дугорочнијих истраживачких програма. С тим у вези, чини се да би наша пажња морала бити усмерена, према хумкама које леже унутар географске енклаве чије границе чине река Лим и границе Црне Горе и Босне и Херцеговине и оних североисточно одавде, у ширем комплексу златиборске висоравни, на падинама и подножју планине Таре и на обалама Дрине у подручју Бајине Баште, укључујући и оне хумке које леже на левој обали ове реке на босанској страни. Логично би било претпоставити да би, можда, у хумкама у Бабинама и на Јабуци, западно од Пријепоља, требало видети само део једног већег комплекса хумки, који обухвата и некрополе око Плеваља. Југоисточно од Штрбаца, а недалеко од Прибоја, лежи неколицина усамљених, маркантно обликованих тумула, а југозападно одавде — велика некропола у долини речице Поблаћенице, са већим бројем хумки на косама њеног десног обалног побрћа. У долини реке Увца, у ширем рејону села Рүтоша, Радоиње и Сеништа, познат нам је, такође, већи број тумула, док би, знатно северније одавде, од највећег интереса била градина у Кривој Реци, чија је некропола већ истражена, и градина у селу Шљивовици, испод које се пружа дуг ланац праисторијских хумки. Исто тако, северозападно од овог златиборског села, на обронцима планине Таре, на њеним косама или питомим планинским пашњацима, наилазимо, такође, на већи број илирских гробница.

II НЕКРОПОЛА И ЦЕНТРАЛНИ ГРОБ ХУМКЕ СА „ЦРКВИНА“

Као прилог бољем познавању и будућем интензивнијем истраживању илирске културе на подручју југозападне Србије, о чему је већ било речи, изнећемо неколико ближих података о хумкама из села Кремана, о једној већој некрополи и материјалу из једне оштећене хумке са овог локалитета.

Кремна су типично планинско село које лежи 22 километра западно од Титовог Ужица, у релативно питомој планинској равници на западним и делимично северним обронцима планине Таре, са које се, према селу, благо спуштају Креманске косе. Са југа и истока је Шарган, који затвара круг планинских висова од око и преко 1.000 метара надморске висине. Ти висови окружују читаво село. Са неколико локалитета са римским надгробним споменицима и архитектонским елементима и једним бројем средњовековних стећака, Кремна представља један мањи комплекс од ширег археолошког значаја, чију праву вредност, услед његове потпуније неистражености, за сада не можемо у пуној мери одредити. Југозападно од центра села, у засеоку Ерићи, у самом сеоском гробљу, познатом по имену „Ерића гробље“, евидентирана су три праисторијска тумула, релативно маркантних калота, пречника око 15 метара, угрожена могућношћу укопавања савремених гробова. Сви остали лоцирани су у једном делу веће сеоске равнице познате под именом „Мисаиловића поље“ и „Милановића ставе“, а омеђени су и планинском речицом, тзв. „Коњском реком“ и путем који води према Тари, па су тако подељени у две групе.

Са десне стране пута, преко поменутог речице, на имањима Милановића и Станића, на потесу познатом као „Милановића ставе“, налази се укупно пет тумула у групама од две и три хумке на међеусобном одстојању од око 70 метара. Заједничке су им карактеристике врло изражене и правилно обликоване калоте, велики пречник основа, који се креће између 18 и 22 метра, и просечна висина од око два метра. Испод хумуса запажа се камени плашт, који је, како то показује оштећење центра једне од хумки, могао бити прилично масиван.

Друга група од укупно 13 тумула лежи са леве стране пута Кремна—Тара, у потесу познатом као „Мисаиловића поље“, на имањима Мисаиловића и Тарабића. Хумке из ове групе су у просеку нешто мањих димензија у односу на хумке из прве групе. Добро су обликоване, маркантних калота, пречника основе 10—16 метара, а висине од 0,80—2 метра. Већ у самом хумусном покривачу запажа се камени плашт, који је, како то показује знатно оштећена хумка на имању Добривоја Тарабића, и релативно масиван.

Приликом извођења радова на путу Кремна—Тара, у пролеће 1961. године, коришћењем земљишта за позајмиште материјала, на имању Луке Мисаиловића, дошло је до знатног оштећења једне веће хумке из друге групе тумула, хумке која се налазила скоро

непосредно уз трасу пута. Хумка се налазила на месту званом „Црквине“ и просторно је нешто дистанцирана од осталих 12 тумула ове групе. Локалитет „Црквине“ уствари је јако изражено седло са оштријим падовима на североисточној и јужној страни, са заравњеним мањим платоом, на коме се налазе остаци римских надгробних плоча и архитектонски фрагменти неке грађевине, међу којима је и једна база стуба. На јужној страни седла формиран је тумулус чију је калоту било мало теже уочити услед хумкасте конфигурације самог седла у једном његовом делу. Експлоатацијом земље за насипање трасе пута скинута је једна половина хумке, па је тако добијен профил омогућио да се сагледају и њене основне карактеристике. Хумка је имала пречник од око 15 метара и калоту висине два метра, земљану конструкцију калоте која се завршава каменим плаштом од крупног речног облутка изнад кога је формиран нешто дебљи хумусни слој. Археолошка интервенција уследила је у моменту откривања остатака људских костију и фрагмената керамике, па је извршено чишћење оштећених делова и профила. Том приликом је у централном делу калоте откривен добро грађен и очуван гроб. Гроб је лежао на дубини од 0,70 метара, а био је ограђен и покривен већим, делимично обрађеним каменим плочама, па је представљао добро затворену целину. У основу гроба, која је била прекривена каменим плочама средње величине, био је положен покојник женског пола, чији релативно добро очувани скелет показује дужину од 1,55 метара, оријентисан у правцу исток—запад, са лобањом на источној страни. Покојница је била положена на леђа у испруженом положају, са десном руком савијеном у лакту, тако да је лежала у пределу горњег абдоменалног дела. Гробни прилог сачињавала су два керамичка суда елегантних форми и високо, косо постављених дршки, нађена са десне стране лобање, и богати бронзани накит покојнице од кога се, поред осталог, истиче дупла салталеонска огрица.

ОПИС МАТЕРИЈАЛА

1. Салталеонска огрица, од врло уске спирално увијене бронзане траке на којој је распоређено укупно осам бронзаних биконичних перли. Оба краја завршавају се богатим украсом од по три прапораста привеска, од којих су два делимично оштећена. Патинирана је зеленом патином. Дужина:

- 83 см. (Инвентар Народног музеја у Титовом Ужицу, број 1348, Табла I, слика 1);
2. Салталеонска ограница, у свему иста са ограницом инв. бр. 1348 под редним бројем 1, с том разликом што, уместо осам, има укупно 12 биконичних бронзаних перли. Један од прапорастих украса мало је оштећен. Дужина: 82,5 см. (Инв. бр. 1349-Т I, сл. 2);
 3. Наруквица од спирално увијене врло уске бронзане траке полуоблог пресека са 19 навоја. Патинирана је и површински нагрижена дивљом зеленом патином. Ширина: 7 см., $R = 6$ см. (Инв. бр. 1338, Т. II, сл. 7);
 4. Наруквица од бронзе, у свему иста као наруквица под редним бројем 3. (Инв. бр. 1339, Т. II, сл. 8);
 5. Фибула од бронзе са наребреним луком, који на средини има два, а на крајевима по једно пластично ојачање. Стопа је раскуцана, продужена, са оштећеним завршетком. Део игле је оштећен. Патинирана је зеленом патином. Дужина: 4 см. (Инв. бр. 1340, Т. II, сл. 1);
 6. Фибула од бронзе, у свему слична фибули 1340 под редним бројем 5. Стопа је нешто више оштећена. Недостаје игла. Дужина: 3,4 см. (Инв. бр. 1341, Т. II, сл. 2);
 7. Фибула од бронзе, у свему слична претходно наведеним фибулама. Добро очувана раскуцана стопа има дугмаст завршетак. Недостаје игла. Дужина: 4,3 см. (Инв. бр. 1342, Т. II, сл. 3);
 8. Фибула од бронзе, у свему слична претходним. Стопа и петља су знатио оштећене. Недостаје игла. Дужина: 3,4 см. (Инв. бр. 1343, Т. II, сл. 4);
 9. Лук бронзане фибуле, у свему исти као код претходно наведених. Распон лука: 2,3 см. (Инв. бр. 1344, Т. II, сл. 5);
 10. Чунаста фибула од бронзе, са два наспрамно постављена испупчења на ивицама најширег дела лука. Лук је украшен косим урезаним линијама. Стопа је пљосната, квадратна, повијена на горњу страну и завршава се дугмастим испупчењем. Недостаје игла. Патинирана је тамно зеленом патином. Дужина: 3 см. (Инв. бр. 1345, Т. II, сл. 6);
 11. Дугмета (3 комада) од бронзе, конкавна са унутрашње стране. Петље за пришивање полазе од ивица калоте, оштећене код два примерка. $R = а) = 1,3$ см, б) = 1,2 см, ц) = 0,6

- см. Патинирана су тамно зеленом патином. (Инв. бр. 1346 Т. III, сл. 2);
12. Привесак од бронзе у виду два копча, чији су тулци лучно повијени и спојени. Патинирана је зеленом патином. Дужина: 5 см, (Инв. бр. 1347, Т. III, сл. 3);
 13. Огралица од укупно десет сачуваних ћилибарских перли, пре-тежно биконичног облика, једне мање камене и једне округле пљоснате керамичке перлице. (Инв. бр. 1350, Т. III, сл. 5);
 14. Суд са две дршке, од печене земље, мрко сиве боје, порозне површине, биконичног трбуха и кратког врата. Високе, ко-со постављене дршке полазе од рамена, а везују се за косо испуштене високо уздигнуте језичасте траке. Горња кону-сна површина трбуха украшена је плитким канелованим сноповима цик-цак линија. Језичасти испусти, за које се дршке везују, украшени су са унутрашње стране урезаним паралелним линијама. Релативно је добро очуван, уз мању реконструкцију употребом гипса. Димензије: $x = 8,5$ см. (од дна до обода) и 13,3 см (од дна до врха дршки); P отвора = $7,2 \times 6,5$ см.; P дна = 5 см. (Инв. бр. 1336, Т. III, сл. 1);
 15. Суд са две дршке, трбушасто заобљен. Дршке су високо по-дигнуте, истог типа и положаја као код суда 1336. Керамика је мрко сиве боје, порозне површине. Трбух је украшен ме-топно распоређеним сноповима благо урезаних вертикалних линија, врат паралелним линијама које га опасују, а јези-части испусти, који везују дршке са унутрашње стране, ве-ртикалним урезаним линијама. Реконструкција на основу око $2/3$ оригиналних делова. Димензије: $x = 8,4$ см (од дна до обода) и 11,4 см (од дна до врха дршки); P отвора = 5,5 см; P дна = 4,5 см (Инв. бр. 1337, Т. III, сл. 4).

Изложени материјал, изузев керамичких посуда, представља углавном добро познате и проучене типове предмета из релативно богатог асортимана илирске производње, па је из тог разлога непот-ребна његова дубља и детаљнија анализа. Гроб сасвим поуздано да-тујемо фибулама од којих четири припадају типу тзв. „дугметасте“ фибуле, која је добро позната на Гласинцу и на неколико налазишта југозападне Србије: Кривој Реци, Пилатовићима, Годљеву и Ражани.⁶ Старији облици овог типа датују се на Гласинцу у периоду IV-Ц фазе, што значи између 625—500 године пре нове ере.⁷ И поред де-

лимитних оштећења, извесни детаљи у пластичном рапчлањавању лука опредељују нас да ову врсту фибула у гробу у Кремнима датујемо у другу временску половину ове фазе. Мала чунаста фибула, са раширеним луком и са по једним малим дугметом на његовим нвичним странама и четвртастом стопом украшеном високо подигнутим дугметом, први пут се појављује у илирском материјалу југозападне Србије. На Гласинцу, где је њена појава доста ретка, у својој типичној форми позната је из гроба I, тумулуса I на Рудинама, где се, као и чунасте фибуле у свом класичном облику, датују у IV-Ц фазу.⁸

Две посуде од керамике, својом формом, која је изражена концепцијом постављања високих елегантних дршки, представљају, за сада, један врло мало познат и сасвим редак облик. Приликом ревизионих ископавања на Гласинцу 1957. године, у тумулусу Б некрополе у Подилијаку, нађено је врло плитко, у центру тумулуса, више фрагмената једног суда, кога је, због недовољне очуваности, било могуће само графички реконструисати. Та реконструкција показује велику сличност са посудама из Кремана. За овај тип суда и Б. Човић истиче да представља до сада непознат елемент, мада, по њему, боја и фактура потпуно одговарају гробној керамици гласничке IV-Ц фазе.⁹ Посуде из гроба у Кремнима, чије датовање није спорно захваљујући фибулама које су нађене у затвореној гробној целини, припадају, у односу на гласиначке елементе, далеко развијенијој и финијој варијанти овог типа, са чијим налазом први пут сазнајемо за један нови облик илирске гробне керамике.

ЗАКЉУЧАК

Гроб из хумке са локалитета „Црквине“, чије смо фибуле а са њима и читав гробни инвентар, као затворену целину, датовали у другу половину фазе IV-Ц на Гласинцу, припадао је, како изгледа, једној угледнијој илирској жени. На овакав закључак упућује нас, пре свега, централно место гроба у хумци и његова солидна конструкција. Осим тога, поред неколико примерака материјала који припадају сасвим класичним и уобичајеним типовима (спирално увијене наруквице, дугметасте фибуле, дугмета, итд.), неки предмети својим занатским и естетско уметничким квалитетом говоре о друштвеном угледу њиховог власника, при чему, пре свега, мислимо на врло укусно изграђене дупле салталеонске огрице и приложене керамич-

НЕКРОПОЛА У КРЕМНИМА

ке судове, који, без сумње, припадају једном од најоригиналнијих, најелегантнијих и уметнички најбоље обликованих типова у илирској гробној керамици уопште.

Својим садржајем, овај гроб, у извесном смислу, опредељује и општи карактер кремманске некрополе, у условима када, пре овога налаза, нисмо имали никаквих других материјалних чињеница. Ако, поред овога, узмемо у обзир концентрацију и положај тумула, као и њихову земаљну камену конструкцију, коју смо уочили код неких оштећених хумки, онда је извесно да смо у могућности да, са нешто више сигурности, у хумкама из кремманског поља, видимо јединствену халштататску некрополу, која је могла настати у периоду пуног општег напретка племена Аутаријата. Њен значај, као и значај материјала који смо овде презентирали, лежи у чињеници да се она налази у једном мало истраженом делу југозападне Србије, који смо означили као уже територијално подручје тог великог илирског племена. За боље познавање његове историје несумњиво ће бити значајни сви они резултати које будемо добили будућим систематским истраживањима некропола на овом простору.

НАПОМЕНЕ

1. Б. Човић, О изворима за историју Аутаријата, Годишњак—књига V, Центар за Балканолошка испитивања, књига 3, Сарајево 1967, стр. 105—106 и 111—116, где је, између осталог, резимирано више мишљења у вези ове проблематике и наведена и друга литература.

2. Ибид., стр. 114 фус-нога 16.

3. Мисли се, пре свега, на ископавања некрополе у Пилатовићима код Пожеге 1970. и 1971, где је у хумкама строго поштован кружни систем сахрањивања са више прстена гробова, са или без жртвеног простора у центру хумки. Грбови су скелетни, обезбеђени конструкцијом од крупнијег речног облутка и камених плоча. Материјал је скоро идентичан гласиначком материјалу из VII—VI века пре нове ере. Наведени подаци о начину сахрањивања и други детаљи са овог и још неких локалитета са њему блиског подручја, упућују на закључак да се у њима могу видети извесне особености етничког и уопште локалног карактера.

4. М. Мандић, Непубликовани предмети у нашој прехисторијској збирци, ГЗМ XXXIII/XXXIV (1921/1922), стр. 27—28; Б. Марковић—Д. Срејовић, Готовуша, Плевља, Илирске хумке старијег гвозденог доба, Археолошки преглед 6, БГА, 1964, стр. 39.

5. М. Зотовић, Ископавања на Малој градини у Стапарима, Археолошки преглед 1959, стр. 74.

6. М. Зотовић, Илирски гробни налази из Годљева, Зборник Народног музеја V, БГА, стр. 153, где су наведени топови фибула са ових локалитета.

7. Гласинац 2, стр. 43, Т. XXXVII, сл. 9—11.

8. Ибид., стр. 42, Т. XXV, сл. 12.

9. Б. Човић, Гласинац 1957 — Резултати ревизионог ископавања тумула гласиначког типа, ГЗМ 1959, стр. 68, Т. X, сл. 8.

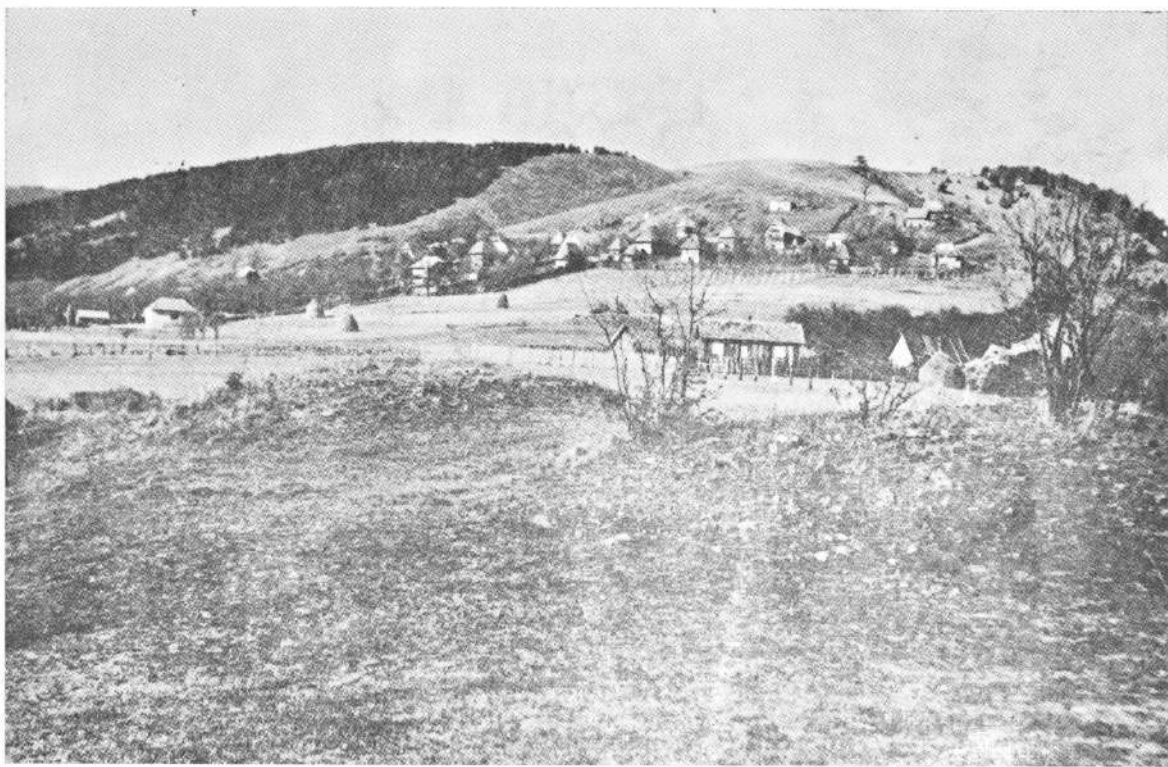
NECROPOLE A KREMNI ET LE BESOIN DES RECHERCHES
SUR LE TERRITOIRE DE L'AUTARIAT

Ces temps derniers prévaut l'opinion que les régions autour de la rivière Tara, du cours supérieur de la rivière Drina et de la montagne Tara représentent le noyau géographique et le berceau des Autariats qui, à l'époque où leur pouvoir était à l'apogée — entre le VIIe et le IVe siècle avant notre ère, détenaient un grand territoire englobant les régions de l'actuelle partie nord-est du Monténégro, certaines parties de Bosnie, la Serbie du Sud-ouest. Dans cet ensemble ethno-culturel de Glasinac et presque jusqu'à Morava occidentale la partie sud-ouest de la Serbie autour de Titovo Užice et jusqu'aux frontières de la Bosnie et du Monténégro a relativement peu été étudié. Nous sommes d'avis que notre attention devrait dorénavant être orientée davantage vers cet espace où les résultats des recherches d'une partie seulement des tombes situées dans l'espace plus large du plateau de Zlatibor et les vallées de Lim, Uvac et Drina complèteraient et approfondiraient nos connaissances dans les domaines de la culture matérielle et spirituelle d'une des plus importantes tribus illyriennes.

Une des plus grandes et pour les recherches selon nous la plus importante des nécropoles de la région se trouve à 22 kms. à l'Ouest de Titovo Užice aux pieds de la montagne Tara au village de Kremni, au sein de la région que nous avons indiquée comme noyau géographique et le berceau des Autariats. La nécropole compte actuellement 18 tombes de 15 mètres de diamètre en moyenne avec des différences de hauteur allant de 1,5 à 2,5 mètres, situées dans une partie d'une assez grande plaine. Dans une des tombes, de 14 m. de diamètre et de 2 m. de hauteur à l'endroit dit »Crkvine« partiellement endommagée lors de la construction de la route Kremna — Tara, a été découverte dans la partie centrale de la salotte à 0,70 m. de profondeur, bien conservée et construite en pierre plate, une tombe où une femme s'est enterrée. Le squelette relativement bien conservé, de 1,55 m. de longueur, orienté est-ouest a été étendu avec le bras droit replié vers l'abdomen. L'inventaire de la tombe consiste en deux bracelets en fil de bronze en spirale, avec plusieurs tours, 5 fibules de forme de bouton avec arc strié, une petite fibule enlongue au pied rectangulaire plat se terminant en proéminence de forme de bouton et deux proéminences symétriques aux bords de l'arc, deux colliers salaléoniques en bronze, décorés des pendants en clochettes, un collier d'ambre, un pendentif en forme de feuilles doubles de lance, trois boutons en calotte et deux récipients en céramique posés à droite de la tête, les deux aux anses en biais et élégantes dépassant de loin les bords du récipient. D'après les fibules la tombe entière avec l'inventaire en tant qu'entité fermée peut être datée de la seconde moitié de la phase IV—C de la chronologie de Glasinac.

La place centrale de la tombe dans le tertre et sa construction très solide en pierre, ainsi que la qualité esthétique et d'art de certains objets ayant appartenu à la défunte nous font conclure que la femme enterrée avait un certain rang social. En plus d'extraordinaires exemplaires des colliers salaléoniques les types presque inconnus des récipients étendent cette hypothèse, car ils se situent parmi les plus originaux, les plus élégants et les mieux faits parmi les objets de la céramique illyrienne en général.

Mihailo Zotović

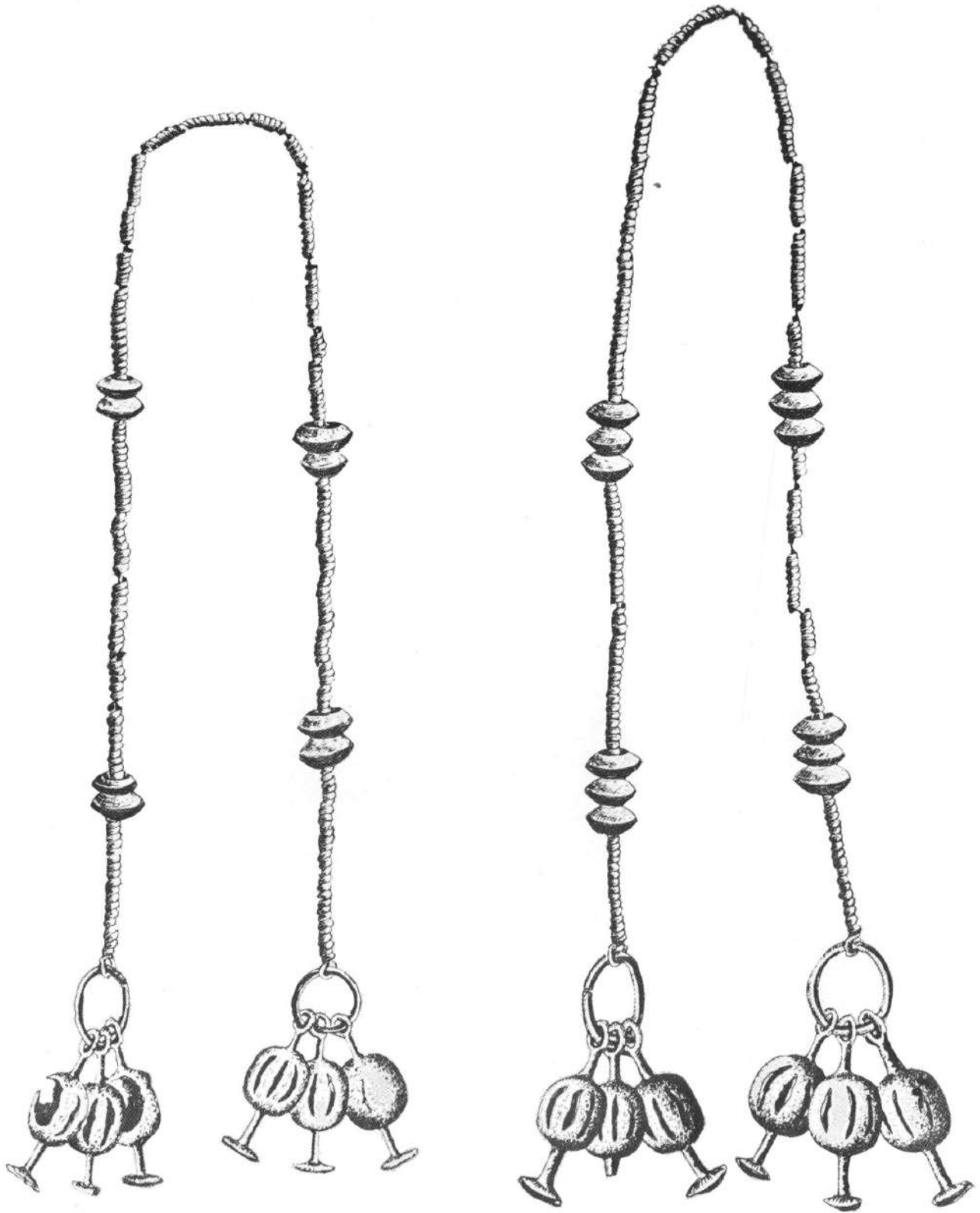

Сл. 1. КРЕМНА — поглед на део халштатске некрополе

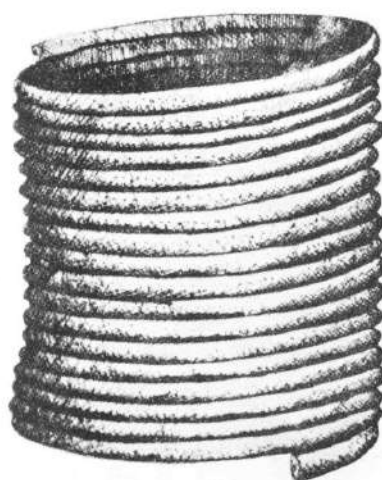
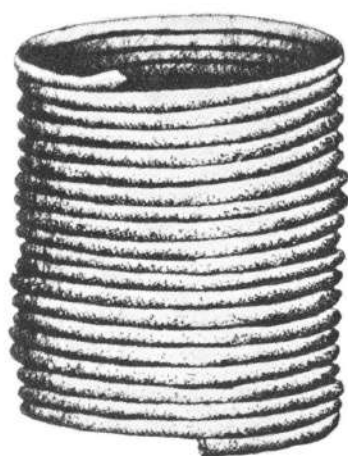
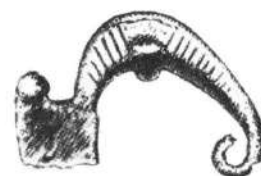

Сл. 2. КРЕМНА — локалитет „Црквине“. На фотографији се иза остатака римске некрополе види неоштећени део калоте хумке у чијем је релативном центру откривен скелетни гроб

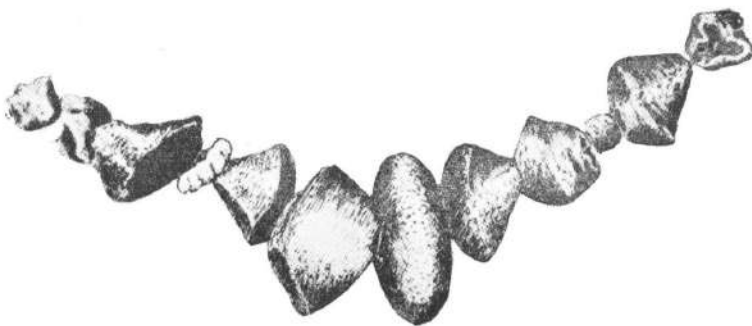
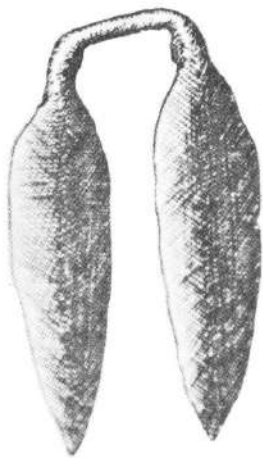
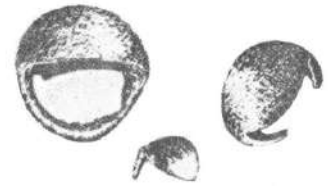
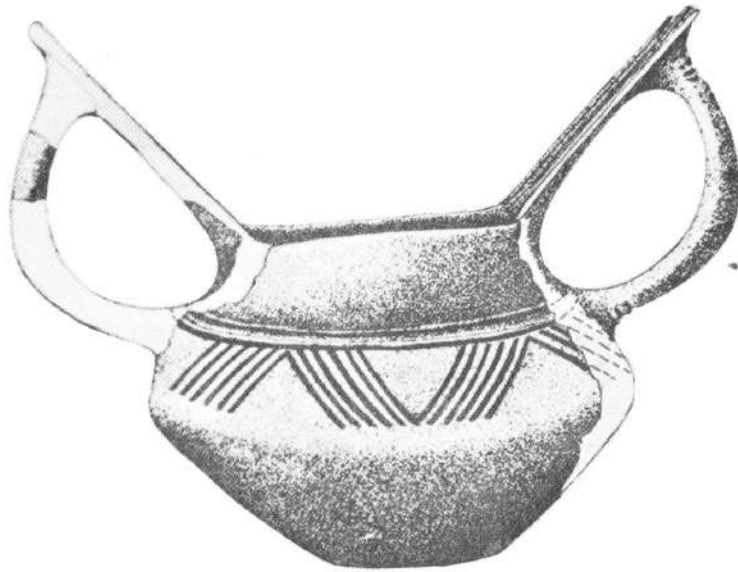
ТАБЛА I

ТАБЛА II

ТАБЛА III

РАДОМИР СТАНИЋ

**ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СЛИКАРСКЕ ДЕЛАТНОСТИ
УРОША КНЕЖЕВИЋА У ЧАЧКУ**

Познати српски сликар XIX века Урош Кнежевић, рођен 1811. у Сремским Карловцима, а умро 1876. године у Београду, спада међу оне уметничке личности наше прошлости о којима је доста писано.¹ И поред тога, неке важније појединости из његовог живота не само да нису довољно осветљене, већ на њих није ни у неопходној мери указано. Иако је о његовом животу и раду у Србији писано сразмерно довољно, ипак је из тог његовог раздобља остало готово нетакнуто питање његове сликарске активности у Чачку, које, несумњиво, заслужује пажњу.² Да се најпре, укратко, осврнемо на његову укупну уметничку делатност.

После основног образовања у Сремским Карловцима, Урош Кнежевић сликарство, односно цртање, учи у Страцимировићевој цртачкој школи, коју је похађао у току 1824. године. Озбиљнија сликарска знања стекао је код врло истакнутог и даровитог војвођанског уметника Константина Данила, у чијем је атељеу пробавио око две године, вероватно између 1829. и 1833. године када је Данил сликао иконостас у Панчеву.³ Половином 1834. (31. јула) прелази у Србију, покушавајући да, као млад и амбициозан „молер“, нађе

посла у Кнежевину, у којој су се већ били стекли „зографи“ и „молери“ осредњих вредности, како би обезбедио средства за одлазак на Сликарску академију у Беч.⁴ Према подацима Земунског пасошког протокола, Кнежевић је у Србији желео да проведе само шест месеци.⁵ Међутим, сви подаци говоре о томе да се у Србији задржао знатно дуже, с тим што није познато када се, у међувремену, враћао и поново долазио. Поуздано је, најзад, да је после бројних и неуспешних мољакања Кнежевој канцеларији успео да скупи нешто новца и да 1844. године оде у Беч на Академију. Ту, по сопственој изјави, остаје до 1847, мада га у протоколима Академије нема, чиме се његово школовање на овој угледној институцији, бар у погледу времена бављења на њој, сасвим озбиљно доводи у сумњу.⁶ У сваком случају, у стилском и уметничком погледу, код Уроша Кнежевића после боравка у Бечу појавиле су се неке позитивне промене које су указале на његов несумњив стваралачки напредак. Док је тзв. „крагујевачка фаза била одраз једног спонтаног класицистичког духа, наивног али искрено доживљеног, примитивног али симпатичног, неуког и незналачког али непосредног и промишљеног, или, још прецизније, смишљеног само на једно: што вернији лик, што помпезнији и достојанственији став, истаћи сваки детаљ који ће сликану личност учинити још величанственијом, не испустити ни један орден нити друго одликовање, не умањити сјај златних оковратника па чак и дугмади...“⁷, дотле је „боравком у Бечу стекао врло много, јер се од крутог и наивног примитивца претворио у допадљивог и вештог портретисту, који је својим педантним моделовањем, својим помодарским компоновањем и својом скоројевићском декоративношћу знао да угоди сировом укусу србијанских грађана“.⁸ Постепено се развија у сликара великог угледа да би постао особито тражен у круговима око двора и представника богатијих србијанских staleжа. Реномиран и допадљив, 1852. године, између свих својих савременика и војвођанских земљака који су у то време радили у Србији, добија изузетну поручбину од кнеза Александра Карађорђевића: да у оквиру прославе пола века од првог српског устанка наслика портрете свих живих Карађорђевих сабораца и сарадника. Наишавши на знатно повољније услове у односу на свој први боравак у Србији, он је прилежно и амбициозно започео остваривање великог задатка, израдивши портрете већег броја угледних личности — преживелих устаника. Сликањем ових портрета, међу којима је најпре израдио портрет Карађорђа по слици Руса Боровиковског,⁹ Урош Кнежевић је дефинитивно потврдио своје пристојно сликарско

знање и искуство. Скоро до своје смрти ову галерију српских историјских портрета допуњавао је помно и брижљиво, испољавајући све одлике уметника који се уклопио у преображаје српског друштва.

На плану историјског портрета он је учинио већи допринос него многи други сликарски образованији и талентованији уметници, који су у његово време и касније живели и стварали у Србији. На његовим портретима, по речима Љ. Симић — Константиновић, „фиксирани су и заувек остављени ликови владарске куће Обреновића, значајних политичара и људи из области читаве једне епохе“.¹⁰ Константација да ни један хроничар нити историчар није могао да нам тако верно и аутентично представи ликове кнеза Милоша, његовог брата Јована, Вука Караџића и низа других „озбиљних и достојанствених устанничких старешина — Караборћа, Поп-Луке, Хајдук Вељка, Проте Матеје и многих многих других заслужних људи који су се борили и остварили слободу Србије, а касније градили и изградили своју државу“¹¹, говори о томе да је овај уметник био јединствен и изузетан сведок, који је умео да својим стваралачким присуством означи профиле историјских ликова свог времена на хуманистички, али аутентичан начин. Галерија Кнежевићевих портрета, почев од Караборћа па до његових угледних устанничких старешина, јединствен је збир представа не само о физичком изгледу ових значајних националних личности, већ и о њиховом карактеру. Српска уметност XIX века не зна за сликара који је својом портретном делатношћу више допринео овековечавању историјских личности од Уроша Кнежевића.

Означен у литератури као припадник класицизма по основним уметничким својствима, Урош Кнежевић, који је у својој неуморној сликарској активности у последњој фази испољио замор али и пртачку прецизност типичну за савесног и рутинираног сликара, припада оном кругу српских сликара свог времена који су уједначеношћу свог развоја, скромношћу сликарског знања, несумњивим талентом и страсном преданошћу свом „молерском“ опредељењу, доказали и потврдили себе као неопходност на развојном путу српског сликарства, које ће за кратко време бити обогаћено бројношћу изванредних креативних појава и личности, свежијих и револуционарнијих уметничких погледа и ставова.

Кнежевићев прелазак у Србију у релативно младим годинама његовог живота¹² може се сагледати у склопу других истовестних појава, насталих као последица ослобођења Србије и ства-

рања новог простора у њеним оквирима, у коме су се, природно, очекивали не само бољи услови за уметничку делатност, већ и нови подстицаји за обезбеђење аутономности сликарског стварања за нову клијентелу. Усмереност према матици после вишевековног робовања под Турцима била је од стране припадника српства изразита и евидентна да је већ Карађорђево време забележило неколико личности које су храбро и авантуристички долазиле из „прека“ да својим даром допринесу слободарском препороду. У сликарском свету истиче се, на пример, Никола Апостоловић, који, међу првима, покушава да нађе себе и да од свог сликарског знања и искуства у ослобођену Србију пренесе оно што би му обезбедило и животно трајање и сигурност уметничког просперитета.¹³ Посебно за време прве владе Кнеза Милоша, када су готово са свих страна долазили уметници различитих способности и оријентација да се у окриљу воље окрутног, примитивног али и виспреног владоца изразе и потврде и као иконописци и као портретисти, историја уметности Србије бележи један изузетно занимљив период. У том раздобљу, управо, пада долазак Уроша Кнежевића у Србију, односно његов боравак у Чачку.

Као што је наглашено, он је у Србију прешао половином 1834. године — тачније 31. јула.¹⁴ У свим до сада објављеним прилозима о животу и раду овог сликара, међу којима се нарочито истичу чланци и расправе др Павла Васића, није довољно осветљено питање где се Кнежевић у првим годинама свог боравка у Србији задржавао. Међутим, на основу неких података, може се делимично дати одговор на ово питање, мада не постоји могућност да се у овом тренутку дефинитивно и потпуно реши овај проблем.

Утврђено је да је Кнежевић 1834., пошто је завршио све формалности око прибављања пасоша, најпре дошао у Крагујевац. Овде је, изгледа, пробавио највише времена, што је и сасвим логично, ослањајући се на своје наде и претпостављене услове у престоници Србије. Прво дело које је у Крагујевцу урадио, а које је до данас очувано, јесте ПОРТРЕТ ДИМИТРИЈА ДАВИДОВИЋА — кнежевог секретара.¹⁵ До краја 1834. године у Крагујевцу је, где је био стално настањен, насликао још изванредан број портрета, о чијим идентитетима немамо података.¹⁶ Наредне године наставио је да портретише извесне личности. Зна се, на пример, да је, поред осталог, израдио два „портрета императора руског и књаза српског“ за што му је, 30. априла 1835. године из народне благајне исплаћено 20 дуката царских — 480 гроша.¹⁷ Исто тако, израдио је „неколико

мањих слика", за које је поднео народној благајни признаницу на исплату 100 талира и то 29. августа 1835.¹⁸

О Кнежевићевом боравку у Чачку постоји неколико података, који могу да потврде претпоставке о томе да он пада у години 1836. За жаљење је што у овом правцу нису извршена одговарајућа истраживања која би, ван сваке сумње, могла да предоче потпунија сазнања и о тачном времену боравка и о обиму његове делатности у овом месту¹⁹. Па ипак, на основу познатих података, већ сада се може доста поуздано утврдити у којим је месецима 1836. године боравио у Чачку. Ови подаци не омогућавају нам, додуше, да установимо сигуран временски оквир у коме је овај сликар непрекидно боравио, нити смо, на основу њих, у стању да се уопште определимо са недвосмисленошћу за тврђење да је он у овом граду током неколико месеци 1836. био непрекидно настањен²⁰.

Најважнији доказ о боравку Уроша Кнежевића у Чачку, на који је својевремено указано²¹, објављен је у књизи НАСЕЉА И ПОРЕКЛО СТАНОВНИШТВА, књ. 22, Београд 1926²². Наиме, међу обилем архивских докумената, које је Тих. Р. Борђевић у овој књизи Насеља донео, налази се и „Списак страних поданика находeћих се у окружију исправничества чачанског" у коме сусрећемо име Уроша Кнежевића. Списак је, заправо, испуњен именима девет личности — страних поданика, који су се 18. децембра 1836. године затекли у Чачку, било да су стално настањени или да су се у том тренутку у овом граду налазили. Под редним бројем 4. уписано је име овог сликара, уз које су убележени следећи подаци: да је поданик „цесарски", да није ожењен, да нема деце, да се бави молерлуком и да је у Србији од јула 1834. године²³. Овај податак, који је, како видимо, доста рано објављен, само је једном коришћен када је и указано, на основу њега, на потребу да се истражи и осветли Кнежевићев рад у Чачку²⁴.

Полазећи од овог податка као сигурног документа да се овај сликар, заиста, у Чачку бавио „молерлуком", остаје нам да у његовом светлу сагледамо неке важније појединости и извесна спорна питања у вези с тиме. Одмах треба рећи да су потешкоће очигледне у недостатку других изворних података. Најпре, намеће се дилема о томе да ли је овај „живописац родом из Карловаца" боравио у Чачку током 1836. и, вероватно, делом и у 1837. години непрекидно сликајући портрете одређених личности, или је то, можда, чинио на тај начин што је, како смо већ рекли, долазио повремено из Крагујевца, где је сигурно био стално настањен. О овоме би, на основу

цитираног списка, било сасвим тешко нешто одређено рећи. Све претпоставке или евентуална тврђења сводила би се на обична нагађања без икаквог сигурнијег ослоња.

Међутим, унеколико нам ситуацију олакшавају неки други подаци, који су раније били познати, а који ни једном нису били употребљени, нити искоришћени за ове или сличне сврхе које се тичу уметничке делатности Уроша Кнежевића. Па ипак, ни они, како ћемо видети, не решавају у потпуности све проблеме.

Ако се пажљиво прати сликарска делатност нашег уметника и његово настојање да се својим потписима на делима, која је остварио, огласи као „молер“, у чије је способности тражио веровање не само од клијентеле, већ и од будућних поштовалаца свог дела, онда се могу сабрати извесни елементи који ће истраживача упутити на могућност сигурнијег закључивања. Реч је о сликаревим сигнатурама које је оставио на портретима рађеним у Чачку, а који су до данас очувани.

У Народном музеју у Београду чувају се три слике које је Кнежевић, према сигнатурама, радио у Чачку. Прва је ПОРТРЕТ ГЕНЕРАЛА ЈОВАНА ОБРЕНОВИЋА. То је уље на платну (78 x 111 цм). На полећини је следећа сигнатура: Малао Урошъ Кнежевичъ живописацъ родом изъ Сремски Карловаца у Аустрији; у Чачку 19-огъ августа 1836. године.

Друга слика, уље на платну (78 x 112 цм), такође ПОРТРЕТ ГЕНЕРАЛА ЈОВАНА ОБРЕНОВИЋА, на полећини има сигнатуру: Писаљъ Урошъ Кнежевичъ живописацъ родомъ изъ Карловаца Сремски у Аустрији. У Чачку 30. ауг. год. 1836.

Најзад, трећа слика, опет са представом Милошевог брата Јована — уље на дрвету (50 x 63 цм). сигнирана је на полећини са текстом: Препис са оригинала изобразилъ Урошъ Кнежевичъ, у Чачку 1851.²⁵

У кући Остоје Васићића у Титовом Ужицу чува се ПОРТРЕТ СМИЉАНЕ МИЛОСАВЉЕВИЋ — уље на платну са записом на полећини из кога се може видети да је рађен у Чачку: Сје изображеніе представља Смиљану Милосављевића из села Бе(р)шића, у Чачку 26. децемврія 1836.²⁶

Дакле, као што се види, Урош Кнежевић је 1836. године у Чачку израдио три слике²⁷, које су у неоштећеном стању очуване до наших дана. Прву — ПОРТРЕТ ГЕНЕРАЛА ЈОВАНА ОБРЕНОВИЋА завршио је према сигнатури 19. августа, другу са истим мотивом и називом — 30. августа, и трећу — ПОРТРЕТ СМИЉАНЕ МИЛОСАВЉЕВИЋ из Бершића²⁸ — 26. децембра 1836. године. Друге две слике — преписи са оригинала — са попрсијама Господара Јована, од којих је једна у београдском Народном музеју, а друга у чачанском, рађене су у Чачку 1851. године, што се види по сигнатурама на њиховој полећини. Према томе, користећи ауторове податке на сликама, може се закључити да је у Чачку израдио пет портрета.

Полазећи од ових података, пада у очи да је Кнежевић у два

маха боравио у Чачку — 1836. и 1851. године. Најпре да покушамо да укажемо на неке чињенице у вези са његовим несумњивим првим боравком у овом граду.

1834. године Србија је претрпела значајне административно-територијалне промене, када су укинуте нахије и настала сердарства. Чачак је постао седиште тзв. Рашког сердарства — једног од укупно пет великих управних подручја. Господар Јован Обреновић, дотадашњи „губернатор нахије Пожешке и Рудничке“, постављен је 10. марта 1834. за „великог сердара“²⁹, да би већ идуће године, после Сретењског устава, постао командант Моравско-подрињске области чије је седиште, такође, било у Чачку, са чином генерал-мајора или, како се често назива, „моравско-подрински дивизиони генерал“³⁰. Поставши једно од четири значајна административно-управна и војна седишта, Чачак је доста брзо израстао у варош, у којој је почело да се концентрише државно чиновништво и да се насељава богатији слој становништва. Јован Обреновић, водећа и најутичајнија личност, за своје потребе 1835. године гради конак — једну од најлепших грађевина тог доба и стила у Србији³¹. Као боравиште великодостојника, представника власти и одређеног круга богатијих и угледнијих људи, Чачак је ових година могао да постане град који би био интересантан и донекле захвалан за делатност сликара. Урош Кнежевић, који је дошао у Србију, да, бавећи се сликарским радом, смогне довољно средстава ради школовања у Бечу и који се најпре обрео у Крагујевцу, могао је или да осети или да буде обавештен да у Чачку постоји потреба за сликаром. На који начин је доспео у Чачак: да ли на захтев Јована Обреновића или неког од његових сродника или сарадника, или је пак, сам, идући трбухом за крухом, у Чачку наишао на клијентелу, нудећи своје молерске услуге — није познато. Има разлога за веровање да су Кнежева канцеларија, а можда и сам кнез Милош, препоручили Јовану сликара Кнежевића или му је једноставно дат налог да оде у Чачак ради сликања Господара Јована, чланова његове породице и других личности³². Није сачуван никакав документ који би о овоме нешто одређеније говорио.

Поставља се питање када је овај сликар дошао у Чачак први пут, односно шта је најпре сликао 1836. године. На портрету ГЕНЕРАЛА ЈОВАНА ОБРЕНОВИЋА, који се чува у Народном музеју у Београду, записао је да га је сликао, односно завршио, 19. августа. То је уједно, најранији датум који садрже сигнатуре на сликама које је радио у Чачку. Према томе, произилази да је у Чачак дошао пре 19. августа 1836. Колико је дуго пре овог датума боравио у се-

дишту „моравско-подринског дивизионог генерала“ — не зна се. Ако се претпостави да је пре рада на овом портрету био ангажован на сликању још неке личности или је радио на изради икона, наручених можда од епископа, коме је Чачак био седиште, онда се може извести закључак да је у Чачак дошао знатно пре 19. августа. Свакако је његов долазак у Чачак најкасније уследио бар на недељу дана пре дана означеног на Јовановом портрету, јер толико му је вероватно, најмање било потребно да слику заврши. На другом његовом делу насталом у Чачку — другом портрету ГЕНЕРАЛА ЈОВАНА ОБРЕНОВИЋА забележен је датум 30. августа. Колико год нам је овај датум драгоцен као податак, толико је и занимљив као могућност да уочимо вероватну чињеницу да нам он, повезано са 19-тим августом, означава временски оквир у коме су ова два портрета континуално настала. Наиме, скоро је сасвим сигурно да је други Јованов портрет Кнежевић радио у времену од 19. до 30. августа. Треће дело, рађено у Чачку, ПОРТРЕТ СМИЉАНЕ МИЛОСАВЉЕВИЋ, сликар је, према сигнатури, завршио 26. децембра. Ако би се ослонили на датуме који су забележени на полеђини ових портрета, можемо извести следећи закључак: Кнежевић је дошао у Чачак пре 19. августа 1836. године и боравио у њему бар до 26. децембра исте године. Да ли је, међутим, непрекидно у овом периоду боравио или је повремено долазио, односно враћао се у Крагујевац, остаје, и даље, питање без одговора. Додајмо и то да га, према поменутом Списку страних поданика, у Чачку срећемо 18. децембра те године. Није неосновано помислити да је остао и дуже од 26. децембра, тј. да га је почетак 1837. године још затекао у Чачку, поготову ако је у њему био непрекидно настањен. Из Чачка се вратио у Крагујевац свакако пре 10. маја 1837. када завршава ПОРТРЕТ МИЛете РАДОЈКОВИЋА³³.

Овим смо исцрпили све расположиве податке у погледу приближног утврђивања времена његовог првог боравка у Чачку. Остаје нам, пре него што покушамо да кажемо нешто о његовом евентуалном другом бављењу у овом граду, да одговоримо на питање: да ли је и шта је још Кнежевић сликао у Чачку?

Веома је распрострањено мишљење да је Урош Кнежевић сликао Обреновића грб на конаку господара Јована Обреновића — данашњој згради Народног музеја³⁴. Верује се да је ово једини сачувани примерак грба династије Обреновића и да, због тога, има посебну вредност³⁵. Грб је насликан на главној фасади конака, између два прозора првог спрата. Састоји се од два лава, окренута један

према другом, ослоњена на постољу и усправљена на задње ноге. Предњим ногама држе штит са крстом, између чијих кракова је по једно слово „С“. Штит се завршава круном. На глави једног лава је круна, а другог — војводска капа. Грб је у сликарском погледу изведен без претензија. Коректан цртеж, помало тврд у извођењу и углавном монохромно третиран — основне су карактеристике ове занимљиве хералдичке представе.

Да би се грб у Чачку, са довољном дозом сигурности, могао приписати Урошу Кнежевићу, односно да би се колико-толико потврдило ово раширено мишљење, треба најпре утврдити да ли се наш сликар уопште бавио сликањем оваквих мотива.

Познато је да је Кнежевић веома настојао да постане придворни сликар Кнеза Милоша, што му је, у почетку, у недостатку других уметника из Војводине, и пошло за руком³⁶. Зна се, на пример, да је једно време око 1839. године он био једини сликар у Крагујевцу³⁷. Тада, а и током читаве сликарске активности, претежно се бавио портретом. Само изузетно бавио се религиозним сликарством³⁸. Међутим, у настојању да, као и неки други сликари из Војводине, обезбеди материјална средства за наставак школовања у Бечу, није се устручавао да се у Србији прихвати и других послова, осим сликања портрета и икона. Сасвим је поуздано да је управо сликао грбове. Године 1842. упутио је молбу Кнезу Михаилу да, у циљу разликовања надлештава у Србији, изради на њима грбове, пошто је већ, како је навео, изградио грб за Апелациони суд Кнежевине Србије³⁹. Остало је непознато да ли му је и како кнез одговорио, али већ сама сликарева молба потврђује чињеницу да се бавио сликањем грбова и да је према овој тематици показивао интересовање, вероватно више у тежњи да дође до неопходних средстава, него што је по свом сликарском осећању и опредељењу желео.

Већ овај податак, у недостатку других извора, довољно сам по себи говори о могућности да је овај уметник сликао грб на Јовановом конаку. То и тим пре што од 1835. године, када је конак завршен, па за дуги низ година, не знамо да је и један други сликар боравио у Чачку да би могао да наслика грб.

Остаје нам да одговоримо на питање: када је могао да изради грб? Преласком Јована Обреновића из Бруснице, где је имао свој конак и где је подигао лепу цркву⁴⁰, пошто је постављен за „великог сердара“, указала се потреба да у Чачку сагради конак, о чијем се изгледу и другим важнијим појединостима помно бринуо⁴¹.

Када је градња конака завршена⁴², а то је било на неколико месеци пред Кнежевићев долазак у Чачак, предстојало је његово уређење и декорација. Јованово аванзовање од обор-кнеза до великог сердара, односно генерал-мајора, тада највишег чина у Србији, морало је да буде основа за мотив да овом, једном од главних Милошевих сарадника и сигурних ослонаца, а сада угледном великодостојнику, који као господар великог подручја у истини заступа кућу и династију Обреновића, порасту амбиције у погледу сопственог представљања и потврђивања свог положаја и несумњивог угледа. Тако се може објаснити не само његово портретисање, чему је добро дошао Урош Кнежевић, већ и жеља да се на фасади новосаграђеног конака, сликањем грба, дефинитивно јавно означи и потврди припадништво истородној кући Обреновића, која је великим књазом отпочињала своју династију. Распет између подаништва и слепо послушности свом старијем брату и тежње за лично влашћу и афирмацијом, Господар Јован је, вероватно, грбом Обреновића на својој задужбини измиривао ове две супротности. За све се морала тражити дозвола од кнеза, па је несумњиво да је одобрење за сликање грба на конаку лично дао Милош. То је, међутим, и Јовану ишло у прилог. Полазећи од оваквих претпоставки, врло је вероватно да је Кнежевић у Чачак дошао и са задатком да наслика грб. Он је то учинио професионално савесно, управо у духу својих грозничавих настојања да немаштину претвори у иметак, који ће му обезбедити остварење снова о даљем сликарском школовању и образовању. Иrelevantно је, можда, питање да ли је најпре радио портрете а потом грб, или обратно. Чини нам се да би било оправдано време израде грба тражити између 30. августа и 26. децембра 1836. године, тј. у периоду из кога нам није познато да је, боравећи у Чачку, насликао које дело.

Не може се прихватити мишљење да је грб насликао после 1842. године када је молио Кнеза Михаила да изради грбове на неким надлештвима⁴³. Тада је већ Господар Јован, после буне против кнеза Михаила, у чијем је угушивању са неуспехом учествовао, био принуђен да за увек оде из Србије⁴⁴. Од тада конак Милошевог брата никада неће бити седиште било којег угледнијег припадника династије Обреновића, нити ће икада представљати грађевину која би, по својој улози и функцији, могла да заслужи да се на њој слика грб династије Обреновића. Настао 1836. године, грб је преживео династичке промене и друге невоље које су га угрожавале, да би се, срећом, и више случајно, сачувао до наших дана и као аутентични

документ и као једно од ретких ововрсних сликарских остварења. Утолико је његова вредност већа и значајнија.

За утврђивање времена другог Кнежевићевог боравка у Чачку, који је, изгледа, могао да уследи 1851. године, имамо још мање сигурних података. Шта више, најважнији податак с којим располажемо, доводи у питање могућност његовог другог бављења у овом месту уколико се он посматра у другом светлу. Заправо, ради се о његовом потпису на два сликама које представљају Јована Обреновића, а које су као „препис са оригинала“, по сигнатури, рађене 1851. године у Чачку. Да утврдимо најпре његово кретање од 1837. до 1851. године.

После првог боравка у Чачку, враћа се у Крагујевац, одакле 1838. одлази у Свилајнац, где ради три портрета: ЈОВАН ЗДРАВКОВИЋ, ЈЕЛЕНА ЗДРАВКОВИЋ и ПУКОВНИК МИЛОСАВ ЗДРАВКОВИЋ РЕСАВАЦ,^{44а} да би, потом, у Смедереву, идуће године, насликао портрет једног дечака. Пред одлазак у Париз, 1842. године у Београду слика неколико личности, међу којима и Илију Поповића и његову супругу⁴⁵. По повратку из Беча, Кнежевића, након задржавања у Београду, срећемо 1848. у Шапцу, где ради четири портрета. Најзад, до 1851. стално је присутан у Београду, што се види по очуваним и потписаним делима⁴⁶. Ове године у Београду ради портрете ДАНИЛА СТЕФАНОВИЋА и СМИЉЕ ВУКАШИНОВИЋА⁴⁷.

Као што смо истакли, два очувана портрета Јована Обреновића — један у чачанском, а други у београдском Народном музеју, означени као „преписи са оригинала“, сликани су 1851. године у Чачку, како то стоји у сигнатури на полеђини обеју слика⁴⁸. Ако је веровати ономе што сигнатура садржи, онда нема двоумљења око тога да је Кнежевић ове године, заиста, боравио у Чачку и да је ове две слике овде израдио. Међутим, када се узму у обзир неке друге чињенице, ови подаци се озбиљно могу довести у сумњу, поготово што немамо никаквих других доказа о томе да је овај сликар по други пут долазио у Чачак. Пре свега, 1851. године Чачак је имао неупоредиво мањи политичко-административни значај у односу на 1836. годину. Господар Јован Обреновић је умро 1850. године, не дочекавши да се врати у отаџбину⁴⁹. Питамо се: зашто је Кнежевић, односно на чији је позив дошао у Чачак да би сликао портрете Милошевог брата као „преписе са оригинала“, кад он већ није био међу живима и када је уместо Милоша и Михаила на власти био Александар Караборџевић?

Постоје једино два могућа одговора на ово питање. Кнежевић је могао у Чачак доћи самоиницијативно или на позив неке од бога-

тијих и угледнијих личности, коју је, можда, портретисао, а чије се слике нису очувале. Пресликавање Јовановог портрета, који се стицајем околности задржао негде у Чачку, настало је сигурно као плод уметникове жеље да се поново врати некадашњем свом делу, а никако не као нечија наруџбина из простог разлога што су прошла времена Обреновићеве славе и што су уставобранитељи желели да избришу трагове Милошеве и Михаилове владавине, као и владавине њихових следбеника. Други одговор на ово питање може лако да стоји у сагласности са претпоставком да Кнежевић 1851. године уопште није долазио у Чачак, иако на полеђини портрета лепо стоји „У ЧАЧКУ 1851”. Шта је, онда, по среди? Кнежевић је често пресликавао и туђе и своје портрете⁵⁰. Радио је то у Београду и другде, независно од тога где је слика, коју пресликава, настала. Може се, са доста вероватноће, узети као могуће да је наш сликар „препис са оригинала“, кад је у питању портрет Јована Обреновића, радио управо у Београду, а да је у сигнатури ставио „У ЧАЧКУ 1851“ мислећи на оригинал који је, заиста, настао у Чачку 1836. и у чијој је сигнатури то означено. Оваква мисао се намеће с обзиром на недостатак било каквих података који би, бар посредно, говорили о његовом бављењу у Чачку 1851. Треба имати на уму да је то време када се уметник вратио из Беча и када је, налазећи се поред великом наруџбином Александра Караборђевића, обогаћен новим сазнањем и искуством, био склон да преиспитује своје способности и да се у додиру са ранијим својим остварењима коригује, исправља и допуњује. Копије својих слика, које је радио у познијим годинама, не носе печат оригинала у многим видовима, већ су одраз нових уметникових схватања и искустава која се огледају у „богатијем колористичком третману“⁵¹ и другим одликама. Најзад, пратећи његову уметничку делатност по повратку из Беча, видећемо да је, колико се зна, само два пута напуштао Београд: поновним одласком у Беч и посетом Шапцу, где је насликао четири портрета⁵². Не знамо ни за један податак који би нам сугерисао да је сликао било шта у унутрашњости Србије, осим евентуално два проблематична и хипотетично сигнирана портрета Јована Обреновића 1851. године у Чачку.

Истраживања, која би ваљало извршити, вероватно ће дефинитивно разрешити загонетку о другом могућем Кнежевићевом боравку и раду у Чачку. За сада остаје неоспорно да је овај „академички молер“ део своје сликарске активности 1836. везао за Чачак, уградивши своју личност у слојевиту и богату културно-историјску баштину овог града.

Овај прилог постићи ће свој циљ једино уколико постане подстицај за даља испитивања, која су и пожељна и неопходна. Ако, пак, инспирише истраживаче на трагачке напоре у проучавању делатности других уметника у чачанском крају у XIX веку, о којој већ постоје сигурни знаци, онда ће аутор имати сатисфакцију о сврсисходности овог свог скромног, али племенитог покушаја.

Н А П О М Е Н Е

1. А. Николић, СРПСКИ СЛИКАРИ, Земун 1895; В. Петровић и М. Кашанин, СРПСКА УМЕТНОСТ У ВОЈВОДИНИ, Нови Сад 1927; М. Кашанин, ДВА ВЕКА СРПСКОГ СЛИКАРСТВА, Београд 1942; П. Васић, УРОШ КНЕЖЕВИЋ, Летопис Матице српске, 1—2, Нови Сад 1950; Исти, ПРИЛОЗИ ЗА ЖИВОТ СРПСКИХ УМЕТНИКА ИЗ ВОЈВОДИНЕ, Зборник Матице српске, III, Нови Сад 1952; Исти, УРОШ КНЕЖЕВИЋ КАО ДАНИЛОВ УЧЕНИК, Зборник Матице српске, 3, Нови Сад 1952; Исти, ИСТОРИЈСКИ ПОРТРЕТИ УРОША КНЕЖЕВИЋА, Зборник Музеја првог српског устанка, II, Београд 1960; Исти, УРОШ КНЕЖЕВИЋ, Опово 1972; М. Коларић, КЛАСИЦИЗАМ КОД СРБА, Београд MCMXLV; Ј. Секулић, УРОШ КНЕЖЕВИЋ НА ПОРТРЕТИМА ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ, Зборник Народног музеја, I, Београд 1958; Љ. Симић — Константиновић, ИСТОРИЈСКИ ПОРТРЕТ У СРПСКОМ СЛИКАРСТВУ XIX века, Београд, 1972.
2. Само је у неколико прилога споменуто да је, дошавши у Србију, краће време боравио у Чачку сликајући неке портрете. Уп. др М. П. Костић, О УРОШУ КНЕЖЕВИЋУ, Зборник за друштвене науке, 15, Нови Сад 1956, 120, и Ј. Секулић, Оп. cit., 246.
3. М. Коларић, Оп. cit., 142 и П. Васић, ПРИЛОЗИ ЗА ЖИВОТ И РАД СРПСКИХ УМЕТНИКА ИЗ ВОЈВОДИНЕ, Зборник Матице српске, III, Нови Сад 1952, 78—83.
4. Ј. Секулић, Оп. cit., 244.
5. КАРЛОВАЧКИ МАГИСТРАТСКИ АРХИВ ОД 16. ЈУЛА 1834. Г. БР. 734 (по Ј. Секулићу, Оп. cit., 244.).
6. М. Коларић, Оп. cit., 143 и Љ. Симић — Константиновић, Оп. cit., 38.
7. Ј. Секулић, Оп. cit., 244.
8. М. Коларић, Оп. cit., 143.
9. М. Коларић, Оп. cit., 143.
10. Љ. Симић — Константиновић, Оп. cit., 40.
11. Љ. Симић — Константиновић, Оп. cit., 40.
12. Тада је имао 23. године.
13. Р. Станић, НЕПОЗНАТА ДЕЛА НИКОЛЕ АПОСТОЛОВИЋА, ПОВЕЉА, I, Краљево 1971, 140—158. На основу делимичног познавања сликарског фонда у околини Чачка, може се, претпоставити да је Никола Апостоловић, поред икона у цркви брвнари у Љутовници, радио и иконостас у цркви манастира Ваведење у Међувршју.
14. Види напомену 4.
15. Портрет се налази у Народног музеју.
16. Није нам познато да ли су у Крагујевцу извршена потребна истраживања у циљу потпунијег сазнања о Кнежевићевом раду у овом граду и околини. Верујемо да се још увек могу открити неки његови непознати радови који су настали између 1834. и 1842.
17. М. Петровић, ФИНАНСИЈЕ И УСТАНОВЕ ОБНОВЉЕНЕ СРБИЈЕ ДО 1842., I, Београд 1897, 803.
18. М. Петровић, Оп. cit., 803.
19. Мада до сада нису извршена систематска испитивања очуваног сликар-

рског фонда из XIX века у самом Чачку и околини, ипак се може са доста сигурности рећи, на основу онога што се до сада зна, до чега се дошло парцијалним и претежно индивидуалним стручним испитивањима, да на овом подручју не постоје непозната дела Уроша Кнежевића. Што се тиче архивских података о боравку овог сликара у Чачку, они су делимично објављени и на основу њих је и потекала идеја о овом чланку. Сигурно је, међутим, да нема разлога сумњати у могућност да су у појединим архивским фондovima и збиркама остали неоткривени и необјављени подаци који би допринели јаснијем и осведоченијем сагледавању Кнежевићеве делатности у граду на Морави.

20. Може се, наиме, претпоставити да је, сликајући портрете угледних личности у Чачку, долазио у овај град када се због посла указивала потреба и да је у њему боравио само док је сликао. Био је, иначе, стално настањен у Крагујевцу.

21. Др М. П. Костић, *Op. cit.*, 120.

22. Тих. Р. Борђевић, **АРХИВСКА ГРАБА ЗА НАСЕЉА У СРБИЈИ У ВРЕМЕ ПРВЕ ВЛАДЕ КНЕЗА МИЛОША (1815 — 1839), НАСЕЉА И ПОРЕКЛО СТАНОВНИШТВА**, књ. 22, Београд 1926, 544.

23. Коментаришући овај Списак, др М. П. Костић је произвољно истакао да је Кнежевић као сликар у Чачку боравио од 1834. до 1836. године што се, на основу података из Списка, не може прихватити. У Списку, у последњој рубрици „Од ког се времена у Србији налази“ — стоји: од јулија 1834. године. Према томе, он се не налази у Чачку од јула 1834. како мисли Костић, већ у Србији. Уп. *Op. cit.*, 120.

24. Др М. П. Костић, *Op. cit.*, 120. Овај аутор истиче да су, упознавши Вељка Петровића, тадашњег директора Народног музеја у Београду, о овом податку о Кнежевићевом боравку у Чачку, дате инструкције за даља истраживања рада овог сликара у Чачку и околини. Међутим, није нам познато да су на овом плану учињени неки озбиљнији кораци, а још мање нам је знано да су резултати тих истраживања објављени.

25. У Народног музеју у Чачку чува се **ПОРТРЕТ ГОСПОДАРА ЈОВАНА ОБРЕНОВИЋА** — уље на платну, већих димензија него портрет у београдском Народног музеју, али који има на полеђини исту сигнатуру.

С обзиром да је ова слика уље на платну и да је већих димензија свакако се не ради о портрету који је истоветан са портретом Јована Обреновића у Народног музеју у Београду. Њу је Кнежевић насликао исте године, односно пресликао са једног од оригиналних портрета из 1836. који данас не постоји.

26. **КЛАСИЦИЗАМ КОД СРБА**, каталог сликарства, Београд МСМЛXVII, 89.

27. Није неосновано претпоставити да је током 1836. године насликао више портрета угледнијих чачанских личности, који, нажалост, или нису очувани или још нису откривени. Када је већ портретисао Господара Јована, вероватно да је сликао и чланове његове породице.

28. Није се могло установити ко је Смиљана Милосављевић. Свакако је то личност блиска Обреновића круговима, а можда и у сродству са кнезом Васом Поповићем, оданим сарадником Кнеза Милоша и Јована Обреновића, родом из Беришића. Уп. Д. Поповић, **ВАСИЛИЈЕ — ВАСА ПОПОВИЋ**, Зборник радова Народног музеја, II, Чачак 1971, 63 — 96.

29. М. Петровић, *Op. cit.*, 608.

30. Д. Поповић, **ИСТОРИЈА ЧАЧАНСКЕ ГИМНАЗИЈЕ 1837 — 1937**, Споменница Реалне гимназије 1837 — 1937, Чачак 1938, 41.

31. Д. Поповић, **КОНАК ГОСПОДАРА ЈОВАНА ОБРЕНОВИЋА У ЧАЧКУ У СВЕТАЛУ НЕКИХ НОВИХ ПОДАТАКА**, Зборник радова Народног музеја, I, Чачак 1969, 77 — 85.

32. Кнез Милош је другим сликарима, окупљеним у Крагујевцу, издавао налог за одређене послове. Са својим братом Јованом врло је добро сарађивао око ангажовања неимара и молера, о чему постоји више података. Уп. **КЛАСИЦИЗАМ КОД СРБА — ГРАБЕВИНАРСТВО**, Београд МСМЛXVI.

33. **КЛАСИЦИЗАМ КОД СРБА — КАТАЛОГ СЛИКАРСТВА**, Београд МСМЛXVII, 90.

34. У Чачку је ово веровање више наслеђено од старијих генерација на основу усмених предања, него што је настало као производ свесно забележених података. Аутор није успео да пронађе писане податке који би о овоме питању одређеније говорили.

35. О. Зиројевић, ГОСПОДАР ЈОВАНОВ КОНАК У ЧАЧКУ, Наша прошлост, 1—2, Краљево 1967, 97.

36. М. Коларић, Оп. cit., 142—143.

37. Ј. Секулић, Оп. cit., 246.

38. Д. Медаковић, Урош Кнежевић, Енциклопедија Југославије, 5, Загреб МСМЛХИИ, 264.

39. П. Васић ВОЈВОЂАНСКИ СЛИКАРИ У СРБИЈИ, Научни зборник Матике српске, 1, Нови Сад 1950, 98.

40. КЛАСИЦИЗАМ КОД СРБА — ГРАЂЕВИНАРСТВО, Београд МСМЛХВИ, 309 и Б. Перуничкић, ЧАЧАК и ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ, I, Чачак 1968, 440 и 447. Уп. и Р. Станић, ЈЕДНА МАЛО ПОЗНАТА ЗАДУЖБИНА ГОСПОДАРА ЈОВАНА ОБРЕНОВИЋА, „Чачански глас“ од 28. X 1966.

41. А. Поповић је, чини се, аргументовано доказао да Јованов конак у Чачку није настао као резултат обнове првобитне турске зграде, као што су други претпостављали, па, чак, и склони да тврде, већ да је наново саграђен, Оп. cit., 77—85.

42. Штета је што нису сачувани подаци о томе ко је пројектант а ко градитељ ове лепе грађевине, чија је недавна конзервација и санација омогућила нека нова и занимљива сазнања о њеној архитектонској структури и другим појединостима.

43. Види напомену 37.

44. М. Лазаревић, ЈОВАН ОБРЕНОВИЋ У ВРЕМЕ БОРБИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И У ПЕРИОДУ ФОРМИРАЊА ВЛАСТИ КНЕЗА МИЛОША, Зборник радова Народног музеја, I, Чачак 1969, 101.

44а. О. Багавелић, НЕКОЛИКО ПОРТРЕТА ЧЛАНОВА ПОРОДИЦЕ ЗДРАВКОВИЋ РЕСАВАЦ, Историјски гласник, 4, 145—157.

45. Илија Поповић је био најпре члан магистрата Рудничке нахије, а затим члан Управитељног савета. Уп. Б. Перуничкић, Оп. cit., 171 и 269. Он је, истовремено, познат као ктитор две иконе које се налазе у цркви св. Преображења у Придворици код Ивањице.

46. КЛАСИЦИЗАМ КОД СРБА — каталог сликарства, Београд МСМЛХВИИ, 92.

47. Оп. cit., 92.

48. Занимљиво је да је Кнежевић од 46 очуваних и потписаних слика сигнатуре ставио на полеђини 45 портрета, а само је једну слику и то ИГУМАН ПРИНЕЈ РАДИЋ ИЗ ХОПОВА потписао спреда и на полеђини. Уп. КЛАСИЦИЗАМ КОД СРБА — КАТАЛОГ СЛИКАРСТВА, Београд МСМЛХВИИ, 89.

49. Ј. Обреновић је умро 22. 1. 1850. године у Сремским Карловцима. Уп. М. Лазаревић, Оп. cit., 101.

50. Зна се, на пример, да је Кнеза Милоша сликао по портрету Павела Бурковића, а Караборба по слици Руса Боровиковског. Уп. Ј. Секулић, Оп. cit., 245; М. Коларић, Оп. cit., 1943. и Љ. Симић, О ЈЕДНОМ КАРАБОРБЕВОМ ОРИГИНАЛНОМ ПОРТРЕТУ, Зборник музеја првог српског устанка, I, Београд 1959, 1943—1948.

51. Ј. Секулић, Оп. cit., 250.

52. Види напомену 46.

CONTRIBUTION A L'ETUDE DE L'OEUVRE DU PEINTRE UROŠ
KNEŽEVIĆ A ČAČAK

Le peintre Serbe connu du XIXe siècle Uroš Knežević fait partie du groupe de nos artistes qui viennent de Voïvodine en Serbie à la recherche du travail à l'époque où la Serbie prenait son élan de la renaissance après la libération des Turcs.

Dans son désir de contribuer par son travail au développement de la culture et des arts en Serbie ce «mahler» ambitieux mais pas très cultivé vient à Kragujevac, capitale du prince Miloš Obrenović avec l'intention d'y faire de l'argent qui lui permettra des études à l'Académie des Beaux-Arts à Vienne. Il y arrive en 1834, mais en plus de son séjour à Kragujevac, il a visité d'autres villes de Serbie et y a travaillé, plus ou moins longtemps en y faisant des portraits des personnalités locales.

Le séjour de Knežević a Čačak en 1836 a été de plusieurs mois. Selon une liste d'étrangers ayant séjourné à Čačak, liste publiée en 1926 dans le volume XXII des Agglomérations et origines de la population on voit que le 18 décembre 1836 Knežević vit à Čačak. Le nom du peintre est inscrit dans la liste sous le numéro 4 avec des renseignements suivants: sujet «impérial», célibataire, sans enfants, il fait de la peinture et il se trouve en Serbie depuis juillet 1834.

Faute d'autres données écrites permettant d'identifier les dates exactes de son séjour à Čačak les signatures des portraits faits dans cette ville peuvent nous renseigner. Notamment au Musée de Belgrade deux portraits sont conservés, ceux du général Jovan Obrenović dont le premier, selon les signatures, a été fait le 19 août et le second le 30 août 1836 à Čačak. D'autre part dans la maison d'Ostoja Vasilic à Titovo Užice se trouve le portrait de Smiliana Milosavljević du village Beršić peint par Knežević, à en croire la signature, à Čačak le 26 décembre 1836.

Nous pouvons donc conclure que Uroš Knežević a travaillé à Čačak au moins du 19 août au 26 décembre 1836.

Selon un avis très répandu ce peintre aurait fait, entre autres, les armoiries des Obrenović sur la maison du prince Jovan Obrenović — actuellement Musée de la ville de Čačak. Nous manquons de preuves écrites que Knežević soit réellement l'auteur de cette importante oeuvre de ce genre et cependant les présomptions ne sont pas dépourvues de fondement. Le fait que Knežević ait déjà fait des armoiries similaires, ce qui n'est pas le cas d'autres peintres de l'époque et que les armoiries de Čačak ont été faites lors de la construction de la maison ayant été terminées, c'est à dire à l'époque où il séjournait en ville et peignait le donateur — Jovan Obrenović, étayerait l'hypothèse.

Selon un portrait du général Jovan Obrenović se trouvant au Musée de Čačak, dont la signature porte «copie de l'original» on pourrait supposer que Knežević ait séjourné une seconde fois à Čačak en 1851. Cependant nous ne disposons point d'autres indications à l'appui.

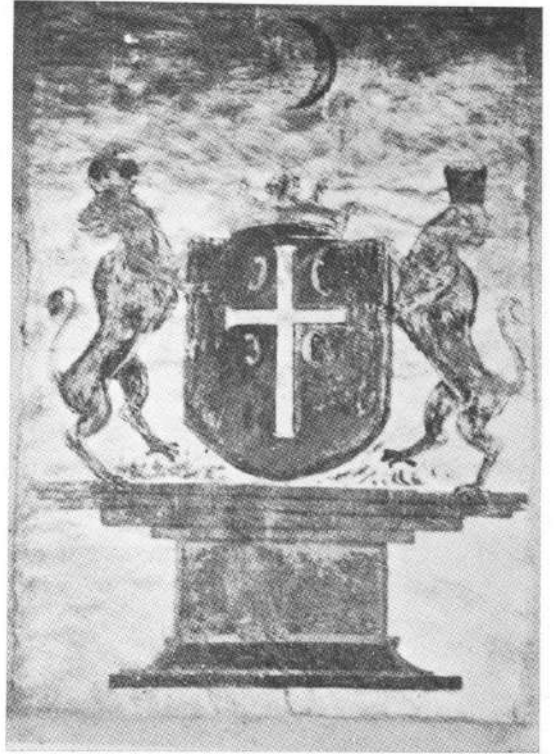
Après des recherches complètes dans les archives et le recensement des oeuvres d'art du XIXe siècle à Čačak et dans les environs de nouvelles données seront probablement recueillies jettant plus de lumière sur l'activité du peintre Uroš Knežević à Čačak.

Radomir Stanić

1

Сл. 1. Урош Кнежевић: Јован Обреновић (власник Народни музеј у Чачку)

2

Сл. 2. Урош Кнежевић: Грб Обреновића на фасади Конака Господара Јована Обреновића у Чачку

Сл. 3. Урош Кнежевић: Генерал Јован Обреновић (власник Народни музеј у Београду)

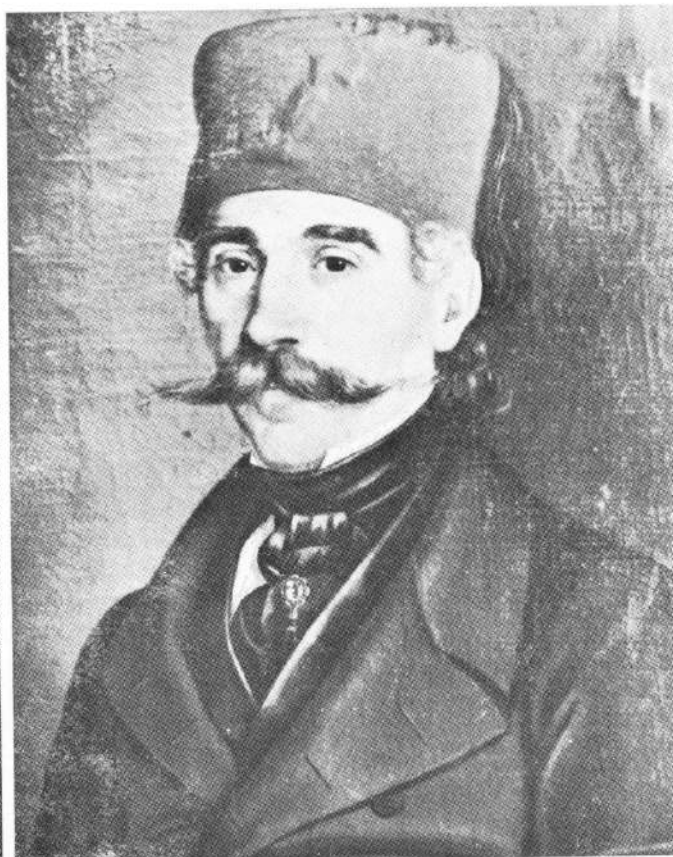

3

4

Сл. 4. Урош Кнежевић: Кнегиња Љу-
бица Обреновић (власник Народни музеј
у Београду)

5

Сл. 5. Урош Кнежевић: Вук Карацић
(власник Народни музеј у Београду)

Сл. 6. Урош Кнежевић: Вук Карацић
(власник Народни музеј у Београду)

6

СВЕТОМИР НАСТАСИЈЕВИЋ

СРПСКА НАРОДНА МЕЛОДИЈА У СОНАТИ БЕТОВЕНА

(Соната за клавир соло бр. 18, opus 31, No 3)

Циклички састав ове сонате садржи следеће ставове:

Први став: *Allegro*, у сонатном облику. У експозицији прва тема је са упадљивом карактеристичном квинтом у прва два такта, више лирске природе, без снажне конструктивности. У 46. такту експозиције појављује се друга тема, љупка и каћиперна, као да је написао Моцарт.

Други став: *Allegretto vivace, Scherzo* (скерцо, шаљиви музички став), али не мора да буде по својој структури и третирању музичког материјала само скерцо. Према овом што је Бетовен компоновао, овај скерцо није сродан са правим менуетом. Он је много ближи капричу (*Capriccio*, пркосан музички став), а формално може се третирати и као слободни рондо са главном темом, која се појављује на почетку става, затим у нотном тексту још пет пута у разним тоналитетима, између врло духовитих међуигри, остварених највише у шеснаестинама, техником стаката, што врло добро одговара карактеризацији скерца. У последњих 17 тактова појављује се, у првих

неколико тактова, нешто што се и раније запажа, као репликачки мотив, који много подсећа на музичке реплике Хајдна и Моцарта. А запазили смо горе, да је друга тема у првом ставу ове сонате Моцартовог типа. То није случајност, као што није случајност суделовање у овом скерцу главне теме којом почиње овај став, јер ова тема се потпуно подударе са једном српском народном мелодијом из неких села врло блиских граду Чачку на Западној Морави.

Трећи став: *Moderato e gracioso*, Menuetto. Овај став у темпу *moderato* игра улогу полаганог сонатног става ове сонате, са Бетовенски топлим и хуманим главним ставом, контрастним триом и умирујућом кодом — (Coda).

Четврти став: *Presto con fuoco*, у сонатном облику са две теме, не много маркантне. Друга тема се показује само у ритмичком понављању тона *f*, а прва је у ствари један краћи покретан мотив. Овај став, поред експозиције, садржи развојни део, репризу и коду.

Интересантно је да је ова Бетовенова соната остварена већином ставовима брзих темпа: први, други и четврти став, док је полагани трећи став остварен менуетом у темпу *Moderato*. Такође је интересантан распоред ставова цикличког поретка ове сонате: први и четврти став остварени су у сонатном облику брзог темпа, *Allegro* и *Presto*, и они уоквирују други и трећи став, споријег темпа, *Allegretto* и *Moderato*, скерцо и менует, ипак ставове играчког карактера.

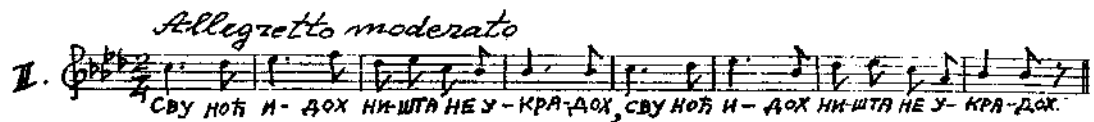
Почетак Бетовеновог скерца који нас интересује изгледа овако:

Allegretto vivace

The musical score is written for piano and consists of two systems. The first system is marked 'I.' and shows the first two staves. The tempo is *Allegretto vivace*. The first staff has dynamics *p* and *sf*. The second system shows the continuation of the piece with dynamics like *tr* and *pp*.

СРПСКА МЕЛОДИЈА У СОНАТИ БЕТОВЕНА

Српска народна мелодија, коју сам слушао у селу Прељини у близини Чачка, пре прилично удаљеног времена, а касније и у селу Брђанима, близу Прељине, изгледа овако:

Ово је врло стара српска народна мелодија, коју сам први пут чуо као музикалан дечак (виолиниста) у селима Прељини и Брђанима. Слушао сам више пута како је певају сеоски младићи и запамтио је.. Мој старији брат, Момчило, који је био музички врло образован, потврдио је да је ову исту мелодију слушао, у исто време, у селу Љубићу, опет у близини Чачка, истичући да су је младићи села Љубића врло интересантно интерпретирали: једновремено и тужно и шаљиво, јер је, по тексту, у питању неуспела крађа девојке, при чему су, на крају песме, додавали узвик „јој”, често изван тоналитета мелодије.

На великом сабору у селу Трбушанима, у близини Чачка, поново сам слушао ову народну песму. Певало ју је унисоно неколико младића, тада и у присуству Момчиловом, који је пажљиво слушао и додао: „Ово су сигурно младићи из Љубића”.

Нисам се распитивао да ли је ова мелодија рођена у поменутиим селима, или је донета из неких других крајева Србије, а још мање бих могао да тврдим или претпостављам како је стигла до Беча и до гигантског композитора Бетовена.

Већ смо напоменули да је Бетовен у свом скерцу нашу мелодију у *As-dur*-у, „Сву ноћ идох” цитирао шест пута: два пута у целини на почетку става, трећи пут после репетиције у скраћеном облику, у *F-dur*-у, четврти пут краћа (четири такта) са извесном малом разрадом, у *C-dur*-у. Пети пут цитира целу мелодију у *As-dur*-у, као на почетку скерца и шести пут целу мелодију са скромним фигуративним варирањем првог, другог, петог и шестог такта.

Бетовен, свакако, из симпатија према овој старој и интересантној страниј мелодији, већином ју је цитирао у целини, а можда му и није „лежала” за неку већу и дубљу разраду; у чему је био изванредан мајстор. Исто тако, за овакав третман мелодије постоји оправдање у форми оваквог скерца, што важи и за капричо, па и за

мањи рондо. Слична врста скромности спроведена је и у међуиграма, у разломљеним акордима и пасажима, највећим делом у шеснаестинама, претежно у стакату.

Услед овакве структуре целог скерца, ова српска мелодија, својом музичком суштином, прилично се издваја из целине овог става. Врло сам склон да и у овом питању нагласим да је Бетовен и овај третман мешања музичких супротности нарочито и упадљиво истакао. Овакав став и овакво мишљење дозвољава ми да истакнем још једну сличну појаву у овом скерцу, која се јавља на почетку, у средини и при крају става, у истом тоналитету, *As-dur*-у. Та појава је јасно приказана у нотном примеру I, на почетку става. Вероватно да је Бетовен, и у овом случају, употребио своју индивидуалност у истицању супротности музичких суштина, када је на ову српску сељачку питому мелодију надовезао непосредно један готово херојски четворотактни мотив, спроведен у октави.

Пример III:

Затим треба скренути пажњу на ритмички продужетак тонова *C* и *des* са једнотактном везом (короном и лауфом) када, опет, долази понављање целе уводне поставке.

Познато је да је Бетовен са интересовањем одабирао мелодије других народа и, на тај начин, богатио свој музички мотивски фонд. А то је уродило плодом, јер је те мотиве уклапао и у своја већа и знаменитија дела, као што је његова Шеста симфонија. У извесној мери романтичар, Бетовен је морао волети и народне мелодије, па и њихове речи, које су му омогућавале да, што дубље, продре у суштину мелодије. Овакав исход ствари доводи ме до закључка да је овај Бетовенов скерцо сонате *opus 31*, у *Es-dur*-у, прожет исто тако ванмузичком садржином, као и чистом музиком, захваљујући топлој и чежњивој мелодији и духовитом тексту српских сељака.

Бетовен је ову сонату компоновао у својим најбољим годинама, у зрелој младости, када су његове духовне снаге биле способне да се транспонирају, преко интуиције и имагинације, на ниво неког младића са Балкана, који, певајући, дубоко жали што није могао у ноћној и тајанственој тишини да украде своју девојку. Овако емо-

тивни и имагинативни доживљаји, чак и у субјективним релацијама, лако могу да се приближе и да од два бића створе једно. Бетовен и српски сељак проговорили су заједничким музичким језиком, способним да својом магијском снагом помогне и искаже младићске жеље, муке и невоље у тражењу или крађи вољене девојке. И док је наш младић безнадежно тумарао ноћу по селу да би украо своју девојку, дотле је свакако и Бетовен уздисао, и вероватно, шетао ноћу испод прозора својих љубави. Па, ко онда, може да тврди да се у души великог Бетовена нису у тешким моментима низале идеје о крађи неке лепе и музикалне Бечлике, можда чак и неке грофице или, рецимо, оперске примадоне. Али у овом случају хуманистичког гледања и продубљивања, једна сеоска девојка, или музикална Бечлика, па, чак, и грофица или оперска примадона, у оваквој духовној констелацији, укљученој у токове музике, у дубокој суштини су једно исто. Велики композитор и изразити хуманиста, драгоцени Бетовен, није се нимало преомишљао да, по овој истој линији, укључи у своју композицију једну сељачку мелодију из Србије. То нам и овај Бетовенов скерцо у својој целини потврђује. Експозиција скерца са својих 18 почетних тактова (нотни пример I), својим тајанственим и метафоричним музичким језиком, то нам још више исказује и потврђује. Бетовен, на почетку скерца, прво цитира српску мелодију, па одмах, једним малим спајањем од свега три ноте *as, b, as*, прелази, не водећи рачуна о стилском јединству, диспаратан мотив (пример III) херојског карактера, можда помало и шаљиво обојен, не много неумесно, јер не треба заборавити да је скерцо музичка шала. Затим се надовезују још четири чуднија такта ритмичне природе правог Бетовенског типа, у комбинацији тонова и пауза кратког трајања, које ствара утисак неког тајанственог хода, свакако занетог младића опседнутог могућностима о крађи девојке. После ова четири ритмична такта, композитор скоро дословце понавља почетни део скерца, експозицију. Зашто? Вероватно зато да би се нешто истакнуло што носи у себи нарочиту вредност и значај музичког и ванмузичког догађања, при чему свакако треба додати очигледну симпатију од стране композитора за изузетну музичку атмосферу овог музичког става. Па, ипак, поред свега до сада откритог и реченог, овај скерцо носи у себи нешто тајанствено и необјашњиво. А Бетовен, познато је, често је имао обичај да своје многобројне присталице и слушаоце доводи у лабиринте тајанствене маште и недокучивог сазнања.

Ја сам ову исту народну мелодију искористио као главни

мотив за моју комичну оперу „Зачарана воденица“, у којој исто тако главни јунак, сеоски младић, краде девојку, али са успехом. Народну мелодију сам прерадио због садржине текста и опште ситуације драматског и сценског поступка, као и карактеризације главног јунака, сеоског младића. Прерађена мелодија изгледа овако:

Ову Бетовенову сонату чудесно је изводио пианиста Клаудије Арау, материјално неприметно и лако, савлађујући структуру и технику дела, из чега су сагласно и продуховљено остварени садржајност и маштовитост дела. Бетовен и Арау су се духовно нашли на вијугавом и иреално бескрајном путу музике.

Извесни српски професионални пианисти, а нарочито аматери, врло радо и са великом дозом извођачке интуиције и одговарајућих емоција, изводе ову сонату, а изузетно изводе скерцо ове сонате, и поред тога што не знају да је главна тема овог скерца српска народна мелодија.

РАДОМИР СТАНИЋ

ИКОНОСТАС ЦРКВЕ У ЦВЕТКАМА КОД КРАЉЕВА

Цркве брвнаре као својеврсно народно културно-историјско наслеђе на подручју Србије стручно су обрађене у оквиру познате посебне студије др Добросава Павловића¹. И црква св. Богородице у селу Цветке код Крањева увршћена је у ову студију, али, осим сажетог архитектонског разматрања и помињања неких важнијих историјских момената, није готово ни дотакнуто питање иконостаса, који спада међу најбоље очувана и врло занимљива сликарска остварења у нашим сакралним грађевинама ове врсте. Имајући у виду карактер књиге „Цркве брвнаре у Србији“ који се огледа кроз амбицију претежног архитектонског и стилског разматрања и проучавања ових објеката, није се могло ни очекивати од аутора да расправља о ликовном и другим вредностима иконостаса. Међутим, он се у једном свом другом прилогу² управо глобално осврнуо на уметничке и сликарске творевине у црквама брвнарама, али ни ту није чак ни поменуо присуство иконостаса у Цветкама, што се свакако може протумачити тиме да је он једноставно измакао пажњи овог истраживача.

Мада се у последње време, са очевидном брижљивошћу и амбициозношћу, известен број истраживача бави проучавањем црк-

веног сликарства у доба првог и другог српског устанка, ипак многа интересантна остварења, која су у одређеним годинама представљала врхунске домете текуће сликарске продукције, нису не само потпуно осветљена, већ се на њих није ни честито указало. Међу творевинама које до сада нису скренуле пажњу историчара уметности, јесте управо иконостас у Цветкама. Једино је запис на иконостасу публикован³, а иконостас је до сада остао непроучаван и необелодањен.

Пре него што пређемо на опис самог иконостаса, биће, свакако, занимљиво да се учине неке опаске о самој цркви, с обзиром на чињеницу да то и њена прошлост и архитектонска одличја допуштају и сугеришу. Садашња црквена грађевина и њен изглед резултат су одређених интервенција и трансформација које су настајале у различитим периодима.

Порекло богомоље можемо тражити у даљој прошлости. Тешко је, међутим, претпоставити да је настала у Средњем веку, али је сасвим сигурно да је егзистирала у турском периоду. Па ипак, први њен помен потиче тек из 1735. године. По опису, који је, са доста сажетости, дао Димитрије Руварац⁴, црква је била већих димензија него данашња. Шта више и облик јој је био друкчији него данашњи. Није имала свод, а била је покривена шиндром. Саграђена је од брвана, а имала је олтарску преграду са двојим вратима. На тој прегради — иконостасу налазиле су се врло старе царске двери са иконописном представом благовести. Изнад двери налазио се дрвени крст. На иконостасу било је двадесет и шест старијих и новијих икона. Треба нагласити да је овај податак о дверима и иконама од посебног значаја. Црква је у времену око 1735. године била посвећена св. архистратигу Михаилу. До ког је времена црква, оваквог облика и изгледа, живела, није познато. Такође се не зна када је променила патрона. Митрополит Михаило⁵ наводи да је храм у Цветкама сазидан од „дрвеног материјала“ 1767. године и да је посвећен рођењу св. Богородице. Он, такође, истиче да је седамдесетих година прошлог века имала две парохије са свега 672 дома⁶. Податак митрополита Михаила да је црква саграђена 1767. уноси малу забуну. Како смо већ видели, она је већ 1735. постојала, што значи да би се Михаилово навођење да је зидана 1767. уствари односило на чињеницу да је грађевина те године радикално обновљена.

Године 1812. црква је поново обновљена⁷. После дванаест те-гобних устаничких година, у којима је храм настрадао, 1824. по-

ново је обновљен⁸. Неиздржљивост дрвеног материјала условила је још једну обнову, до које је дошао око 1880. године⁹. Овом обновом битно је измењен архитектонски карактер грађевине. Уместо некадашњег стрмог крова, покривеног шиндром, који је толико типичан за већину цркава брвнара, храм је обимним интервенцијама добио данашњи кров благог нагиба и великих стреха са покривачем од ћерамиде. Овим захватима, обимни зидови, надограђени водоравно ужљебљеним брвницама, двоструко су постали виши, што је проузроковало необичан и атрактиван изглед цркве, несвојствен било којој грађевини ове врсте.

По својој основи, црква се не разликује много од осталих сличних грађевина. Унутрашњи простор (површина око 64 м²) подељен је преградама у три дела: олтар, наос и припрату. Седмострана олтарска апсида, свод од шашоваца, простор за хор над припратом и солидност грађења чине цркву у архитектонском и конструктивном погледу интересантном и, у извесном смислу, репрезентативном. Томе, на одређени начин, доприносе и извесне декоративне претензије градитеља испољене при изради прозора, врата и орнамената на њима.

Од творевина у самој цркви скрећу пажњу лепо обрађена камена крстионица¹⁰ и часна трпеза¹¹. Занимљива је, такође, старија часна трпеза, од које је сачуван само стуб са натписом из чијег садржаја се види да су исту цркви приложили 1858. неки Никола, Милутин и Милош за душу оцу Пауну.

Од посебне је вредности једна рукописна књига — триод са знатним оштећењима, писана лепим српским језиком. Нема минијатура, али је украшена калиграфски исписаним иницијалима. Из сачуваног и необично лепо црвеним мастилом исписаног записа, сазнајемо да је ову књигу писао 1561. године неки монах Захарија у храму св. Николе. Запис гласи:

Слѣа сѣвршителю вѣс въ вѣкѣ амѣнъ . . . — Сіе рѣкоделиса сѣврени мнѣ Захѣріа
въ лѣто хз. ѣ ѿ при храмѣ стѣго вѣкаго архієреа хѣва Николи гдѣ стари монастырѣ. — ¹²

Најзад, треба нагласити да бројни надгробни споменици са представама покојника и врло поетичним текстовима епитафа, који су конципирани у виду „крајпуташа“, чине амбијент цркве врло богатим и садржајним сведочанствима о посебној врсти народног уметничког изражавања^{12a}. Међу овим белезима пада у очи споменик војводе Јове Курсуле, познатог јунака из првог српског устан-

ка¹³ и неколико надгробних плоча са помно исклесаним орнаментима флоралног и геометријског карактера, који обележавају гробове црквених служитеља и сеоских првака, од којих су неки били, вероватно, ктитори обнова цркве¹⁴.

Три задње обнове цркве, у времену од 1812. до 1880. године и опасности првог и другог светског рата, нису имале битног одраза на стање иконостаса, који је, како ћемо касније видети, израђен 1812. Интервенције, које су извођене на храму, нарочито она из 1824. а која је уследила после вероватног страдања грађевине у току другог устанка, поштеделе су иконостас. Наиме, највероватније је да су иконостас и други богослужни предмети и вредности пред турско пустошење склоњени на сигурно место да би после обнове 1824. поново враћени у цркву. Тако се једино може објаснити изузетно добра очуваност иконостаса.

Архитектура иконостаса је доста једноставна. Израђен је од тврдог дрвета. У доњој зони су царске двери, северна и јужна врата. Део прве и друге зоне обухватају престоне иконе св. Николе и св. Јована Претече, које, уствари, оивичавају иконостас са северне и јужне стране. Друге две престоне иконе, св. Богородице са малим Христом и Исуса Христа, постављене су у првој зони, између северних врата и царских двери, односно царских двери и јужних врата. На северним вратима представљена је стојећа фигура св. архистратига Михаила, а на јужним св. архиђакона Стефана. У другом појасу налази се дванаест апостолских, односно јеванђелских икона, а у средини — икона св. Тројице. Представе апостола, односно јеванђелиста, постављене су овим редом од севера према југу: св. Филип, св. Јуда, св. Симон, св. Јован, св. Јаков Заведејев, св. Петар, затим св. Тројица, а онда: св. Павле, св. Јаков Алфејев, св. Матеј, св. Андреј Првозвани, св. Вартоломеј и св. Тома. У трећем појасу насликане су празничне иконе које се нижу овим редом: Вознесење, Силазак св. Духа, Преображење, Успење св. Богородице, Рођење св. Богородице, Ваведење, Скидање с крста, Рођење Христово, Обрезаније Христово, Крштење, Сreteње, Цвети и Васкрсење. У четвртој зони су два већа поља у којима је на северном исписан натпис следеће садржине:

Дозволеніємъ оца поспешеніємъ сїна и вѣлгословеніємъ дѹха создадѹ сїл стїл церк:
ва струдомъ сїцноієреѹ јована пііовича ш' села цвѣтака¹⁵.

Између ових површина стоје иконе са фигурама св. Јована Богослова и св. Богородице. Оне се управо ослањају на дуборезбар-

ске представе грифона који својим чељустима носе крст са Христовим распећем. У последњој зони, која не сачињава јединство са архитектуром иконостаса, налазе се следеће иконе: Арханђео Михаило, Успење св. Богородице, Крштење Христово, затим икона са представом св. Пантелејмона, св. пророка Софонија, св. Илије и св. Параскеве, икона Васкрсења и икона са св. Борбем који убија аждају. Све ове иконе свакако су дар појединих приложника цркви.

Као што је уобичајено, иконостас је у целини обрађен у дуборезној техници; али без нарочитих претензија. Царске двери су најрељефније орнаментисане, док су поља, на којима су насликани апостоли, односно јеванђелисти и празници, раздвојена стубићима са капителима, који носе лукове, чинећи тако низ аркадица.

Царске двери: Оба крила по целом свом обиму оивичена су меандралном линијом и тордираним ужетом. Лучни део назубљен је купастим завршецима, а доле, у хоризонталној равни, уместо меандралне линије, урезани су полукружни испади. Крила раздваја тордирано уже већег профила које је постављено на јужном крилу. Површине крила рашчлањене су са по четири поља, на којима су иконописне представе светитеља. При врху, у лучном делу крила, поља су кружног облика, крај којих се налазе по два стилизована листолика и један цветлики орнамент. Испод њих су нешто већа поља омеђена пластичним рубовима у облику стилизованог лишћа које се, горе, међусобно преплиће. С једне и друге стране оба поља су по две розете. Највећи простор на крилима заузимају средишна поља на исти начин обликована, у којима је представљена сцена благовести. Сличног облика са орнаментима у виду стилизованог цвета и розета су следећа два поља, у којима су насликани јеванђелисти. Поља су удубљена, а орнаментални систем пластично изведен. Делови површине крила између и око поља такође су сликарски третирани са овлаш назначеним флоралним орнаментима. Двери делују веома живо, јер су пластични делови и читаве површине, поред иконописних представа, третиране бојом. Распоред иконописних представа изгледа овако:

Северно крило (36 x 127 x 3,5). У горњем кружном пољу представитељ је дат до испод (профоктвдъ) стављен је пророк Давид појаса. Одевен је у доњу плаву хаљину и ружичаст огртач постављен крзном. Оковратник огртача украшен је златом, белим бисерним зрнцима и црним орнаментима. На глави му је царска златна круна. Рукама држи развијен свитак, чији тешко читљив текст почиње речима: рече гдъ, Ореол је златан, са црвеним рубом. Испод

овог пророка, у пољу оивиченом стилизованим лишћем, представљен је јеванђелист Матеј (*Є: єв'лист Матеј*) како седи и пише јеванђеље на столу прекривеним белим чаршафом са жутим ресама. У десној руци држи перушку, а левом придржава лист који исписује. Одевен је у цинобер доњу хаљину, а изнад ње је плави огртач. Приказан је у ентеријеру неке просторије из које се виде стубови са капителима, а у позадини плаво небо. Коса му је кратка, а дуга брада црно-мрке је боје. Ореол златан са белим рубом. Сигнатура беле боје. Испод њега у елипсоидном, знатно већем, пољу оивиченом стилизованим лишћем, у централном делу крила, приказана је св. Богородица као личност из сцене благовести. Богородица, обучена у плаву хаљину, изнад које је цинобер мафорион, седи на престолу, чији је наслон орнаментисан флоралним мотивима. Окочник и рубови хаљине украшени су орнаментима. Престо, на коме седи, постављен је на балкону, од којег се виде аркаде са стубовима. Богородица је испружила руке у правцу анђела. Изнад ње приказан је голуб. Ореол је златан, са белим рубом, а сигнатура *мф ѿу*, исписана белим словима. Позадина је плава. Богородица је млада елегантна и лепа жена са црвеним наусницама. С једне и друге стране поља у којем је постављена Богородица, на црвеном фону, белим словима исписан је следећи запис:

Помощію вожіе сїе крило дврени сен: ѿ кнѣи рабѣ вжи Милета Міхаїлович села Мілочаг.

У најнижем пољу, на сличан начин оивиченом, приказан је јеванђелист Марко (*Є: єв'лист Марко*) како седи на столици. Обучен у црвену хаљину и тамно-плави огртач који је оивичен црвеном бордуром, Марко десном руком држи гушчије перо, које приноси отвореној књизи на седишту. Окренут је супротно од књиге. Коса му пада по раменима, а брада по прсима. Ореол је у злату са црвеном ивицом. Сребрном бојом обојено је тордирано уже, а златом сви остали пластични делови. Позадина оба крила дата је у цинобер боји, сликани орнаменти изведени су жутом, смеђом, зеленом, плавом, црном и белом бојом.

Јужно крило (41 x 130 x 3,5) истоветно је по начину украшавања са северним, осим што на левој ивици има тордирано уже пречника око 2,5 см. Уже је обојено златом. У горњем кружном пољу приказан је пророк Соломон (*Соломон*) уобичајеног младачког анга, голобрад, са краћом црном косом. На глави му је царска златна круна, украшена белим бисерним зрнцима и црвеним драгим камењем. Ореол је златан, са црвеном и белом ивицом. Позадина — светло-плава. Одевен је у тамно-плаву хаљину са бордурама

изведеним меким сенчењима. Одозго је тамно-зелен огртач са златним оковратником, украшеним белим бисерним зрнима. Рубови рукава такође су декорисани на исти начин. Огртач је постављен крзном сребрнасте боје. Сигнатура је црне боје. Обема рукама Соломон држи развијен свитак са нечитљивим текстом. Испод њега, у нижем пољу, дат је јеванђелист Јован (с: іван еѿлистъ) како седи на седишту без наслона, које је прекривено прљаво-жутом тканином са ресама. На седишту је отворена књига, коју Јован испишује гушчијим пером. Обучен је у црвену хаљину, изнад које је плави огртач са белим рубовима. Левом руком благосиља. У доњем, највећем, средишњем пољу насликан је в. арханђел Гаврило (с: архан · Гавриѿъ) као личност из сцене благовести. Младоланк и безбради анђео, са кестењастом косом која му пада по раменима, представљен је у клечећем ставу, окренут према Богородици. Десном руком благосиља, а у левој држи разлисталу и расцветану гранчицу. Обучен је у доњу цинобер хаљину, изнад које је плава хаљина са рукавима до лаката и златним порубима у обланку машине. Огртач му је тамно-зелене боје. Крила су дата мрко-смећом бојом. Анђео лебди у облацима. Ореол му је златан, са црвеном пвицом. С једне и друге стране овог елипсондног поља, у коме је приказан анђео, налази се запис изведен белним словима, који гласи:

Помощію божію : сіе крило двери сей шкѣпи рабъ вѣжі Пасиѿъ Г. вивлша Мілорадовнѿъ шт села Тамніка=1812:

У најнижем пољу приказан је јеванђелист Лука (с: еѿлистъ Лука) у седећем ставу. У рукама држи отворену књигу, коју чита. Одевен је у плаву хаљину са цинобер огртачем. Ореол златан са ивицом црвене боје.

Свако крило израђено је од јединствене даске — дрвета тврђе структуре. Ојачана су са по две пречке. Двери су врло добро очуване. Накнадне интервенције на површинама ван иконописних представа нису у знатнијој мери утицале на аутентичност сликаних декорација.

Северне двери (63 x 165 x 3 см) израђене су од дводелних липових дасака, које су ојачане са две ужљебљене пречке. Једноставне, горе лучно засведене, без дуборезне орнаментике, украшене су иконописном представом стојеће фигуре архистратига Михаила, који је сигниран са стѿи архістратигъ Михаилъ. Сигнатура је исписана црвено-жутом бојом. Михаило је одевен у тамно-зелену хаљину и цинобер огртач. У десној руци држи копље, којим убија

Ђавола, које обема ногама газе. Десном руком држи ланац којим је Ђаво везан. Крила су му мрко-жуће боје. Ореол је жућт са белом ивицом, а позадина плаво-зелене боје. Очеvidно је да је ова фигура сликана руком неког другог мајстора. Рестаураторске интервенције, које су касније уследиле, у знатној мери су измениле првобитни изглед фигуре. Међутим, и поред тога није тешко уочити да је сликарски поступак сасвим друкчији у односу на онај који је примењен приликом израде декорација на царским дверима и другим иконама.

Јужне двери (56 x 159 x 3 см), од истог материјала и на истоветан начин израђене, декорисане су стојећом фигуром архиђакона Стефана (свѣти архидіаконъ Стефанъ). Постављен анфас, Стефан је обучен у архиђаконску одежду. Преко дуге зелене хаљине, са златним оковратником и рубовима, стављен је омофор црвене боје, украшен по рубовима златом и са представом крстова, такође од злата. У десној руци држи кадионицу, а у левој макету храма. Ореол је златан, са белим рубом. Приказан је како стоји на црвеном јастуку. На простору изнад његовог десног рамена налази се запис црвене боје: *Сіе прѣдверіе приложнѣ мниѣи Миловићѣ из Лаѣваца за свои кѣчнѣи и родителѣвѣ споменѣ.*

Јужне двери су рад истог мајстора који је сликао северне. Касније ћемо видети да се на иконостасу налазе још неке иконе чији је аутор овај сликар. Веома су уочљиве разлике између овог иконописца и оног који је сликао двери, престоње иконе; затим празничне и апостолске иконе. Аутор св. арханђела Михаила и архиђакона Стефана је сликар са израженим осећањем за пластичност, тврда у изразу и неплеменит у колориту. То су карактеристике које су уочљиве, и поред тога што су произвољне и нестручне рестаураторске интервенције допринеле донекле промени првобитног изгледа декорација.

ПРЕСТОНЕ ИКОНЕ

Њих има четири. Распоређене су овим редом: св. Никола, Богородица са малим Христом, Исус Христос и св. Јован Претеча.

Икона „Св. Никола“ (39 x 100 x 2,5 см) сликана је као и све остале иконе: темпером, на липовој дасци. Носач иконе су две даске, које су спојене са две ујљебљене пречке. Темељ иконе је од танког слоја гипса. Св. Никола представљен је у стојећем ставу како десном руком благосиља, а у левој држи затворену књигу црвених корица. Одевен је у архијерејску одежду: изнад плаве хаљине је омофор црвене боје са орнаментима флоралног карактера

и са белим бисерним зрнцима. Рубови рукава од хаљине орнаментисани су белим ромбоидним пољима, са белим бисерним зрнцима. Светитељ је гологлав, са смећом коврцавом косом и брадом. Ореол је златан, са белим рубом. У висини главе насликан је облак црвенкасто-плаве и светло жуте боје. Сигнатура је исписана у висини рамена црвеном бојом: *Сѣи оцъ Николаѣ*. У доњем делу иконе, у левом углу приказана је архитектура репрезентативног храма у Барију. Позадина је плава. Икона је прилично оштећена.

„Богородица са Христом“ (63 x 85 x 3 см) смештена је између северних и царских двери. Носач је од две даске, међусобно спојене двома пречкама. На раскошном престолу, златном и украшеном орнаментима зеленкасте и окер боје, седи Богородица обучена у плаву хаљину. На ногама су јој браон папуче. Оковратник хаљине украшен је златом и белим бисерним зрнцима. Изнад хаљине је цинобер мафорион, постављен тканином зелене боје. Мафорион је врло раскошно декорисан: његове ивице испуњене су цветеликим орнаментима и бисерним зрнцима. По читавој површини украшен је златним цветеликим орнаментима. Мафорион се испод грла скончава лепим жуто-зеленим елипсоидним дугметом. На Богородичиној глави је златна круна, украшена разнобојним драгим камењем. У наручју држи малог Христа, а у десној шасти границу са златним цветовима. Богородица је ванредно лепа и млада жена. Њена сигнатура *мті вѣиѣ* је беле боје. Мали Христ, са коврцавом кестењастом косом, босоног и гологлав, приказан је у широкој и дугој одећи зелене и смећо-жуте боје. Десном руком благосиља, а у левој држи зелену куглу ослоњену на лево колено. У горњем левом углу приказан је један анђео како лебди у разнобојним облацима, док је у десном насликан други који клечи на облаку. Позадина је плава.

„Исус Христос“ (63,5 x 86,5 x 3 см) сликан је на истоветном носачу и на истој подлози. Цела сликана површина уоквирена је тамно-окерном траком од 1 см. Христ седи на раскошном златном престолу, са наслоним који се стилизовано завршава. На глави му је раскошна златна круна украшена белим бисерним зрнцима и црвеним драгим камењем. У златном ореолу је уобичајена сигнатура *ѿ ѿ ѿ*, с леве и десне стране *ѿс хрт*. Одведен је у доњу плаву хаљину, а изнад ње владичанска црвена одежа чији су рубови доле, око врата и рукава, украшени златном траком са бисерним зрнцима. Читаво одежа украшена је златним стилизованим орнаментима у облику лишћа, цвећа и кругова. Седи на зеленом јастуку са злат-

ним ресама. Одежда је постављена зеленом тканином. Преко ове одежде, односно преко рамена и прсију, пребачен је омофор зелене и ружичасте боје, који је украшен златним крстовима, а ивица белом и жутом изломљеним линијама и тачкицама. Унутрашња страна наслона од престола постављена је тамно-зеленом тканином која је орнаментисана дискретно обликованим цветеликим мотивима. Десном руком благосиља, а левом придржава јеванђеље на коме је следећи текст читљив: Иже: љубѣтъ: отца; ѿн матер: паче мене и ѣстъ мене достоѣнъ иже љубѣтъна ѿн дщер паче мене и ѣстъ мене достоѣнъ.

У горњем левом углу на облацима клечи један анђео који дува у рог. Обучен је у жуто-зелену хаљину. Крила су му смеће боје. У горњем десном углу, пак, клечи други анђео, који, такође, дува у рог. Позадина иконе је доле тамно-жути, а горе плава. Лево од Христовог престола белом бојом исписан је запис који је прилично оштећен, али је, ипак, читљив: Сѣ иконе овадѣ при(а)ожн Г: Бойвода А(аз)аръ: Моуѣфъ за вѣчни споменъ. Запис је исписан у пет редова.

„Св. Јован Претеча“ (39 x 96 x 2,5) је икона која је постављена јужно од јужних двери. Носач је од дводелне липове даске са две удебљене пречке. Јован је представљен у стојећем ставу како десном руком благосиља, а у левој држи развијен свитак са следећим читљивим текстом¹⁶: Поканте сѣ приближити црѣвѣи нѣнос моеѣи глава = Г = стѣх = а.

Светитељ је одевен у кестењасту хаљину од камиље коже. Одогзо је огртач мрко-плаве боје, који је постављен тканином цинобер боје. Глава му је у облацима. Сигниран је са: Сѣи ѿчаниъ Претеча.

А П О С Т О Л С К Е И К О Н Е

Шест апостола приказано је на једној, а шест на другој дасци. Између ове две даске је једна мала, на којој је представљена св. Тројица доле и једна празнична сцена горе. Сви апостоли, односно јеванђелисти, приказани су у до исподпојасној представи. Иконе су распоређене овим редом идући од севера према југу:

„Св. Филип“ (25 x 27 x 3 см), који је дат у црвеној хаљини и смеће-зеленом огртачу. Обе руке држи затворену књигу црвених корица. Позадина је плава, а ореол златан. Сигнатура је у висини рамена исписана белом словима и гласи: С: апѣлъ Филипъ.

„Св. Јуда“ (28 x 27,5 x 3 см): светитељ је окренут у лево, са

левом руком уздигнутом, а у десној са развијеним свитком, на коме се чита следећи текст: Брат... како любавицим вога сватог. Доња хаљина је светло-зелена, а огртач мрко-зелен. Сигнатура је беле боје: $\text{С: ап}^{\text{л}}\text{л}^{\text{а}}$ Юода братъ г^дниъ.

„Св. Симон“ (28,5 x 28 x 3 см) је са сигнатуром: $\text{С: ап}^{\text{л}}\text{л}^{\text{а}}\text{: с}^{\text{у}}\text{м}^{\text{о}}\text{н}^{\text{а}}\text{л}^{\text{с}}\text{т}^{\text{ъ}}$ у сивој доњој хаљини и цинобер огртачу. Левом руком придржава отворену књигу.

„Св. Јован“ (29 x 28 x 3 см) је окренут нешто у десно, у ружичастој хаљини и плавом огртачу. У десној држи гушчије перо, а у левој отворено језанбеље. Сигнатура му је добрим делом уништена. Читљив је само дсо: $\text{С: Јо}^{\text{а}}\text{н}^{\text{н}}\text{ъ} \dots$

„Св. Јаков“ (29 x 28,5 x 3 см), са сигнатуром: $\text{С: ап}^{\text{л}}\text{л}^{\text{а}}\text{ Јаковъ зев}^{\text{е}}\text{д}^{\text{ю}}\text{въ}$ одевен је у сиво-жуту хаљину са истобојним огртачем. Обема рукама држи затворену књигу црвених корица. Окренут је полудесно.

„Св. Петар“ (27 x 26 x 3 см) окренут је полудесно. У десној руци држи два кључа, а у левој затворену књигу мрко-црвених корица. Обучен је у плаву хаљину са кестењасто-плавим појасом, на чијим крајевима висе ресе. Огртач му је цинобер боје. Сигнатура гласи: $\text{С: ап}^{\text{л}}\text{л}^{\text{а}}\text{ Петаръ}$. Лево од њега исписан је запис белим словима који који гласи: $\text{С}^{\text{и}}\text{ю} \text{и}^{\text{к}}\text{о}^{\text{н}}\text{ѣ} \text{п}^{\text{р}}\text{ѣ} \text{л}^{\text{о}}\text{ж}^{\text{е}} \text{М}^{\text{и}}\text{л}^{\text{о}}\text{е} \text{М}^{\text{а}}\text{џ}^{\text{а}}\text{р} \text{ш}^{\text{т}} \text{с}^{\text{ел}}(\text{а}) \text{(о)}\text{п}^{\text{л}}^{\text{а}}\text{н}^{\text{н}}\text{ѣ} \text{с} \text{в}^{\text{р}}\text{ѣ} \text{ѡ}^{\text{м}}\text{ъ} \dots \text{о}^{\text{м}}\text{ъ} \text{и} \text{с}^{\text{и}}\text{м}^{\text{о}}\text{м}^{\text{ъ}}$.

„Св. Павле“ (28,5 x 28 x 3 см) окренут је полuleво према св. Тројици. Одевен је у тамно-зелену хаљину и црвени огртач. У десној руци држи књигу црвених корица, а левом се ослања на маркантан исукан мач са сечивом оловно-зелене боје и са балчаком у виду тордираног ужета. Сигнатура гласи: $\text{С: ап}^{\text{л}}\text{л}^{\text{а}}\text{ Павлаъ}$.

„Св. Јаков“ (29 x 28 x 3 см) окренут је полuleво. Одевен је у црвену хаљину и плав огртач. У десној руци држи смотан свитак, а левом указује према св. Тројици. Сигнатура гласи: $\text{С: ап}^{\text{л}}\text{л}^{\text{а}}\text{ Јаковъ џафеевъ}$.

„Св. Матеј“ (29 x 28 x 3 см) је окренут полудесно. Обучен је у кестењасту хаљину и зелени огртач. Обема рукама држи затворену књигу са корицама украшеним белим бисерним зрнцима. Сигниран је са: $\text{С: Матеи еу}^{\text{л}}\text{анст}^{\text{ъ}}$.

„Св. Андреј“ (29 x 28 x 3 см) окренут је полuleво. Десном руком се наслања на налоњ, а левом придржава књигу са читљивим текстом: Братѣ вы есте тело Хр^стово и оуд в' цркви перяѣ ап^лан. Одевен је у зелено-плаву хаљину и црвени огртач. Сигниран је на овај начин: $\text{С: ап}^{\text{л}}\text{л}^{\text{а}}\text{ Андрей перевозвани}$. С десне стране фигуре читљив је следећи запис: $\text{с}^{\text{и}}\text{ю} \text{и}^{\text{к}}\text{о}^{\text{н}}\text{ѣ} \text{п}^{\text{р}}\text{ѣ} \text{л}^{\text{о}}\text{ж}^{\text{е}} \text{к}^{\text{н}}\text{ез}^{\text{ъ}} \text{с}^{\text{у}}\text{м}^{\text{о}} \text{л}^{\text{а}}\text{л}^{\text{ѣ}}\text{д}^{\text{ѣ}}\text{ч}^{\text{ъ}}\text{: ш}^{\text{т}}\text{: с}^{\text{ел}}\text{а} \text{М}^{\text{и}}\text{л}(\text{о})\text{а}^{\text{е}}$.

„Св. Вартоломеј“ (30 x 28 x 3 см) је у плавој хаљини и црвеном огртачу који се скопчава под грлом орнаментисаним дугметом. Обема рукама држи полуотворену књигу црвених корица. Сигниран је на следећи начин: **С: апѣлъ Вартоломеи**

„Св. Тома“ (27 x 27,5 x 3 см) окренут је полусво. Дат је у црвеној хаљини и плавом огртачу. У левој руци држи смотан свитак. Поред сигнатуре: **с: апѣлъ ѿ(ома)**, десно од фигуре у ист редова испи-сан је следећи запис: **Сію іконѣ приложи Новыца: шѣ села Лакеваца.**

Позадина свих апостолских икона је плава. Сигнатуре су све писане белим словима. При дну сваког поља, где су сликани апо-столи, налази се црвена трака ширине 1 см. Између сваког лука изнад стуба у троугластом пољу насликани су на плавој позадини разнобојни цветолки орнаменти.

ПРАЗНИЧНЕ ИКОНЕ

Све ове иконе налазе се као сликане представе на дводелној дасци изнад апостолских икона, осим св. Тројице, која је смештена између фигура св. Петра и св. Павла. Икона „Св. Тројице“ (33 x 30,5 x 3 см) сигнирана је као: **Сѣла Трѣца**. Лево је приказан бог син (**Бгъ синъ**) а десно бог отац (**Бгъ оцъ**). Обојица су у седшем ставу. Горѣ у облацима је голуб са раширеним крилима као бог дух (**Бгъ дхъ**). Бог син је обучен у првену доњу и плаву горњу хаљину. Десном бла-госиља, а левом придржава велики крст црне боје. Бог отац је у зеленој доњој и црвеној горњој хаљини. Ореол бога сина је кружни, а бога оца у облику троугла.

„Вазнесење“ (28 x 29,5 x 3 см), сигнирана са необично дугим текстом **Кознестіе на нѣо гѣда вѣа и спѣа нашѣга хѣта**, прва је празнична сцена од севера према југу. У средини је Христ раширених руку, обучен у плави хитон и црвени химатион. Око њега у облацима је 15 анђела. Лево је група од шест апостола, обучених у зелене, одно-сно црвене хаљине. Напред је Богородица, у зеленој хаљини и црвеном мафориону, која обема рукама показује према Христу. Позади ње је других шест апостола.

„Силазак св. Духа“ (29 x 29,5 x 3 см) је сцена која је сигнира-на са: **Божествіе стаго и животворѣщаго дха**. У средини је Богородица у црвеној хаљини и плавом мафориону. Левом руком придржава иви-це мафорiona, а десном показује на текст отворене књиге. При врху

је приказан голуб, а лево је шест и десно шест апостола са пламенима изнад главе. Сви су обучени различито.

„Преображење“ (29 x 29 x 3 см) је сцена са Христом у стојећем ставу у белој хаљини и црвеном огртачу у облацима са Мојсијем (Мојсеј) и св. Илијом (Илија). Доле су три личности у црвеним и плавим одежама. Сцена је сигнирана на следећи начин: Преображеніе гѣда вѣс и спаса нашего їса Хрѣта.

„Успење св. Богородице“ (29,5 x 30 x 3 см) дата је уобичајено, али веома упрошћено. Сигнирана је са: Успеніе прѣстѣла Богородици. У средини на одру лежи Богородица у црвеној хаљини, зеленом огртачу и плавом мафориону. Десетина личности је око ње, међу којима се истичу два архијереја. Нема Христа са дуцом Богородице у облику детета — детаља који је веома типичан за византијску иконографију.

„Рођење св. Богородице“ (28 x 30 x 3 см) је сцена која је сликана на стереотипан начин. Лево лежи Ана на постељи, обучена у црвену хаљину и плави мафорион. Десно је Јоаким, који седи и чита књигу. Доле су две женске фигуре, које купају малу Богородицу. Сцена је сигнирана овако: Рождество прѣстѣла вѣци.

„Ваведење“ (28 x 29 x 3 см): мала Богородица у плавој хаљини и зеленом мафориону улази у храм где је дочекује првосвештеник. У поворци је неколико личности. Сигнатура гласи: Воведеніе во храм прѣстѣла вѣци.

„Рођење Христово“ (28,5 x 29 x 3 см) је представљено врло упрошћено и необично. Лево је Богородица у плавој хаљини и зеленом огртачу скрштених руку. Позади је Јосиф у зеленој и црвеној одећи. Он држи свећу. Мали голи Христ налази се на постељи прекривеној црвеном тканином. Горе су облаци и сунце. Сигнатура је уобичајена: Рождество Хрѣтово.

„Обрезање Христово“ (27,5 x 29 x 3 см) (Обрѣзаніе гѣда вѣс и спаса наш. їса Хрѣта) интерпретира познати библијски догађај. Јосиф на крилу држи малог Христа, коме приступа човек у чудној капи са ножем у руци. Позади Јосифа је Богородица у плавој хаљини и црвеном мафориону. Крај ње је светитељ са ореолом, један свештеник и млада девојка са свећом у рукама.

„Крштење Христово“ (28,5 x 29,5 x 3 см) (Крещеніе Господнѣ) насликано је врло стереотипно и традиционално: Христ у реци Јордану, са драперијом око бедара, скрштених руку, прима благослов у обреду крштења од св. Јована, приказаног у камиљој кожи и плавом огртачу. Десно је анђео који Христу приноси црвени огртач.

„Сретење“ (28,5 x 29,5 x 3 см) сачињавају познате личности: десно је Богородица у зеленој хаљини и плавом мафориону, испред које је женска личност у црвеној хаљини. Јосиф држи малог Христа у плавој хаљини. Позади је један светитељ са свећом у руци, а испред њега млада жена са свећом. Сцена је сигнирана са: *Сретенје гсда вга і сла нашего іса Христа.*

„Цвети“ (29 x 29,5 x 3 см) (цретоносне): Христ на мазги улази у Јерусалим, праћен бројним личностима. Дочекују га грађани Јерусалима са децом.

„Васкрсење Христово“ (26,5 x 29 x 3 см) (Васкрсење Х^тово), једноставна је композиција са Христом над отвореним гробом, поред којег су уплашени војници са кацагама на главама.

„Распеће Христово“ (27 x 28,5 x 3 см) (Расп^тење Х^тово) је последња празнична сцена. Приказан је распет Христ на крсту чији се кракови завршавају тролисним пољима, у којима је насликан по један симбол јеванђелиста. Лево од Христа је Богородица у црвеној хаљини и плавом мафориону, а десно Јован Богослов у зеленој хаљини и црвеном огртачу. Сигнатура Богородице је (мр аџ), а Јована Јован бгго.

ОСТАЛЕ ИКОНЕ

Описане иконе представљају саставни део иконостаса, односно јединство са његовом архитектуром. Преосталих шест икона је накнадно монтирано на горњој страни иконостаса. Међу њима заслужују пажњу три иконе: „Успење Богородице“, „Крштење Христово“ и „Арханђео Михаило“.

„Успење Богородице“ (34 x 50 x 2 см) (Усп^тење Богородице):, сликана површина је удубљена и уоквирена рамом у виду тордираног ужета. Носач је од једноделне даске. Приказана је Богородица како лежи на украшеном одру. Одевена је у зелену хаљину и црвени мафорион, са прекрштеним рукама. До њених ногу је један светитељ, са кадионицом у рукама. Иза њега је још пет апостола, са још једном групом, тако да их је присутно свих дванаест. У средини је Христ са душом Богородице у облику детета. Христ је у црвеном хитону и зеленом химатиону. У позадини је архитектура. Изнад ње је Богородица у облаку којој нешто додаје апостол Тома (апостол Тома). Крај одра доле је анђео који мачем сече руке оном који се догиче одра.

„Крштење Христово“ (32 x 51 x 2 см) сликано је на истом

припремљеном носачу. Приказан је Христ у рци Јордану са драперијом око бедара. Лево је св. Јован у камиљој кожи и црвеном огртачу. Десно су три анђела са златним крилима који држе тканину у рукама. Горе је још један анђео у зеленој хаљини и црвеном огртачу. Сцена је означена следећим текстом: *Богом владиџе Христове. Занимљива је персонификација реке Јордана: наг старац просипа воду из посуде. Сигниран је текстом: Јордан врати се натраг.* Десно је нага женска фигура, која јаше на двоглавој риби. У левој руци држи заставицу црвене боје. Изнад ње је запис црвене боје: *Море виде та утече.* Сасвим горе је бог Саваот (*Савашо*) који седи у облацима, а око њега је шест анђела.

„Св. арханђео Михаило“ (34 x 34 x 2,5 см) (Г: *архангел Михаилъ*) приказан је на плавој позадини у плавој доњој хаљини и црвеном огртачу, испод кога је панцирна кошуља. Огртач је фиксиран дугметом испод грла.

Прве две иконе су рад мајстора који је сликао северне и јужне двери, док је икона св. арханђела Михаила сликана од стране оног зографа који је декорисао царске двери, престоне, апостолске и празничне иконе, као и крст са распећем.

Без тешкоћа се, дакле, распознају руке двају мајстора. Први, аутор целог иконостаса, осим северних и јужних двери, представио се овим остварењем, које је, како смо по запису на царским дверима видели, настало 1812. године, као сликар доста скромних могућности, али врло особен у изразу. Основне карактеристике његовог сликарства састоје се у доминантном осећању за декоративност, цртачком схватању сликарске форме и у доста конзервативном и на традицијама ослоњеном иконописном концепту, транспонованом кроз русична и рудиментарна одличја. Иако му је цртачко опредељење прво обележје, мора се констатовати да на овом плану он показује неједнаке и несигурне вредности. Врло је присутна чињеница да његове фигуре у целини често обилазују драстичним диспропорцијама, мада му се ова слабост не може узимати као једина. Супротно тој, он у неким цртачким детаљима показује одлике суптилне спретности, нарочито у елегантном и отменом исцртавању шака. Физиономије његових фигура, иако схематски схваћене, одликују се неком племенитом мекоћом. Једноставним и лаким обликовањем, чак и спонтаним, готово узнемираним приступом, он црта ликове без индивидуалних црта, код којих, ипак, доминира неки ноншалантни и оптимистички смешак, извесно самозадовољство. Чини се да је то обележје толико присутно код појединих ликова да се несвесно

наметне мисао о некаквој сликарској вези са временима слободарских активности српског народа у годинама када је иконостас настао. Без обзира што је 1812. година кобна за Караборба и његов покрет, наш сликар изражава неку скривену али евидентну радост према годинама које ће доћи са слободом! Његов колорит: жив, звучан, не много племенит, али у основи примитивно распеван, одражава неке чудне и продорне крикове жудње за бољим и лепшим временима и животним просторима. Ова слободна размишљања своде се у основи на претпоставку која проистиче из необичности сликарског схватања. Рекли смо да се он у знатној мери ослања на традиције. Међутим, та веза са старим узорима није доследна и чврста, већ се често трансформише у произвољност и неукост, у сликареву креативну немоћ.

Други сликар, са израженим тежњама ка монументалности и са наглашеним колористичким настојањима, не поседује веће стваралачке способности од првог. Он, такође, припада кругу наших самоуких или недовољно образованих иконописаца, чија је активност задовољавала жеље клијентеле скромних материјалних могућности и не нарочито великог друштвеног угледа. Захваљујући години забележеној на царским дверима, сазнајемо када је први сликар радио иконостас, док, међутим, немамо података када је други сликар радио северне и јужне двери и већ наведене иконе. Мислимо да нема основа за претпоставку, а још мање за тврђу, да су оба мајстора сликали у различитим периодима. Пре свега, иконостас у архитектонском погледу представља јединство. Разматрајући стилске одлике једног и другог зографа, намеће се закључак да су они савременици односно да се делатност оба мајстора заиста може везати за прве две деценије прошлог века. Појава двојице сликара — аутора при изради овог релативно малог иконописног ансамбла може се објаснити на више начина. Чини се да је један најубедљивији. Полазећи од чињенице да је иконостас настао у доста тешкој, чак судбоносној, години, није неосновано помислити да је главни сликар, коме је поверен цео посао, био принуђен да при крају свог ангажмана напусти, односно не доврши започету наруџбину из разлога што је морао или да се у овим несигурним данима припреми за неки важнији задатак (одлазак у бој — што није био редак случај са сликарима из овог времена), или, пак, што је био приморан да због недостатка материјала остави недокончено започето остварење. У питању је могао бити још неки објективан разлог. Докршење иконостаса уследило је, вероватно, убрзо — за годину—две, ангажовањем новог сликара који је,

очигледно, имао знатно мањи посао. Мало је вероватно да је цео иконостас завршен на време, с тим што би при том аутор северних и јужних двери и већ означених икона био помоћник или ученик главног мајстора, из разлога што су оба иконописца били мајстори истоветних могућности и што се њихове руке тако јасно и недвосмислено разликују.

Пре него што учинимо покушај да ближе одредимо ова два иконописца као сликарске индивидуалности и њихово место међу познатим ствараоцима овог времена, рећи ћемо нешто о ктиторима, односно наручиоцима појединих икона на иконостасу, на основу сачуваних записа. Иконостас није имао једног ктитора, као што је могло да се претпостави, већ више њих. Међу шест таквих личности које су забележене, свакако највећу пажњу привлачи војвода Лазар Мутап¹⁷, који је платио израду престоне иконе Исуса Христа. Остали ктитори: Милета Михаиловић, који је обезбедио средства да се изради северно крило царских двери, Васиљ Милорадовић — бимбаша из Тамника, дародавац новца за јужно крило царских двери, Јанићије Миловић из Лабеваца, ктитор јужних олтарских двери, затим кнез Симо Лалевић из Милочаја, потписан на икони св. Андреје, неки Новица из села Лабеваца, дародавац иконе св. Томе, и Милоје Маћар из Опланића, чије је име забележено на икони св. Петра, нису познате личности, нити се, колико нам је познато, спомињу у изворима из тог времена. Свакако је значајно истаћи чињеницу да је у изради овог иконостаса средствима учествовао већи број угледнијих грађана из околине Цветака, а само су у записима истакнута имена оних који су за сликање иконостаса издвојили већа средства. О угледу ових ктитора говоре и њихове титуле, односно функције: војвода, бимбаша и кнез.

Иако је аутор иконостаса на појединим иконама исписао шест записа о дародавцима, о себи није оставио никакву забелешку. Није се потписао управо ни један мајстор, што је, уосталом, био врло чест случај. Остало је, стога, непознато име и једног и другог иконописца. Да бисмо бар мало светла унели у проблем атрибуције овог остварења, осврнућемо се на неке тренутке и личности који су карактерисали иконописно и уопште сликарско стварање овог времена и у овим крајевима.

За време првог устанка сликарска делатност, упоредо са немарском активношћу, одвијала се у знаку једног релативног полета, који се није могао очекивати с обзиром на тешке политичке и економске прилике. У овим годинама подижу се значајне и лепе сак-

радне грађевине, које су, по архитектонској концепцији, следиле традиције нашег средњовековног градитељства. Тако су, поред низа мањих цркава и црква брвнара, настали храмови св. Борба у Годовику 1808.¹⁸, св. арханђела Михаила у Вујну 1805.¹⁹, св. Богородице у Горачићима (Драгачево) 1810.²⁰ и други. Неколико манастира је ових година обновљено и преуређено²¹. И сам Караборба 1811. године, поред утврђења, у Тополи подиже цркву као своју задужбину²². Саграђене цркве и обновљени манастири постали су шанса и прилика да и сликари покажу своје способности. У њима су сликари радили претежно иконостасе, а зидне декорације су биле доста ретке. За њихова имена углавном знамо из архивских података. Иконописци, који су радили у овом делу Србије и у ово време или чија су се дела сачувала у црквама ових крајева, били су доста бројни. Одмах по изградњи манастирске цркве у Годовику, непознати и солидан мајстор израдио је иконостас који се данас налази у новој цркви²³. Године 1808. сликар Јеремија Михаиловић са својим помоћником израдио је зидне декорације у манастирској цркви у Вујну²⁴. Исте године непознати сликар израдио је иконостас у цркви брвнари у Такову²⁵. 1810. године у цркви брвнари у Љутовници код Г. Милановца Никола Апостоловић је сликао иконостас²⁶. Симеон Лазовић (Лазаревић), популарни и доста цењени сликар с краја XVIII и почетка XIX века, насликао је царске двери у цркви св. Николе у Брезови код Ивањице²⁷ и престононе иконе Богородице и Христа у манастиру Класури²⁸. Његов син Алексије Лазовић, изванредно плодан сликар прве половине прошлог века, радио је у овим крајевима неколико иконостаса, међу којима се истиче иконостас у Доњој Испосници св. Саве код Студенице²⁹. Његових икона особито доста има у санџачким и херцеговачким крајевима. Посебно је, на пример, занимљива збирка његових икона у цркви св. Тројице у Бистрици код Нове Вароши³⁰. Упоредо са овим сликарима, ствара једна трагична али значајна уметничка личност устаничке Србије. То је Петар Николајевић Молер, који се окушао са успехом и као аутор икона и као мајстор зидних декорација³¹. Нешто касније, у Милошево време, изгледа да доминира једна сликарска личност на подручју између Чачка и Краљева. То је Јанко Михаиловић — Молер, чије дело није довољно истражено³². Постоји изванредно број иконостаса и појединих иконописних остварења чији су аутори непознати или се, пак, погрешно или основано приписују неким мајсторима, који су живели и радили за време Караборба и прве владе Кнеза Милоша. Међу тим делима треба истаћи престононе иконе из Враћевшнице које П. Васић

приписује Аксентију Јанковићу³³. Најзад, врло је занимљив иконостас у цркви св. Саве у Шаранима — Савинац, чијег је мајстора недавно установио аутор ових редова³⁴.

Између свих ових познатих и непознатих иконописаца треба тражити мајсторе из Цветака. Не располажући ни са каквим подацима који би допринели њиховој идентификацији, принуђени смо да се позовемо на аналогije као једину могућност за ближе одређење ових сликара. Међутим, макар колико желели да, на овај начин, решимо проблем атрибуције цветачког иконостаса, ипак ће и даље ово питање остати отворено. Нисмо, наиме, бар за сада, успели да пронађемо у овим крајевима било које иконописно остварење које би било слично иконама једног или другог сликара из Цветака. Није нам, такође, ни у стручној литератури познато нешто слично. Остаје да се, у таквој констелацији ствари, учини једна скромна констатација, која се односи на чињеницу да је први мајстор у Цветкама најближи Јеремији Михаиловићу, мада не може бити речи о идентичности ова два сликара. Они се, чак, у извесним појединоцима битно разликују. Блиски су по цртачким својствима и по неспретностима у пропорционисању. Још нека обележја говоре у прилог њихове међусобне сродности, као што су, на пример, третман физиономија неких светитеља, искључујући при том разлике у колористичкој обради: Јеремија Михаиловић, који се огледао и као иконописац и као мајстор зидних декорација³⁵, више је бојом наглашавао контуре, а мање улазио у линеаризам, као што је случај са првим цветачким мајстором.

Што се тиче другог сликара, не може се ништа одређено рећи у погледу идентификације његове личности. Једино што би могло да се каже а то је да је овај мајстор припадник локалне сликарске школе, за чије иконе немамо потребних аналогija.

Цветачки иконостас, лепо очуван и датован, улази у онај мали круг сликарских творевина из времена првог српског устанка које чине ово наслеђе потпунијим и занимљивијим. То што није могуће утврдити његове ауторе, нимало не умањује његов значај. Обелодањивање његових ликовних и других карактеристика треба, између осталог, да укаже на потребу интензивнијег проучавања нашег сликарског стварања из времена првог устанка, које представља још увек несагледано и неистражено културно наслеђе нашег народа.

1. ЦРКВЕ БРВНАРЕ У СРБИЈИ, Београд 1962.
2. Разноврсни облици и вредности уметничког изражавања код црква брвнара у Србији, САОПШТЕЊА РЕПУБЛИЧКОГ ЗАВОДА ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ, IV, Београд 1961, 75—88.
3. Др Д. Павловић је само донео садржај овог натписа. Види: Цркве брвнаре у Србији, Београд 1962, 178. Међутим, он је објављен у делу КЛАСИЦИЗАМ КОД СРБА — Грађевинарство, Београд-МСМЛХVI, 119.
4. Митрополија београдска око 1735. г. СПОМЕНИК, XLII, II, СКА, Београд 1905, 167.
5. ПРАВОСЛАВНА СРБСКА ЦРКВА У КЊАЖЕСТВУ СРБИИ, Београд 1874, 73.
6. Н. дело, 73. Прва парохија цветачка састојала се од села: Цветака, Лабеваца, Обрве и Милочаја, а друга — сирчанска од: Сирче, Опланића, Поповића и Трговишта.
7. Др Д. Павловић, нав. дело, 178.
8. Ово сазнајемо на основу једног архивског документа који је објавио Мита Петровић у делу ФИНАНСИЈЕ И УСТАНОВЕ ОБНОВЉЕНЕ СРБИЈЕ ДО 1842, III, Београд 1901., 96, из којег се види да је мајстору Митру Новаковићу—Осађанину дато 500 гроша и 20 пара „који је цркву у Цветкама Руд. нах. градио“.
9. Др Д. Павловић, нав. дело, 178.
10. На крстионици је читљив следећи натпис: Овѣ часѣ приложнѣ оѣ црквѣ г. капитанѣ Радѣ Бинић својѣм кћери Евкоѣм за дѣш 1838. г.
11. На часној трпези уклесан је следећи натпис: Приложнѣ трпезѣ Іаня Дншанин из Обрве своим домаћим за (з)дравле а мртвим за дѣш Ілія за вечни споминѣ 1871. г.
12. По свему судећи, рукопис је писан у манастиру Никољу код Овчар Бање.
- 12а. Најлепши примери епитафа објављени су у књизи КРАЈПУТАШИ ОКОЛИНЕ КРАЉЕВА, Београд 1967, 75—81.
13. Споменик Јове Курсуле, скромног изгледа, састоји се од надгробне плоче и обелиска са орнаментом у облику стилизованог крста. На плочи је уклесан натпис: Овде почива Јованѣ Крѣсѣла војвода које краѣм во(н)ињѣ био многој себе званѣ. Поживѣ 45. Донеше га ѣанѣна зѣ Делнграда пре(стави се) август 16. 1810
- На обелиску је уграђена касније мала мермерна плоча са натписом: ВОЈВОДА ЈОВА КУРСУЛА РАЂЕН НА ВАРВАРИНУ УМРО У ЦВЕ 16/8. 1810. У оба натписа поткрале су се грешке. У првом стоји да је Курсула умро 1810. г. што није тачно, а у другом да је рађен у Варварину, што такође није тачно. Курсула је, наиме, рађен у Делиграду и умро 1813. Види: Енциклопедија Југославије, 5, Загреб МСМЛХII, стр. 457.
14. Гроб једног од ктитора свакако означава скромна мермерна плоча уз саму апсиду на којој се чита натпис: сѣѣ почиваетѣ сѣиноѣи Спасѣе Павичѣт село Катѣрге 1812.
15. Овако је натпис публикован у делу КЛАСИЦИЗАМ КОД СРБА — Грађевинарство, 118. Иако је натпис сада тешко читљив, јер је јако почађавио, упрљан, ипак се може уочити да је у извесним деловима произвољно објављен. После чишћења тек ће се моћи правилно прочитати и тиме извршити корекција.
16. Текст на свитку св. Јована садржи и податке о томе, из којег је јеванђеља узет, што је прилично неубичајено.
17. Лазар Мутап рођен је у Прислонци код Чачка. Учесник је више значајних битака из првог устанка. Један је од главних организатора другог устанка. Био је заповедник устаничких одреда у боју на Чачку 1815. где је већ на почетку борбе био смртно рађен (подаци из ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ ЈУГО-

СЛАВИЈЕ. 6, Загреб МСМЛХV, 182.). Његов гроб се налази у манастирској цркви у Вујну, на коме је уклесан следећи натпис: ОВДЕ ЛЕЖЕ КОСТИ ЛАЗАРА МУТАПА СРПСКОГ ВОЈВОДЕ 1815. ОБНОВИШЕ ПОБОЖНИ ГРАБАНИ СЕЛА ПРИСЛОНИЦЕ, БРБАНА И СОКОЛИЋА ГОД. 1921.

18. З. Симић — Миловановић, Археолошки споменици и налазишта у Србији, I, Западна Србија, Београд 1953, 109—110.

19. М. Коларић, КЛАСИЦИЗАМ КОД СРБА — Грађевинарство, Београд МСМЛХVI, 23.

20. М. Коларић, Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839., ЗБОРНИК МУЗЕЈА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА, I, Београд 1959, 9. и Р. Станић, Црква у Горачићима, ЧАЧАНСКИ ГЛАС, Чачак 28. II 1969., 8.

21. М. Коларић, нав. дело, 9.

22. М. Коларић, нав. дело, 9.

23. З. Симић — Миловановић, нав. дело, 109—110.

24. М. Коларић, Прилог проучавању српског сликарства с краја ХVIII и почетка ХIХ века, ЗБОРНИК ЗАШТИТЕ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ, I, Београд 1951, III.

25. Р. Станић, Војвода Јован Обреновић — историјском Такову, ТАКОВСКЕ НОВИНЕ, Г. Милановић 16. I 1969.

26. Р. Станић, Непозната дела Николе Апостоловића, ПОВЕЉА, I, Краљево 1971, 140—157.

27. Р. Станић, Мало познате културне вредности, ОКТОБАР, Краљево фебруар 1971, 16.

28. Р. Станић, Сликарска дела Симеона Лазовића у нашем крају, ЧАЧАНСКИ ГЛАС, 12. V 1972, 6—7.

29. Овај иконостас није стручно обрађен. Занимљиво је да је овај зограф радио на конзервацији и рестаурацији фресака у овој испосници које потичу из ХVI века.

30. Ова црква је на темељима старије богомоље саграђена пре 1855. године. Лазовићеве иконе потичу из старије цркве, као што је то и случај са иконом св. Димитрија, коју В. Ј. Бурић приписује Андрији Раичевићу. Види: В. Ј. Бурић, У потрази за делом сликара Андрије Раичевића, СТАРИНЕ ЦРНЕ ГОРЕ, I, Цетиње 1963, 23—49, и Р. Станић, Два непозната дела Андрије Раичевића, Наше старине, ХIИ, Сарајево 1972, 173—177.

31. С. Шакота, Сликарска дело Петра Николајевића Молера, ЗБОРНИК МУЗЕЈА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА, Београд 1953, 115—142.

32. М. Д. Протић, Прота драгачевски Јанко Молер Михаиловић, заборављени сликар и јунак, ПРАВОСЛАВНА МИСАО, I, Београд 1958, св. 2. (сепарат), 1—16. и Р. Јованчевић и Р. М. Маринковић, Велики Молер из Драгачева, ЧАЧАНСКИ ГЛАС, Чачак 15—22. I 1971.

33. П. Васић, Црквена уметност код Срба у ХVIII и ХIХ веку, СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА 1219—1969, Београд 1969, 350, и Р. Станић, Иконостас манастирске цркве у Враћевшници, Зборник за ликовне уметности, 7, Н. Саа 1971, 145—159.

34. Р. Станић, Два мало позната сликара ХIХ века, ОКТОБАР, Краљево мај 1971, 16. О савиначкој цркви и њеном иконостасу, односно престоним иконама види: Р. Станић, Савинац — задужбина Обреновића, НАША ПРОШЛОСТ, 1—2, Краљево 1971, 78—88.

35. Михаиловић је, поред зидног сликарства у Вујну, вероватно израдио и фреске у цркви св. Богородице у Г. Треччи које су врло оштећене. Треба рећи да је он, свакако, аутор иконостаса у Вујну, чији се делови налазе у Г. Треччи (апостолске иконе) и у цркви у Мојсињу (царске двери).

ICONOSTASE DE L'EGLISE DE CVETKE PRES DE KRALJEVO

Dans l'église en bois au village de Cvetké près de Kraljevo, qui est une des plus belles dans son genre en Serbie, il y a un iconostase très intéressant et très bien conservé. Il n'a non seulement jamais été décrit, mais il n'y a pas de mention sur son existence dans la littérature.

L'iconostase a été fait en 1812, ce dant témoigne l'inscription sur la porte centrale de l'autel. Selon d'autres inscriptions sur des icônes on voit que les donateurs ont été des hommes en vue et riches de la région dont notamment le chef militaire Lazar Mutap, Vasilj Miloradović de Tamnik, Janićije Milović de Ladevci, Miloje Madžar de Oplanić, le maître Simo Ljaljević de Miločaj etc. Les auteurs de l'iconostase sont connus, des documents n'ayant pas été conservés, mais il est évident qu'il y a eu deux maîtres. Le premier des peintres a fait tout l'iconostase sauf la porte Nord et la porte Sud et l'icône de l'Assomption, ainsi que celui du Baptême du Christ, qui sont des oeuvres de l'autre maître. Tandis que le premier manifeste le sens pour la décoration et le dessin, l'autre révèle une tendance vers le monumental. Cependant les deux auteurs ne représentant ni par leurs connaissances ni par leur talent des personnalités exceptionnelles. Ils font partie de ces maîtres locaux qui étaient à l'époque de la première inscription serbe presque les seuls pivots de la production artistique en Serbie.

L'iconostase de Cvetké, une de rares créations picturales entièrement conservées et datant de l'époque de l'insurrection, est un témoignage important sur la tendance de notre peuple de continuer aussi dans les moments difficiles avec l'art traditionnel. Quoiaue sans grande valeur d'art l'iconostase de Cvetke a une place importante dans notre héritage artistique du début du XIXe siècle qui est d'ailleurs caractérisé par des qualités rustiques et artisanales. Son importance pour l'étude des courants artistiques dans la région de Zapadna Morava aux débuts du XIX siècle est incontestable.

Radomir Stanić

Сл. 1. Црква св. Богородице у Цветкама

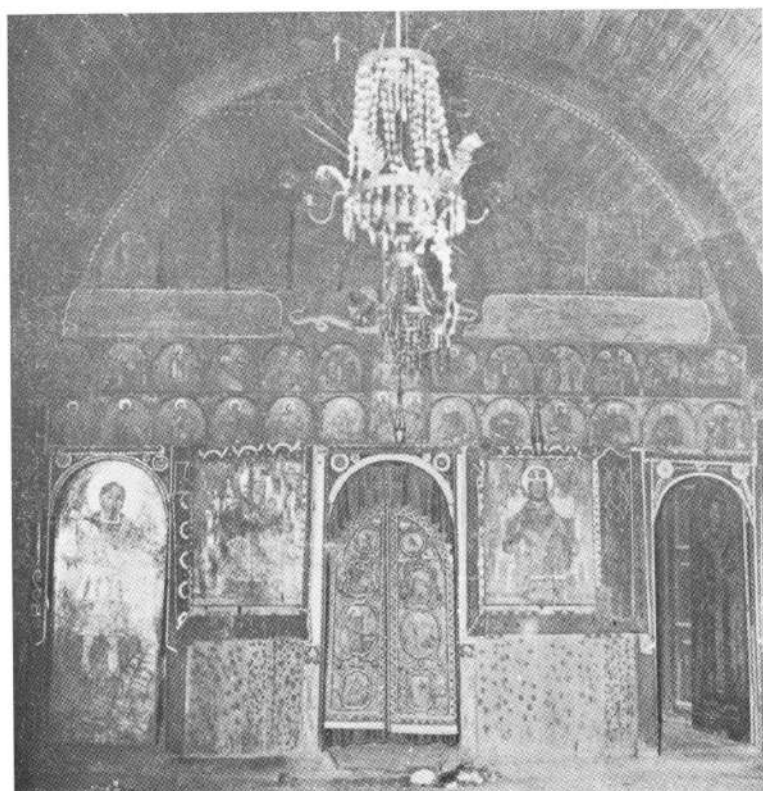
Сл. 2. Надгробна плоча уз јужни зид цркве

Сл. 3. Надгробна плоча уз источну страну цркве

Сл. 4. Споменик Јована Курсуле

Сл. 5. Иконостас, општи изглед

Сл. 6. Царске двери

Сл. 7. Царске двери, детаљ Богородице

Сл. 8. Царске двери, детаљ арханђела Гаврила

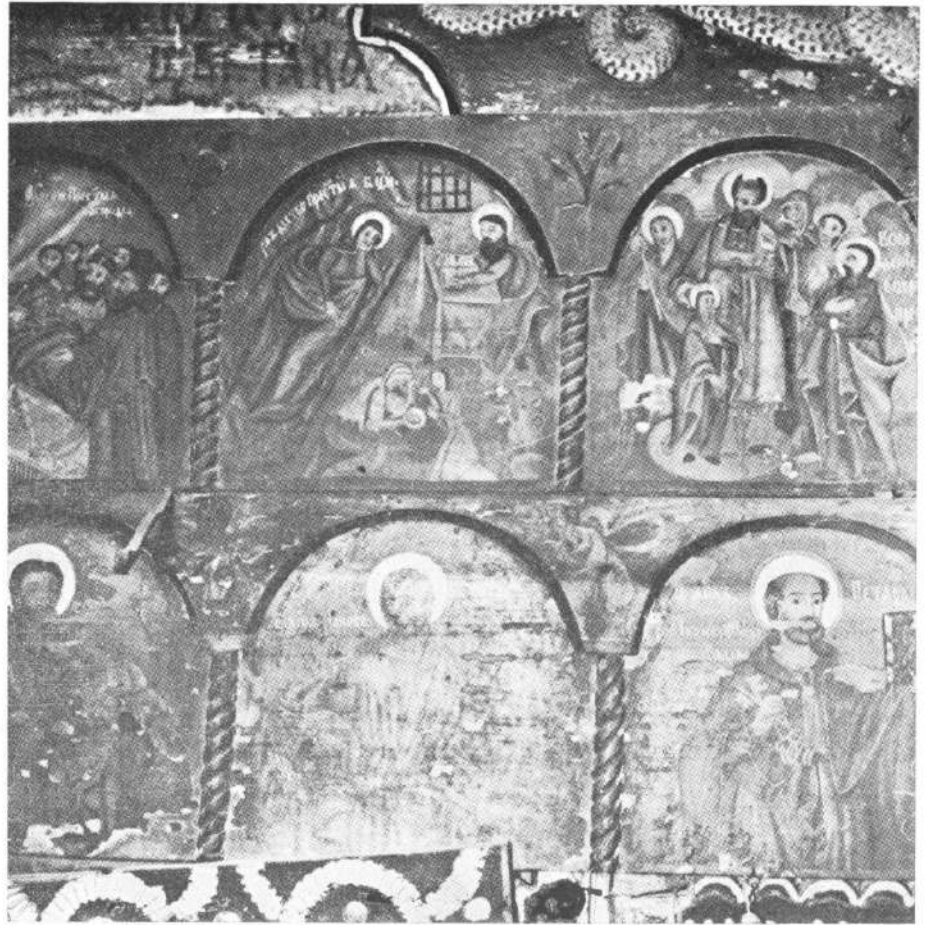
Сл. 9. Престона икона „Богородица са Христом“

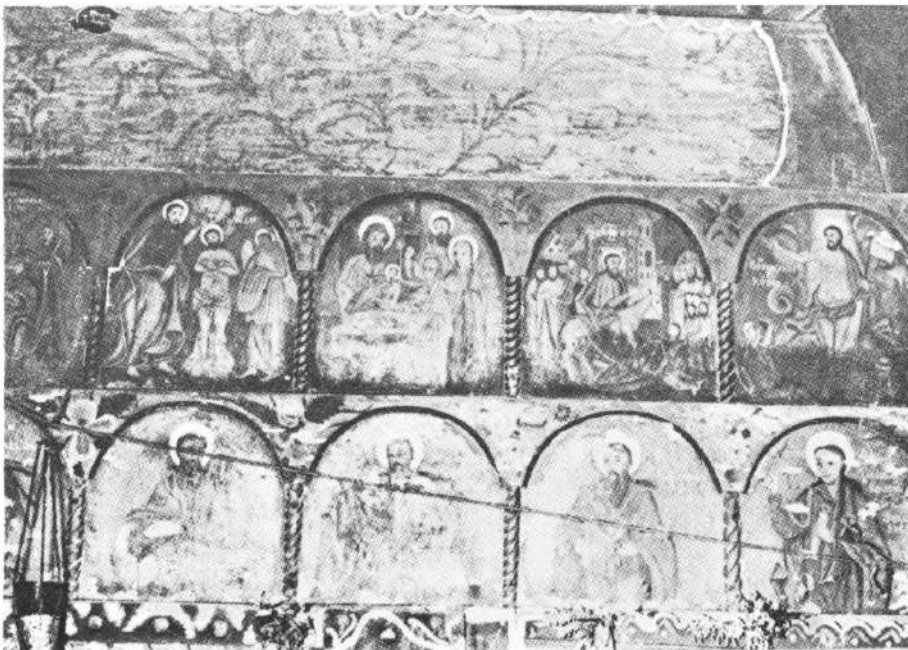
Сл. 10. Престона икона „Исус Христос“

Сл. 11. Јужне двери са представом св. архиђакона Стефана

Сл. 12. Иконостае, детаљ: апостолске и празничне иконе

Сл. 13. Иконостае, детаљ: апостолске и празничне иконе

Сл. 14. Иконостас, детаљ: натпис и иконе „Арханђео Михаило“, „Успење“ и „Крштење“

Сл. 15. Иконостас, детаљ: апостолске и празничне иконе

Сл. 16. Престона икона „Св. Јован Претеча“

Сл. 17. Икона „Св. арханђео Михаило“

ДР АНДРИЈА Б. СТОЈКОВИЋ

ДР ДРАГОМИР ИКОНИЋ

ПУТЕВИ ЊЕГОВОГ ИНТЕЛЕКТУАЛНОГ И ИДЕОЛОШКО-
ПОЛИТИЧКОГ РАЗВИТКА

Драгомир Иконић је био учитељ, професор, новинар, преводилац и политичар — један од бораца с грађанске левице који је при крају своје политичке каријере отишао у десно и тако се развишао са путевима радничког покрета. Зато његов животни биланс није могао бити повољан и учинити га срећним.

Ове констатације следе из Иконићеве интелектуалне и идеолошко-политичке биографије, коју ћемо овде само скицирати.

I ПЕРИОД ДО ПОЧЕТКА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Према породичној традицији, Иконићи су дошљаци.¹ У села Атеницу и Јездину код Чачка доселили су се из Херцеговине и презиме носе по кнегињи Иконији. Стари Чачанин, Драгољуб — „Буцко“ Недељковић, коме је Драгомир био стриц у другог линији, сећа се да је Драгомирова мајка Крстина била кројачица, а отац Димитрије абација и да су становали у Циганмали. Димитрије је по политичком

уверењу био социјалдемократ, један од оснивача социјалдемократског покрета у Чачку и околини. Оба Димитријева сина, и Драгомир и Милан, били су републиканци, али је први временом прилазио другим, разним политичким странкама, док је Милан остао доследан републиканац до краја живота. Драгомир је имао још једног старијег брата, по уверењу комунисту, који је као студент умро још пре првог светског рата. Касније, у својим аутобиографским белешкама, Драгомир ће указивати да је „родом Чачанин“, а неће крити ни податак да су му „родитељи сиромашни људи“, али неће истичати да је потекао из породице социјалдемократа и комуниста.²

Драгомир Иконић рођен је у Чачку 5. октобра 1883. Основну школу и четири разреда гимназије завршио је у родном месту. Ту је стекао и једног великог пријатеља за цео живот. Био је то истакнути јавни радник Јаша Продановић, који је тада био професор гимназије у свом родном Чачку. Као ђак, Драгомир је у Продановићевом дому радио: доносио порције и чистио стан, а његов професор га је хранио и на друге начине помагао. Продановићево патронатство и менторство морало је дати позитивних резултата и у прогресивном идејно-политичком Драгомировом усмеравању, које је складно допуњавало оно које је добијао у родитељском дому.

Да би што пре дошао до свог парчета хлеба и стао на своје ноге, сиромашна породица га шаље да се ишкољује за учитеља. Учитељску школу у Јагодини завршио је 1902. године са врло добрим просечним успехом (општа оцена 4^{1/8}) и одличним владањем (оцена 5).³

После завршене учитељске школе, Иконић је шест година (од јесени 1902. до јесени 1908) службовао као учитељ у селу Миланци (код Ивањице) и у варошици Лазаревцу у Шумадији. Тада се и оженио Даринком, једном необразованом, али богатом кћерком Јелке и Риста Томашевића, трговца из Ивањице, која му је родила и кћер Љубицу — његово једино дете. Убрзо је, међутим, увидео да има способности за више дomete у струци и служби, као и у јавном животу. Богатом женидбом обезбедио је себи студије на универзитету, као што су радили и многи други наши интелектуалци тога доба.

Да би остварио своје амбиције, он не долази на Београдски универзитет, већ одлази у Швајцарску. У граду који је деценијама био центар делатности и формирања социјалиста низа земаља, па и са Балкана, у Цириху, у Првој секцији Високог филозофског факултета Универзитета, он студира педагогију и психологију од 1908—

1912, са прекидом у зиму 1912—1913, за време балканског рата, када је шест месеци био у војној служби. Поред педагогије и психологије, слушао је историју филозофије, етику, логику, теорију сазнања, антропологију, народну економију и историју. Да би могао бити промовисан, положио је у Цириху и матурски испит.

На Иконићево духовно формирање утицали су познати циришки професори, претежно емпиристичко-експерименталног правца. То је пре свега Вили Фрајтаг (*Willy Freytag*), гносеолошки реалист, његов ментор; затим Липс (*Gottlob Friedrich Lipps*), ученик Вунтов, Штеринг (*Gustav Störing*), такође вунтовац, Шуман (*Friedrich Schumann*), експериментални психолог, ученик Штумпфа (*Carl Stumpf*), Ферстер (*Friedrich Wilhelm Förster*) и Зајдел (*Robert Seidel*), педагог, пре тога ткач, књижар итд. Иконићу су предавали и мање познати професори Мартин (*Martin*), Шлагинхауфен (*Schlaginhausen*), Молисон (*Mollison*), Врешнер (*Wreschner*), Рагаз (*Ragaz*), Мајер вон Кнонау (*Meyer von Knouau*), Зифекинг (*Sieveking*), и Штетбахер (*Stettbacher*).

Крајем 1913. године Иконић брани докторску дисертацију о Бенкеовом схватању васпитања. Ментор му је био Фрајтаг.

Као студент, Иконић је постао сарадник педагошко-школског часописа *Наша школа* и политичког листа *Одјек*, „органа радикалне демократије“, чији је уредник био Јаша М. Продановић. Из његових штампаних прилога, међутим, не може се закључити да је Иконић имао смисла и воље да негује теорију. Напротив, поред, у своје време корисних, али данас занемарљивих бележака и запажања о разним друштвеним и школским питањима, Иконић у почелима своје стручне и јавне делатности није оставио ниједан текст од већег научно-теоријског значаја. У једном једином чланку вредном пажње⁴ Иконић излаже своје погледе о реформи нашег школства и културе уопште на основу својих разговора са швајцарским колегама. По њему, наша је школа конципирана на формалистичким немачким узорима сталног државног надзора да би васпитавала послушне чиновнике. Треба, међутим, увести самоуправни демократски систем, који нам више одговара, по узору на швајцарски школски систем, који омогућава слободан развој личности васпитаника у условима сарадње дома и школе. То је пут подизања опште културе целог народа и укључивања у европску културну заједницу.

У својој дисертацији Иконић разматра Бенкеово педагошко учење са становишта експериментално-психолошког правца Фехнера, Вунта и њихових ученика, у ствари — својих циришких професора.

Теза, поред увода и закључка, садржи четири поглавља (Бенекеово схватање педагогије уопште, затим схватања интелектуалног васпитања, утицаја осећања на вољни живот, и, најзад, Бенекеово схватање телесног васпитања). Дубљих мисаоних осмишљавања Бенекеових педагошких погледа код Иконића нема, иако је Бенеке првенствено филозоф, а затим психолог и педагог.

Иконићеве професори су му дали на обраду Бенекеова педагошка схватања, јер су она блиска њиховом теоријском концепту педагогије. Немачки филозоф — идеалист и психолог Фридрих Едвард Бенеке (1798—1854) могао је привући Иконића својим умереним ставом и тежњом за компромисом између крајности. Бенеке је, наиме, тежио да споји Кантов субјективно-идеалистички априоризам са англо-саксонским материјалистичким емпиризмом. Заступао је схватање „унутрашњег искуства“ и у том субјективно-идеалистичком духу негирао Хегелов рационализам, али и сваку спекулативну филозофију, одбацивао крајности и априоризма и радикалног емпиризма, и идеализма и наивног реализма, итд. тежећи њиховој синтези. Као један од најизразитијих психологиста, он психологију, схваћену као природну науку, ставља у основу филозофије и психологистички разрађује етику, естетику, логику (конципирану нормативистички, као „вештину мишљења“), па и педагогику. Бенекеову педагошку концепцију Иконић је проучио са становишта савремене емпиријске педагогије. Напоменимо да је на универзитету у Цириху 1905. године стекао докторат филозофије и Паја Радосављевић на основу положеног докторског испита 29. октобра 1904. године код професора Мојмана, и да су Мојмана у то време слушали Милош Перовић, Јелисавета Поморишац, Ранко Јовановић, Борбе Чокорило и други наши студенти.⁵

Као дипломирани педагог, а то значи пре доктората, Иконић се вратио у земљу. То закључујемо по томе што је већ од марта 1913. године био запослен као суплент Учитељске школе у Јагодини, која му је пре тога дала учитељску диплому. Докторат је, значи, полагао као суплент. Пошто је школа имала наставника педагошких предмета, Иконић се морао задовољити местом васпитача у школском интернату, на коме положају је остао све до јуна 1914.⁶

Први светски рат, који је убрзо плануо, прекинуо је кратак, десетогодишњи, развој грађанске демократије у Срба. Прекинуо је и Иконићев евентуални стручни развитак и скренуо га прво ка публицистици, а затим све више ка политици. Рат му је дефинитивно прекинуо и први брак, који је стварно трајао само неколико

година (до 1910) и био озбиљно поремећен још за време његових студија у Швајцарској. Даринка је са кћерком Љубицом провела први светски рат у Србији, а Драгомир у Француској. Не само да су све емотивне везе између њих пресахле, већ му она, као необразована жена, ни у том погледу није могла одговарати. Тако је његов први брак стварно пропао још око 1910. године, али је разведен тек крајем двадесетих година. Драгомирова кћи Љубица никада неће опростити оцу што је напустио њу и њену мајку, а то су му пребацивали и политички противници, али и неки пријатељи. Драгомир је своју породичну ситуацију покушавао људски да разреши, али је имао за противника познати балкански пркос и инат његове жене и кћери. Љубица је прекинула сваки однос с оцем и као учитељица живела на селу. Драгомир је као шездесетогодишњак, за време другог светског рата, упоставио односе са својом кћерком и одлазио код ње на село, а и она је долазила код њега у Београд уз благонаклоност његове друге жене Лине. Правог разумевања, међутим, међу њима није могло бити, тако да Драгомир у своме тестаменту уопште не помиње Љубицу. Она ће се сама јавити после очеве смрти 1957. године ради наслеђа.

II ПЕРИОД ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

По објави рата 1914. Иконић је мобилисан као борац. Затим га 1915. године Министарство просвете одређује да буде професор и васпитач једне групе наших ђака у Француској. Поред докторске дисертације, остварене пред први светски рат, али на коју није много полагао, осим што му је донела друштвени угледа,⁷ сада је постигао свој животни домет у струци и јурналистици покретањем и уређивањем часописа *La Patrie Serbe*.

Правећи свој животни биланс, после другог светског рата, Иконић је аутобиографски обрадио само тај део свога живота. На 88 дактилографских страница под називом: „У изгнанству. — Успомене и сећања. — *La Patrie Serbe*. 1916—1918.“⁸ Иконић нам доста детаљно описује побуде, ток и резултате ове своје акције, сагледане из личног угла.

Крајем јануара 1916. са групом од 25 наших ђака стигао је Иконић у Екс-ле-Бен. Затим је преко Париза дошао у Витре — „малу и пријатну паланку“ француске Бретање, која га подсећа на „нашу Ивањицу“. Још под утиском херојског отпора српске војске

многобројнијем непријатељу током 1914—1915. године, наше Ђаке и Иконића мештани дочекују врло срдечно. Наши Ђаци постају ученици месног колеџа, а Иконић делује као „шеф групе српских ученика у колеџу Витре“ — тако му је гласила титула (стр. 1—2).

Већ маја месеца 1916. рађа му се идеја о покретању часописа којом би се (1) наши Ђаци „обазриво упућивали на проучавање културних тековина овог великог народа (Француза), духовно се уздизали и опрезно ободравали на саморадњу и планско спремање за сутрашњицу“, а затим (2) да би се и Французи упознавали са нашом културном историјом коју (у то се Иконић добро уверио) готово и не познају (стр. 3). Ради консултација он одлази у Париз, где у своме настојању налази подршке код свога „старог учитеља и пријатеља“ Јаше Продановића. Он саставља један **Проглас** о покретању часописа, датиран 10. августа 1916, штампа га под истим датумом⁹ и упућује потенцијалним сарадницима и читаоцима, не само широм Француске, већ и у Женеву, Лондон, на Крф, у Рим, Њујорк и друга места у којима су, у избеглиштву, већином још увек тешко депримиране због губитака отаџбине, живеле наше избеглице.

Према провереном Иконићевом сведочењу, карактеристично је да се већина угледних наших јавних радника (међу њима Јован Жужовић, Љуба Стојановић, Стојан Протић и др.) изговара да у изгнанству „ништа не може да ради“ и под тим и сличним изговорима благо или енергично одбија сарадњу или условно пристаје да сарађује касније — када се појаве први бројеви.¹⁰

После свих почетних тешкоћа, Иконић је 20. октобра 1916. у малој и неопремљеној штампарији у Витреу одштампао први број часописа *La Patrie Serbe* и то на кредит, плативши унапред од своје уштећевине само хартију. Иконић се, затим, из Витреа пресељава у Париз, са свежњевима часописа који из француске метрополе разашлије широм Француске, Европе и САД. Обузете egzистенцијалним проблемима у туђини, наше избеглице нису показале очекивано интересовање за часопис, али Иконић наставља са својим подухватом. У Паризу он издаје и други број, у коме се као сарадници јављају и Јаша Продановић, Бранислав Нушић и други наши јавни радници. Уочи Нове (1917) године састаје се у Паризу и са Дисом у својој импровизованој редакцији. Дис му обећава сарадњу, али је убрзо трагично завршио свој живот.

После изласка другог броја, Иконићу стижу признања и од Јована Цвијића, Јаше Продановића и др. Око редакције часописа

се окупљају — лично и као сарадници — сви значајнији српски грађански интелектуалци, као и неки социјалисти и комунисти.¹¹ Али, материјалне тешкоће не престају, тако да је добар део дугова штампарији плаћен тек после рата, 1919. године.¹²

Иконићу несумњиво треба признати предузимљивост и спремност у савлађивању тешкоћа у даљем издавању часописа. Уз бројеве 6 и 7 Иконић штампа и додатак на српском језику — *Наша Отаџбина*, али се он, из финансијских и других разлога, морао угазити.

Благодарећи Иконићу, као његовом покретачу, власнику, издавачу и главном и одговорном уреднику, часопис *La Patrie Serbe* је током двогодишњег излажења (од 20. октобра 1916. до 31. децембра 1918) са својих двадесет бројева и око хиљаду штампаних страница текста, успео да као сараднике окупи многа наша позната имена.

Преко француских превода наших народних песама западни свет је поново чуо за Филипа Вишњића и друге наше народне певаче и упознао се и одушевио лепотама нашег народног стваралаштва. На страницама овог часописа дефиловала су имена наших највећих књижевника и оних чије је стваралаштво одговарало том историјском тренутку. То су: Милутин Бојић, Милан Вукасовић, Милован Глишић, Јован Дучић, Војислав Илић, Војислав Илић—Млађи, Бура Јакшић, Милица Јанковић, Милорад Митровић, Владимир Назор, Бранислав Нушић, Његош, Петар Прерадовић, Бора Продановић, Јаша Продановић, Велимир Рајић, Милан Ракић, Иво Бипико, Милан Бурчин и други.

У осталим рубрикама часописа, који обухватају широко подручје наше културе историје, политике, педагогије, филозофије, уметности, затим вести, коментаре, сугестије за живот и рад наших људи у емиграцији итд., сарађивали су академици и професори универзитета: др Александар Белић, др Милоје Васић, др Јефто Дедијер, др В. Берић, др Тихомир Р. Борђевић, Јован Жујовић, др Коста Кумануди, др Риста Митковић, др Милета Новаковић, др Владимир Р. Петковић, др Бранислав Петронијевић, Богдан Поповић, Павле Поповић, др Јован Радонић, др Станоје Станојевић, Жика Спасојевић, Коста Стојановић, и други. Ту су, даље: Александар Арнаутовић, Милан В. Богдановић, др Михаило Гавриловић, Милан Грол, Недељко Дивац, Јован Дучић, Миодраг Ибровац, Драгољуб Јовановић, др Милош Перовић, Јаша Продановић, Никола Трајковић, Ди-

митрије Фртунић, Урош Џонић и други, од којих ће многи касније постати доктори наука, професори универзитета и академици.

Од значајнијих страних имена, која се јављају као сарадници Иконићевог часописа, поменимо француске академике: Ж. Ришпена (*J. Richerpin*), Е. Ростана (*E. Rostand*), професоре француских универзитета Жана Брина (*Jean Bruhnes*), А. Жерап-Вареа (*L. Gérard-Varet*), Е. Омана (*E. Haumant*), Е. Дениа (*E. Denis*), и др.

Треба међутим указати да је успеху часописа доста допринела и Иконићева секретарица Лина, која ће му касније постати супруга. Образована и културна, а уз то и лепа жена, она је језички пречишћавала и преводила на француски текстове наших аутора дајућу им стилске особености и лепоте француског језика.

Стручно-научна, естетичка и друге врсте анализа садржаја часописа *La Patrie Serbe*, које тек стоје пред истраживачима разних струка, показале значење и значај разноврсних прилога (међу њима и низа репродукција најбољих архитектонских, вајарских, сликарских и других уметничких остварења не само Срба, већ и осталих југословенских народа) у усмеравању наше грађанске националне свести током првог светског рата. Ми ћемо овде поменути само прилоге из бласти филозофије.

Поред фрагмената мисли Боже Кнежевића, Ристе Одавића, једне рефлексивне песме др Милоша Перовића¹³ и некролога овом нашем рефлексивном песнику, педагогу и мислиоцу из пера Владе Станимировића,¹⁴ најзначајнији су следећи прилози које је дао Бранислав Петронијевић: предавање одржано на париској Сорбони 20. јуна 1917. под насловом *О вредности живота*, затим његове студије које су пре штампања такође држане као предавања: *О светској еволуцији* и *Јосип Руђер Бошковић*.¹⁵ Смисао објављивања ових Петронијевићевих радова био је давање доказа страном свету о достигнућима Југословена у „вишој науци“ и филозофији. Петронијевић је, међутим, пропустио прилику да на страницама овог часописа обавести наше људе и странце о своме разговору који је 1917. године водио са једним од највећих мислилаца нашега века, Берtrandом Раселом, већ је то учинио овај енглески математичар и филозоф тек после другог светског рата.¹⁶ Када се зна да су тада у Француској, Енглеској и другим западним земљама живели и деловали др Светомир Ристић, др Борислав Лоренц и други наши филозофски радници и да је страном свету требало представити и многе друге наше мислиоце XVIII, XIX и XX века, а нарочито хрватске

ренесансне мислиоце и друге, мора се констатовати да је Иконићев успех у неговању филозофске рубрике веома ограничен.

Карактеристично је да Иконић није искористио изванредну прилику да сопственим текстовима оцрта основну концепцију свога часописа, не само декларативно (као у Прогласу од 10. августа 1916), већ и стручно, педагошки нарочито. Уместо тога, он испуњава рубрике редакцијским белешкама, некролозима палих за отаџбину, портретима пријатеља српске младежи и наше земље уопште из страног света и сл., написима о животу наше младежи у егзилу итд.¹⁷ Једини његов вреднији прилог у свих двадесет бројева часописа је једно педагошко *Писмо мом младом земљаку*, објављено у пет наставака.¹⁸ У духу девизе „Знање је моћ“, он сузбија песимизам и дефетизам и бодри наше ђаке у егзилу да истрају у своме учењу и раду, јер ће нам у ослобођеној домовини бити неопходни нови здрави, поштени и квалификовани интелектуалци. Израже своја уверења о демократији и здравом социјалном животу као остварљивим идеалима поратног грађанског друштва у свету и код нас, итд. Врхунац његове грађанске прогресивности у теоријском ставу у једном одсудном тренутку историје изречен је у завршним речима овог његовог Писма. Као историјска потврда његове вере у прогрес дошла је фербуарска револуција у Русији, коју он поздравља следећим речима:

„*Револуција у Русији!* ето новости која ми, кроз мој прозор, долази са улице; (...) *Револуција у Русији!* Рецимо заједно: у добри час! А ти још сумњаш у прогрес! Зар не видиш да се та Русија, тако тлачена деспотизмом, тако сапињана немачким интригама и угрожавана корумпираном бирократијом, диже и ослобађа? Какво изненађење за скептике и песимисте који су је сматрали изгубљеном! Каква узвицена манифестација воље једног народа способног да оповргне све песимистичке идеје и да инспирише непоколебљиво поверење у свој прогрес!..“

То су завршне речи овог Писма започетог раније, а у наставку, у којем се налази овај поздрав револуцији, датираног 1/14. априла 1917. Треба, међутим, бити начисто са следећим. У тој буржоаско-демократској револуцији он је видео победу грађанске демократије западног типа и у највећој словенској земљи, а није могао знати да ће она одмах прерасти у социјалистичку револуцију, за коју он није могао имати слично одушевење. Али, пре објављивања овог Иконићевог поздрава, комунистички „совјети радничких и војничких депутата“ су марта 1917. оборили царизам и

прокламовали републику и све одлучније узимали власт у своје руке и учинили одлучујући корак ка социјалистичкој револуцији за коју је Лењин (дошавши у Русију са Запада марта 1917) израдио план у својим *Априлским тезама*. Иако потекао из сиромашне породице социјалдемократа и од малена задојен републиканским духом, Иконић је као човек био исувише господствене природе да би икада стигао до комунизма: он је остао на позицијама грађанске левице која сарађује с радничким покретом, али се не стапа с њим, јер остварење својих интереса види у оквирима реформисаног грађанског друштва, а не у његовом рушењу и изградњи социјализма и комунизма.

То сведочи и анализа садржаја и идејно-политичког профила овог часописа, који је настао из иницијативе једног релативно часног, али претерано амбициозног појединца и одиграо значајну идеолошко-политичку улогу током првог светског рата.

У својој фрагментарној аутобиографској скици о периоду издавања часописа *La Patrie Serbe*, писаној после другог светског рата, Иконић нам о томе саопштава следеће.¹⁹ У животу као и у уређивању часописа тежио је да се оствари „боља будућност Јужних Словена“, и да би то постигао, борио се „против сваког ускосхваћеног шовинизма“ и „сепаратистичких тежњи“. Иконић наглашава да ову оријентацију часописа „ваља истаћи на прво место“, а анализа садржаја *La Patrie Serbe*, потврђује ово Иконићево уверење. Треба, међутим, додати да је он тиме извршавао захтеве званичне политике српске владе, која је са Југословенским одбором (формираним 1915. у Лондону) 1917. године потписала тзв. Крфску декларацију о уједињењу југословенских земаља са Србијом. Иако је, значи, био у питању српски часопис — он није смео својим садржајем одступати од званичне политике.

Тадашња српска радикалска влада се сасвим равнодушно односила према молбама за помоћ републиканца Иконића упућиваним у почецима излажења часописа, и више је полагала на недељни политички лист *La Serbie*, који је истовремено са Иконићевим часописом од 1916—1919. излазио у Женеви на француском језику под уредништвом радикалног политичара др Лазара Марковића (са којим је Иконић, иначе, био у политичком и личном сукобу). Када се Иконићев часопис афирмисао, српска влада је схватила своју погрешку и почела да га помаже, и то више сарадњом политичара него финансијски. Пред крај рата, у име српског посланства у Лондону, Иконићу пише Јован М. Јовановић и опомиње га да часопис

не сме деловати деструктивно у питањима националног уједињења Јужних Словена и другим осетљивим политичким питањима. Указује, на пример, на чланке о *Горском вијенцу* и о *Прегледу књижевности* од Павла Поповића који су, вели, „цепидачки“ ускогрудо написани и „у којима није све тачно“ итд.²⁰

Из историјске перспективе од преко пола stoleћа може се рећи да је Иконић са сарадницима у основи успео да оствари ову концепцијску замисао часописа. У ствари, он је, окупљањем наших интелектуалаца разних политичких схватања, објективно деловао на линији званичног југословенства по замисли српске грађанске владе, које ће се после првог светског рата деформисати у унитаристичко негирање националне самосвојности низа југословенских народа и етничких група.

Ограниченост Иконићеве концепције манифестује се и у неуспеху да око себе окупи и вође југословенског радничког покрета који су боравили у емиграцији. Један од изузетака, вредан помена, објављени чланак Косте Новаковића о Димитрију Туцовићу доказао је узалудност покушаја да се оствари утицај пролетерске идеологије на овај грађански часопис. Наиме, после објављивања свога чланка *Димитрије Туцовић (1881—1914)*²¹, Новаковић је Иконићу упутно дуже писмо с Крфа датирано 24. марта 1917,²² у којем протестује због преправљања његовог текста. Иконић је (на сопствену иницијативу или под утицајем владиних кругова, свеједно) текст тако изредаговао да је веома ублажена оштрина Туцовићевог револуционарства и марксистичке и комунистичке доследности. Из чланка се не види да је Туцовић био социјалдемократ (у ствари — комунист), па је и сам тај израз замењен изразом „екстремни демократ“ (јер, по буржоаској предрасуди, указује комунист Новаковић, као социјалдемократ Туцовић не би могао бити добар национални радник); не види се да је он својим радом консолидовао српски раднички покрет, успешно решио низ социјалних и националних питања Србије и Балкана (посебно — тзв. албанско питање) итд. Ипак, комунистичка основа неких Туцовићевих филозофских и социјално-политичких схватања остала је пажљивом читаоцу бар наговештена.

Због овог, а вероватно и других инцидената, класна ограниченост Иконићеве концепције и делатности као уредника овога часописа била је очигледна и тако се круг Иконићевих сарадника, уз ретке зуетке, свео на више или мање прогресивне грађанске идеологе.

При свем том, Иконићу и већини сарадника његовог часописа

треба признати релативну грађанску прогресивност и интелектуално и лично поштење у сагледавању положаја и задатака Срба и Југословена у томе времену са становишта грађанског политичког „центра“ и умерене левице. У Иконићевој преписци историчар ће наћи доста података о гнушању многих наших напреднијих интелектуалаца над режисерима срамног солунског процеса против Аписа и сарадника и о сазревању концепција српског републиканског отпора монархији и свакој деспотији у Србији и Југославији. Већина од њих је, међутим, остварење ове замисли остављала за касније, у условима мира, претпостављајући национално ослобођење социјалном.

Часопис је добио заслужена признања и од угледних Француза, не само од наведених сарадника већ и других, чија имена Иконић наводи (стр. 81-84).²³ Међу њима нема много имена првога реда. Од признања која је добио од наших јавних радника по доласку у земљу 1919. године Иконић наводи (стр. 21) оцену Милана В. Богдановића у Политици од 20. септембра 1919, оцену Јаше Продановића у Станојевићевој Енциклопедији, по којој је то био „одлично уређен лист на коме су радиле најбоље књижевне и политичке снаге нашег народа“, оцену Јована Жујовића из 1924. године и друге. Многи сарадници овог часописа, као и Иконић, указују на огромне тешкоће на које су наилазили као писци у емиграцији: готово без икакве приручне литературе, писало се по сећању, без радног стола и других неопходних услова, а нарочито се жале на депримираност због губитка отаџбине. Све то треба имати у виду када се оцењују прилози штампани у овом часопису.

Поред уређивања часописа, Иконић је, изгледа, покушавао да сагледа своју даљу професионалну и стручну оријентацију у условима ослобођене земље. По сведочанству Љубише Трифуновића, Иконић је заједно с њим долазио на предавања из правних и политичких наука на париској Сорбони током 1917—18. године. То је чинио ради проширења своје опште културе, али пре свега, додајмо, из жеље да се посвети политици. На даљи рад у области педагогије, као што видимо, није мислио, ни тада ни касније.

III ПЕРИОД ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

После првог светског рата Иконић је добио запослење у Београду, као референт за основну наставу при Министарству просвете,

а затим као професор Треће београдске гимназије. Није, међутим, имао среће ни са службом, ни са породицом.

Као што смо указали, његов први брак се током рата сасвим распао. Ратне прилике су супружнике сасвим удаљиле емотивно, а других веза није више међу њима ни било. Иконић се, притом, у Француској упознао и заволео са секретарицом и преводиоцем редакције свога часописа, лепом, образованом и шармантном Лином. Она је дошла за њим у Београд негде 1919. или 1920. године и до краја живота остала му је одана супруга и сарадник у свим тегама његовог несрећеног живота.²⁴

Могло се очекивати да ће по повратку у домовину Иконић наставити свој рад на струци, а и на науци. Али, изгледа да је његовом немирном духу више одговарао јавни рад него наука, а таквом његовом даљем развоју погодновале су и околности.

Иконић учествује у остваривању замисли која се родила још током рата — у оснивању Републиканске демократске странке. *Проглас* о њеном оснивању, до кога је дошло јануара 1921, поред њених шефова, академика Љубомира Стојановића и политичког и јавног радника Јаше Продановића, потписали су Иконић и многи други угледни интелектуалци, међу њима филозофи Бранислав Петронијевић и Момчило Селесковић, књижевници Милан В. Богдановић и др Светислав Стефановић, академик Јован М. Жујовић, др Михаило Илић и други.²⁵ По тумачењу др Драгољуба Јовановића, које није без основа, странци су приступили и неки аполитични интелектуалци, као што је био нпр. Петронијевић, и то из чистог ината или јавног манифестовања свога незадовољства монархијом због монтираног солунског процеса и других недоличних махинација монархије и њене камариле. Странка је на своме конгресу исте године добила име Југословенске републиканске странке, што сведочи о њеној оријентацији, али и о њеним амбицијама које се, међутим, нису тим путем могле остварити: у Конституанти, она је имала три посланика, које је на каснијим изборима, одржаним под притиском монархистичке реакције, изгубила. Протестни збор ове странке против „Обзнане“ 1921. године полиција је насилно растурила. Релативно напредна, ова странка је осудила споразум Цветковић—Мачек и сарађивала је на стварању Народног фронта 1937, коме је приступила у новој Југославији.

Иконић, међутим, није издржао до краја у свом републиканском уверењу. Прво је био страсни присталица и борац ове странке, али је временом еволуирао ка грађанском политичком центру

а затим и десници. У времену формирања странке, 1921, премештен је у Беране, да би се онемогућио његов политички рад у републиканској левици, који владајућа монархистичка десница није могла толерисати. Он, као што се могло и очекивати, није хтео ићи и закопати се у дубокој провинцији, већ је дао оставку на службу и посветио се новинарству, политици и преводаштву.²⁶

Прво је био директор (од 4. августа 1921. до 7. октобра 1922) и сарадник листа *Република*, а затим главни секретар Југословенске републиканске странке. *Република* је излазила од 1920—1928. године под уредништвом Љубе Стојановића, Јаше Продановића, Саше Милијановића и других републиканских лидера, који су (са др Михаилом Илићем, Миланом Богдановићем и др.) писали уводнике и друге концепцијско-идеолошке текстове у листу. Иконић је био и сарадник републиканског омладинског књижевно-политичког часописа *Буктиња* (изашло 28 бројева од 1923—1926) који је током 1926. године уређивао Милан Богдановић.

Политичка историографија ће утврдити тачну линију развоја Иконића као политичара, али се, на основу онога што се сада зна, може рећи да је од грађанске левнице он временом еволуирао ка десници, која лебди на граници диктатуре, а често је и прелази. Првих година после првог светског рата био је искувише прогресиван за тадашњи радикални режим, па је од батинаша шестојануарске диктатуре премлаћен, а одежао је више од годину дана затвора због штампарске кривице.

О овом периоду своје прогресивне активности Ивковић је оставио сведочанство чије ће премисе пасионирани историчари даље проверавати.²⁷ Иконић је осуђен на робију 1923. године и казну је издржавао прво у Забели код Пожаревца, а затим у Лепоглави код Загреба.

Ни на робији, међутим, није имао мира. Радикални министар и народни посланик др Велизар Јанковић га је тужио за клевету па му је 1924. године поново суђено. На суд је од Пожаревца до Београда доведен „под стражом“, и жарко је, вели, желео да се јавно на суду суочи са тужиоцем Јанковићем и да ту, пред лицем јавности и нарочито републиканске омладине, тријумфује. Тужилац, међутим, није дошао на суд, па му је то задовољство ускратио.

Иконић је искористио прилику, па је у својој одбрани на суду у десет тачака приказао своја уверења за која је осуђен и за која му се поново суди. Он је рекао да је са својим истомишљеницима републиканцима пуне три године износио на светлост дана

радикалске и друге страначке злоупотребе.²⁸ Тако је, на пример, од Николе Пашића захтевао да положи рачун о „оних милион рубља, које је примио још 1917. године од Руског Народа на име помоћи српској сиротињи“, а уместо одговора, Иконић је „на тужбу Управе Града осуђен за увреду г. Пашића и упућен у Пожаревац“ иако сви знају да је он „истину рекао“. Затим је оптужио „једну госпу“ за крађу 30.000 француских франака; генералу Миливоју Зечевићу оспоравао квалификације за министра војног; писао против фалсификата на монтираном солунском процесу, против афере Шајиновића, против масовног произвођења пуковника за генерале без стварних квалификација, заслуга и друштвене потребе; против самовоље управника града Београда Манојла Лазаревића; против монархистичког режима и његових безбројних малверзација, насиља и злоупотреба; против кривице министра правде др Лазара Марковића итд.²⁹ Да му се освете, наводи даље Иконић пред судом, генерали су дали налог двојници подофицира да се с њим физички обрачунају. Они су га „напали мучки 9. децембра 1921, онесвестили тучом и разбили му ухо“, и то „за чланке које је писао и отворено потписивао“.³⁰

Слично Светозару Ђоровићу, који је у брошури *Морал у нашем друштву* (1920), отворено устао против неморала владајућих, безобзирне буржоаске експлоатације и обесправљивања милионских маса сељака и радника, слично Јовану Цвијићу и другим критичарима буржоаског друштва са позиција напредне грађанске левице,³¹ Иконић даје поразну слику нашег друштва двадесетих година: „неколико олигарха у капуту и мундиру“ спроводе диктатуру, док народ живи у беди и неслободи, у условима корупције, пљачке, афера, неморала сваке врсте. Иконић се позива на некадашњег социјалисту из редова следбеника Светозара Марковића, „седог академика“ Јована Жујовића, једног од оснивача Републиканске демократске странке, дугогодишњег председника Српске академије наука и у свету познатог научника, који је писао: „Морал је сада такав да ја о њему не могу да говорим без гађења и без бола. Цело југословенско државно тело изгледа ми као да болује од арапских богиња; где год га прстом додирнете, свуда цури гној, свуда је трулеж, смрад“ — свуда су „крађе, поткупљивања, уцене, злоупотребе, расипање“ итд., што га све наводи на закључак да у југословенском друштву „морална криза узима све судбоносији значај“. У таквим условима, у којима је и један Јован Цвијић пркосно први пут јавно написао да је био и остао социјалиста и позвао се на будућност која долази а коју доноси борба „радног света“, и Иконић се пред судом позива

на лист *Организовани радник* као „орган гоњене а честите радничке класе“. Али он, као ни већина других бораца с грађанске левице, неће имати снаге да ступи у редове бораца те класе, већ ће, уместо рушења капитализма и изградње новог, социјалистичког друштва као једино правог пута, узалуд тежити да, са позиција историјског идеализма, моралним препородом и другим палијативним мерама реформише грађанско друштво. Зато је своју одбрану пред судом завршио следећим речима: „У мени из дана у дан јача вера: да се неће дуго чекати на једно доба, способно да поштеним и упорним прегнућем грађана почула из корена сва зла монархије и уведе овај народ у еру рада, прогреса и слободе! Не дочекамо ли га, неким случајем, ми, старији, дочекаће га ова омладина“, — подмладак Југословенске републиканске странке који је у импозантном броју присуствовао суђењу.³²

Иако је Иконић успео да и на суду докаже све тачке својих оптужби против режимских махинација и малверзација — за једну тачку, коју је по природи ствари било немогуће до краја доказати, осуђен је на још месец дана затвора.³³ Током издржавања казне добијао је подршку од низа сабораца и пријатеља.³⁴

По изласку са робије, Иконић наставља да се бави журналистиком и политиком. По сведочанству др Драгољуба Јовановића, он је у изразито либералско-демократском крају, у Мачви, као републикански кандидат током 1925. године имао успеха као агитатор и изабран је за обласног посланика. Јовановићу је познато да су сељаци у том крају годинама касније претили својим противницима у разним приликама са — „судиће теби Иконић!“ Мислили су, по Јовановићу, на демократски републикански поредак који је Иконић жарким бојама рођеног агитатора пластично оцртавао у својим политичким говорима, поредак у коме би владала грађанска социјална правда, лична сигурност и вредновање према раду.

Са осипањем Републиканске странке Иконић се све више пасивизира и временом прелази на мање опасне послове као што је превођење. Али, он никако не престаје да мисли на остварење своје политичке каријере, која би била крунисана министарском фотељом.

Овај прелаз извршен је поступно. У републиканском часопису *Буктиња* налазимо један једини његов стручно-педагошки, али политички интониран прилог под насловом *злоупотреба спорта*.³⁵ Он осуђује код наше омладине претерану страст за спортом која је деполитизира и усмерава лаком животу, тучама и пијанкама (којима се, по њему, редовно завршавају многе спортске приредбе), уместо

раду и стваралаштву на добро заједнице. И овде се Иконић често позива на Јована Скерлића, који му је био недостижан узор грађанског демократе и борца за национални препород у процесу космополитизације наше културе. Сви остали прилози у овом часопису из Иконићевог пера своде се на белешкарење на нивоу и са интенцијама онога за које је осуђен на робију, али је Иконићева оштрица знатно отупела. Током 1926. године он води месечни унутрашње-политички преглед у којем обавештава републиканску и уопште прогресивну јавност о партијским сукобима, злоупотребама и сл.³⁶

Иконић, дакле, није могао увидети недовитљивост скерлићевске и сваке друге реформистичке „средње линије“ у грађанској политици и могућност остварења својих идеала само у редовима радничког покрета. Напротив, он временом све више испољава тежњу да Републиканску странку укључи у режимску политику, јер је, по свему судећи, само у томе видео шансу да и он постане министар. Такав курс га наводи да се сасвим одвоји од своје странке и најзад приђе Демократској странци.

Не само то. Налазимо га у профашистичкој влади Цветковић — Мачек као министра социјалне политике и народног здравља. Тај чин је означио крај његове политичке каријере.

Ево како је углавном текао овај процес Иконићевог преображаја од борца са грађанске левице у министра профашистичке владе.

По сведочењу др Драгољуба Јовановића и др Душана Недељковића, после изласка са робије и једног краћег прелазног периода сређивања своје политичке, породичне и финансијске ситуације, Иконић крајем двадесетих година са политике прелази на преводилаштво. *Република* је 1928. престала да излази, што је значило велики ударац за наш републикански покрет. Иконића је као преводиоца прихватио Геца Кон и обезбедио му врло повољне услове за рад: давао му је месечни хонорар од 5.000 динара — дакле у висини плате професора универзитета, тако да је могао мирно да ради. И он је умногоме искористио ову шансу.

Иконић је доста добро познавао немачки језик (студирао је и докторирао у Цириху, али се за језичку редакцију тезе захваљује др Ернсту Еберту), а исто тако и француски: први светски рат провео је у Француској, а језик ове земље упознао је још за време студија у Швајцарској. Са немачког он, међутим, није преводио, вероватно стога што су Немци и даље били наши изразити непријатељи, а њихова фашистичка политичка доктрина и политика нама

апсолутно неприхватљива. Стога се он окренуо англосаксонској демократији и са енглеског дао највећи број својих превода. Није ту толико битно да ли се претежно служио француским и немачким преводима књига које је са енглеског преводио; важно је да је остварио углавном добре преводе. Његов страначки пријатељ, иначе професор Правног факултета у Београду и прогресивни друштвени радник др Михаило Илић (1888 — 1944), који је последњу окупацију провео у затвору и стрељан је у Јајинцима, био је уредник напредног листа *Напред*, часописа *Архив за правне и друштвене науке* и библиотека *Јавно право* и *Политика и друштво*. Уз Гецу Кона као издавача ове библиотеке, он је несумњиво Иконићу омогућио да у *Библиотеци јавног права*, коју је такође уређивао, објави цео један низ превода с енглеског (књиге I, III, IV—VI, VII—VIII, IX—X, XII—XIII, XIV, XVI—XVII).³⁷

Поред тога, Иконић је објавио и два превода с француског. Прво је, и то на издржавању казне у Забели код Пожаревца, превео *Основе социологије* од Жоржа Паланта (*George Palant*), мало познатог и мало оригиналног социолога — присталице идеалистичко-психолошке социолошке школе Г. Тарда, Ничеа и др. Ова мања књига је изишла 1925. године у Београду, у издању „Напредка“, и корисно је послужила афирмацији социологије код нас. Затим је у Библиотеци јавног права објавио књигу *Дипломатска историја Европе* (књ. I—II, Београд, 1933, издање Геце Кона) из пера познатог француског историчара, професора универзитета у Нансију и париске Сорбоне, Антоана Дебидура (*Elie, dit Antoin Debidour*, 1847 — 1917).

Ови су преводи несумњиво обогатили нашу литературу из политичких, социолошких и других друштвених наука и у наш културни фонд унели знатну суму позитивних знања о великим западним демократијама, о грађанском друштву уопште и његовим вредностима. Ова су знања широком кругу образованијих читалаца — иако са великим закашњењем — указивала на западне демократске узоре у времену олигархијских недемократских и профашистичких режима старе Југославије, и могла су утицати на јачање грађанске левице. Михаило Илић је са Иконићем несумњиво био свестан прогресивног политичког значаја и утицаја овог преводачког подвига, и то треба и данас признати. Иако међу писцима које је Иконић преводио има и лабуриста, истовремено међутим треба указати и на грађанску ограниченост домета идеологије већине ових превода у односу на идеологију међународног и југословенског радничког

покрета између два светска рата који се припремао за револуцију. То је био једини пут разрешења противуречности и беда нашег капиталистичког друштва, на које је неуморно указивала и наша грађанска левица, али није имала снаге да сагледа једини могући пут њиховог уклањања уклапањем у раднички покрет.

Посебно је карактеристично потпуно одсуство Иконићевог покушаја да се врати струци: у толиким књигама узалуд ћемо трагати за Иконићевим предговором, програмом, ма и неком белешком која би указивала да је неговао ако не педагошку а оно бар политичку теорију. Иконић је давао само преводе. Изузетак чини само кратак (стр. III—V) предговор под насловом *Поводом превода* уз књигу Жоржа Паланта. Писан и датиран 15. априла 1924. године у Забелу, овај текст тежи да објасни намену превода ове мале социологије као приручника за шире слојеве образованијих читалаца. Може се слободно рећи: да није имао на претек слободног времена на робији, Иконић не би написао ни овај кратки предговор. Концепција књиге у много чему одговарала је нашем преводиоцу: Палант признаје „динамички социјализам“, а то би био онај који уклања класе, али не и неједнакост јединки. У питању је, очигледно, буржоаска предрасуда о Марксовом пројекту комунизма као тоталног нивелисања људи у свим димензијама, којој је насео и Иконић.

Иконић, као што видимо, није био мисаона природа и није тежио неговању струке, а поготову науке. Он се све више задовољавао позивом и донетима релативно прогресивног новинара и публицисте — како сам себе назива још у својој речи одбране на сусењу одржаном 2 — 4. фебруара 1924. Тиме је још више ограничио своју функцију уредника једног часописа као што је био *La Patrie Serbe*, а затим је напустио и публицистику и, уз покушаје да се бави политиком, одао се преводилаштву, док најзад није и то напустио и завршио каријеру као буржоаски министар.

О овом периоду тридесетих година XX века и Иконићевом политичком понашању у њему још не постоје довољно сигурни судови наших историчара. У условима фашизације земље и изборне борбе Удружене опозиције 1935. године Иконић активно учествује као агитатор на линији демократе Љубе Давидовића. По сведочанству др Драгољуба Јовановића, Иконић је имао доста успеха на зборовима: био је лепе спољашности, наочит, добар говорник, добро обавештен о злоделима владајућих олигарха и веома борбеног темперамента. Али је и тај успех нашег грађанског левичара морао доживети релативно брзи завршетак: иако лепих манира, уљудан

и ненаметљив у друштву интелектуалаца, тај, по речима Слободана Јовановића (понављаним често пред др Драгољубом Јовановићем) „једини политички темперамент“ међу нашим републиканцима у многим ситуацијама био је толико надмен, препотентан и нетолерантан, да се после доласка с робије посвађао са људима из своје странке, а затим и са многим другим нашим политичарима и јавним радницима. Његова недемократска природа (коју није успело да надвлада социјалдемократско и републиканско васпитње у породици и странци) дошла је до изражаја у његовој агитацији у оквирима Удружене опозиције тридесетих година. Требало је да се кандидује у прокупачком крају, где га народ није познавао. Иако су га представљали и препоручивали демократски политичари, Милан Царевић и други, народ га није прихватао: није се дао завести никаквим половичним обећањима у условима који су налагали заостравање класне борбе и револуционарно разрешавање социјалних питања. По сведочанству др Драгољуба Јовановића и Милана Царевића, Иконић закључује да је „народ стока“ и напушта агитацију — али не и нове покушаје да постане министар, макар и без народног гласања. Никола Боновић, Иконићев лични пријатељ, који је с њим био затворен у логору на Бањици у јесен 1941, међутим сведочи да је он Иконића представљао народу у Топлици и да је Иконић имао успеха на тим зборовима — али да је то био крај у коме су радикали били јачи и да је, природно, Удружена опозиција ту морала изгубити битку. Боновић је Иконића, иначе, ценио и као ерудиту и као честитог човека, чије су амбиције имале „покриће“ у његовим стварним способностима.

Божидар Ковачевић, који је такође Иконића ценио и волео, указује да је краљ Александар I у доба осипања Републиканске странке (када се она свела на „журеве код Јаше“ једном недељно) успео да придобије многе угледне републиканце и да их положајима неутралише. Пошто се то са амбициозним Иконићем није десило, значи да га је Александар по политичком формату сматрао занемарљивим (јер се не може узети као разлог неостваривања сарадње са краљем Иконићева спремност на сарадњу са радничким покретом).

Тако се Иконићу и могло десити да се сасвим одвоји од Републиканске странке и пређе у табор буржоаске реакције. По образовању владе Цветковић-Мачек, он, по сведочанству др Драгољуба Јовановића и Милана Царевића, врши притисак на владу да буде постављен за министра. Држао се Мачека, и када су после потписи-

вања пакта владу напустили многи угледни политичари — најзад је успео да оствари свој сан и да постане министар. Иако је то био само неколико дана (од 24. до 27. марта 1941), то је означило неславан крај његове политичке каријере, која је пошла од грађанске републиканске левике и стигла до профашистичке деснице.

Има, међутим, индиција да је овај незрео политички потез (који је годинама припремао) Иконић учинио из добрих намера, по савету генерала Душана Симовића и других српских политичара и јавних радника. Наводно зато што је добро стајао са хрватским политичарима, па да би својим присуством у влади у тим одсудним данима допринео националној кохезији и опстанку версајске Југославије. Др Драгољуб Јовановић, др Душан Недељковић и други познаваоци тадашње ситуације и самог Иконића, међутим, одлучно негирају постојање таквих мотива, тако да одговор на ово питање још није дат. Али да је такав мотив код Иконића и постојао, треба указати да су субјективне намере једно, а објективни резултати акције појединаца и социјалних група нешто друго; ови други не говоре у прилог Иконића.

У времену свога лавирања између левике и деснице Иконић је позитивно оцењен бар по неким својим ставовима. Његово држање између 1935. и 1937. године Родољуб Чолаковић — тај не само изузетни сведок, већ и историјска личност овога периода наше историје — оцењује умногоме позитивно.³⁸

Чолаковић указује на предлог Сретена Жујовића — Црног, који је реализован почев од 1935. године, да Комунистичка партија Југославије успостави чврсту везу „са оним србијанским политичарима из грађанске опозиције који нису одбијали сарадњу с комунистима“, и међу њима набраја др Ивана Рибара, Чедо Плећевића, др Драгомира Иконића, др Драгољуба Јовановића и др. Међу „грађанским демократима“ који су 1937. године били за окупљање „свих демократских снага, укључујући и радничку класу“ у циљу борбе против великосрпске хегемоније, Чолаковић помиње опет углавном исти круг људи: др Ивана Рибара, др Божидара Марковића, др Драгомира Иконића, Чеду Плећевића и Драгослава Смиљанића. Најзад, пишући о свом првом сусрету са др Иваном Рибаром, Чолаковић се сећа и Драгомира Иконића и овако га оцењује у контексту идеолошко-политичког развитка др Ивана Рибара. Рибар је био „један од најугледнијих првака Демократске странке“ који се затим од ње одвојио и „сад настоји“ (у питању је 1937. година) „да, са неколико њених дисидената (Чедо Плећевић, Др Драгомир Иконић), створи

лијево оријентисану политичку групацију која је за сарадњу с радничким покретом“. По Чолаковићевом тачном тумачењу, „та појава била је одраз незадовољства присталица опозиционих србијанских странака својим вођствима. Но, од незадовољства до стварања политички утицајног покрета био је велики корак. За његово формирање требало је више напора него што су, изгледа, вођи тог покрета били кадри да уложе.“

Ове оцене у основи важе и за Иконића. Разлика између њега и др Рибара је, међутим, у томе, што је др Рибар, благодарећи и утицају својих синова Ивана и Јурице, еволуирао улево и најзад се сврстао у редове бораца наше социјалистичке револуције, док је Иконић еволуирао удесно и доспео у профашистичку владу Цветковић — Мачек.

IV ПЕНЗИОНЕР

Са пропашћу старе Југославије била је завршена свака јавна — политичка, журналистичка, преводилачка — делатност Иконићева. Покушао је да избегне из земље, али није успео, већ се вратио у Београд. За време окупације земље, дођу између 4. и 5. новембра 1941. немачки окупатор је похапсио преко 200 најугледнијих Београђана. То су били већином англофили, франкофили, али и очеви партизана, комуниста и прогресивни људи уопште (међу њима и многи масони), које је окупатор са квислиншким властима сматрао непоузданим, и задржао их 3—4 месеца у затвору као таоце. У тој групи, са угледним научницима (др Александар Белић, др Иван Баја, др Милош Н. Бурић, др Виктор Новак, др Јован Ердељановић, др Петар Колендић и др.), књижевницима и уметницима (Божидар Ковачевић, Ристо Стијовић и др.), ухапшен је и Драгомир Иконић и провео у логору на Бањици месец-два дана. Иконић није био масон, већ је Немцима и домаћим квислинзима био сумњив као англофила (због својих превода с енглеског) и републиканац — иако је пред рат, као што смо показали, напустио ранија опредељења и пришао грађанској десници.

После изласка из логора, сасвим се повукао из јавног живота. Није био за отпор Немцима нити за ма какав видљив покушај пројектовања будућности: од онога Иконића, који је у првом светском рату организовао нашу омладину, а затим и најбоље грађанске снаге српског и других југословенских народа, које

су се нашле у емиграцији, у борби за бољу сутрашњицу, током другог светског рата није остало готово ни трага. Не само то. Божидар Ковачевић поуздано тврди да га је Иконић за време окупације питао да ли да уђе у Недићеву владу! Ковачевић га је, уз помоћ његове супруге Лине и пријатеља, од тога енергично одвратио. Обузет слепом амбицијом да буде министар — Иконић никако није успевао да процени политичку ситуацију и одржи стабилност свога духа и понашања у одсудним историјским моментима српског народа.

После другог светског рата, у новој Југославији, крајем 1944. године одговарао је због свога учешћа у Цветковићевој влади, али је на интервенцију Јаше Продановића (иако је и с њим био прекинуо сваки контакт) после провере од два-три дана пуштен из затвора. Добио је пензију и тако проживео своје последње године, разочаран у своје некадашње идеале и незадовољан својим животним билансом. Није се прихватио посла око нових превода с енглеског који су му нуђени (на пример, није прихватио предлог др Душана Недељковића да за београдско издавачко предузеће „Просвету“ преведе Хобсвог *Левујатана*. Није могао (као што је учинио његов брат Милан) сарађивати ни у Југословенској републиканској странци која је деловала годинама у новој Југославији оквирима Народног фронта, јер је још пре овога рата иступио из њених редова да би остварио своје министарске амбиције. У *Републици*, листу који је некада, после првог светског рата, уређивао, односно био његов директор, није му више било места, па током њеног излажења у новој Југославији (1945 — 1956) не налазимо на његове прилоге као ни у другим листовима и часописима.

Његово разочарање у погледу коначног животног биланса јасно се огледа и у његовом тестаменту, писаном његовим китњастим, немирним рукописом годину дана пред смрт и датираном 15. марта 1956. године. Својој супрузи Мирјани, која му је до краја остала одана и чији су му приходи од приватних часова француског језика током окупације, а и после другог светског рата, обезбеђивали минимум егзистенције, своје брату Милану и снахи Живки он оставља у аманет: да после смрти буде кремиран (ако за то буде могућности) и да му се пепео развеје „на некој чистој пољани код Авале“; да га опоји само један свештеник, а у капели да га држе у затвореном сандуку; да не буду „никакве плакате, никакви огласи пре сахране“ и „никакви венци“; и да му на сахрани буде најужа родбина — поред супруге, брата и снахе, и још два рођака — „ако може и хоће, Љубиша Јаковљевић, мој најбољи пријатељ“. Он у тестаменту „пре-

клиње и моли да овако буде“, па наставља: да се сахрана обави рано изјутра, а после погреб, на неколико дана, да се објави оглас у *Политици* „и то само овако: умро је др Драгомир Иконић (тада и тада) и сахрањен (тада и тада). И ништа више.“

Родбина је поступила по Иконићевој последњој вољи, израженој у тестаменту. Поменутог Љубицу Јаковљевића смо идентификовали захваљујући Николи Боновићу: то је стари београдски апотекар, доследни десни социјалист из круга Живка Топаловића и Живојина Цветковића. Иконића и Јаковљевића зближила је слична грађанска прогресивност колико и резервисаност према новој Југославији, али и неке личне склоности и менталитети.

Једину имовину — ствари у свом стану и књиге (вилу, зи-адну на кредит, морао је раније продати генералу Душану Симовићу да би се издржавао), оставља супруги Мирјани — Лини да с њима располаже како најбоље нађе.³⁹ Само је моли да комплет часописа *La Patrie Serbe* — његово животно дело — „поклони Француској Националној Библиотеци у Паризу“, јер сматра „да ће се тамо боље сачувати ова успомена на моје напоре за време изгнанства — у служби наше националне ствари — него у Београду, где се, на несрећу, сваких двадесетак година библиотеке пале и упропашћују.“

Иконићеве књиге откупила је Народна библиотека у Приштини.

Из Иконићеве „последње воље“ закључујемо да је и сам увидео да од свега његовог напора остаје само — часопис *La Patrie Serbe* са својих двадесет бројева и — ништа више. Оставио је и своје преводе и извештај број чланака, али ни сам није могао бити задовољан оним што је постигао ни у струци, ни у политици.

Драгомир Иконић је умро у 74-ој години свога живота 16. марта 1957. године у 23,30 часова у Београду, у своме дому у Авалској 12. Сахрањен је на Новом гробљу у Београду (парцела 38), а уз њега је касније сахрањена и његова супруга Мирјана (1893 — 1963).⁴⁰

У УМЕСТО ЗАКЉУЧКА: ЈЕДАН УМНОГОМЕ ПРОМАШЕН ЖИВОТ

Драгомир Иконић је био релативно прогресивни србијански грађански интелектуалац, који је рано оставио своју педагошку струку и науку и посветио се политици, преводилаштву и журналистици. Иконићев живот је умногоме остао промашен у свим овим

областима. Цео његов стручно-научни рад своди се само на једну једину књигу — циришку тезу на немачком, коју смо једва добили на читање из иностранства (у земљи је нема ниједна библиотека). Посебно је објавио још само брошурџу о својој одбрани на суду 1924. године. Штампани стручни чланци из области школства и просветне политике, који једва додирују педагошку теорију, ташко да би му обезбедили помена у нашој науци. Највећи његов стручни домет, поред тезе, а по друштвеном значају знатно вреднији од тезе, јесте у покретању и уређивању часописа *La Patrie Serbe* (1916 — 1918), али и тога посла он се прихватио више као журналист него као стручни педагог. Струком се он ни касније никада није желео озбиљније бавити.

У политици, Иконић је био релативно прогресивни србијански грађански републиканац који, са позиција грађанске левице, све до одлучујућег момента — до пред почетак наше оружане социјалистичке револуције 1941. године — симпатише раднички покрет и тежи сарадњи с њим, али само до граница либерално-демократске грађанске левице. Највиши домет у овом погледу он је достигао у своме поздраву фебруарској револуцији у Русији 1917. године, затим у својој одбрани на суду 1924. године, а, по Р. Чолаковићу и другима, и у периоду 1935 — 37. године. Одвајањем од Југословенске републиканске странке и приступањем Демократској странци, Иконићу није било потребно више од једног корака да неславно заврши своју каријеру као министар у профашистичкој влади Цветковић — Мачек. Иначе, Иконић је био човек доста широких политичких хоризоната, коме су били страни национализам, клерикализам, верска нетолеранција и друге крајности својствене многим политичарима. Он, међутим, није био ни атеист.

Журналистиком се Иконић бавио као политичар, да би обезбедио средства за живот и одговорио својим страначким обавезама, и у тој области дао је масу запажених чланака којима је шибао буржоаски десничарски режим старе Југославије. Из сличних разлога — да би обезбедио средства за живот — бавио се и преводилаштвом, и са успехом је обогатио наш културни фонд низом значајних књига.

Да је којим случајем пришао радничком покрету, Иконић би, можда, својим говорничким нервом и страственим републиканизмом обезбедио светлије место у нашој политичкој истрији. Овако, он остаје у сећању поглавито као уредник часописа *La Patrie Serbe* и као недоследни леви грађански интелектуалац.

НАПОМЕНЕ:

1) Историчар Чачка, публицист Миле Мојсиловић детаљно је архивски обрадио генеалогичке старих чачанских породица, међу њима и породице Иконић. Рад у рукопису.

2) Основни биографски подаци узети су из следећих докумената (својина Ружа и Живке Иконић): Извод из матичне књиге умрлих Народног одбора општине Врачар града Београда, стр. 47, под тек. бр. 94; Лична карта др Драгомира Иконића, издава од Народног одбора града Београда (Секретаријат унутрашњих послова), серија У бр. 0104631, Рег. бр. 73186 од 15. септ. 1950; Тестамент др Драгомира Иконића, писан његовом руком.

Затим, др Драгомир Иконић: У изгнанству. Успомене и сећања. Народна библиотека у Београду, Архива Драгомира Иконића (у даљем тексту: АДИ), Р 612/1/1, стр. 1—88 (дактилографисаних, са Иконићевим својеручним исправкама и допунама). Аутентичне податке о његовом животу и раду до 1914. налазимо у Curriculum vitae штампаном на крају (S. 105) његове дисертације, чији потпун наслов гласи: Benekes »Erziehungslehre« vom Standpunkte der neueren empirisch-pädagogischen Forschungen betrachtet. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Ersten Sektion der Hohen Philosophischen Fakultät der Universität Zürich vorgelegt von Dragomir Ikonić aus Čačak (Serbien). Begutachtet von Herrn Prof. Dr. W. Freytag. Zürich, 1914. Dissert. — Druckerei Gebr. Leemann & Co. Stockerstr. 64. S. 104+1:

Низ података о Иконићу дали су писцу: академик др Душан Недељковић (у више махова током 1972—1973. године); политичар проф. др Драгољуб Јовановић (18. I 1973); историчар и књижевник Божићар Ковачевић (6. II 1973); београдски адвокати и међуратни демократски политичари Милан Царевић (7. II 1973), Никола Боновић и Љубиша Трифуновић (14—16. II 1973); земљакиња Иконићеве прве жене, Даринке, Ода Поповић, рођ. Бошковић (10. II 1973). Драгоцене податке (у више махова децембра 1972. и јануара и фебруара 1973. године) дали су нам Иконићеви најближи робаци: Живка и Ружа, супруга и кћи његовог брата Милана, (чији би рад на ширењу задругарства такође требало стручно испитати). Свима њима писац изражава топлу захвалност.

О Иконићу су писали: Народна енциклопедија СХС књ. II, Загреб, 1926, 20—21 (Јаша Продановић); Енциклопедија Југославије Загреб, 1960, књ. 4, 323; 35 година Изда. књижарнице Г. Кон 1901—1935 Београд, 1936, стр. 137.

3) „Српска краљевска мушка учитељска школа у Јагодини. Десетогодишњи извештај за 1907—1908. шк. год. и Десетогодишњи преглед за период 1898—1908. године“, Београд, 1910, стр. 115. Иконић је у књигу матураната своје генерације уведен под бројем 12.

4) Разговор с једним швајцарским учитељем, „Наша школа“ (Петровац), год. III/1909—10, стр. 99—105.

5) Види: др Јован Искруљев, др Паја Радосављевић. Живот и рад. Београд, Завод за издавање уџбеника СР Србије, 1971, стр. 42.

6) Двадесетогодишњица Мушке учитељске школе јагодинске. Израдио проф. Јосиф В. Стојановић. Б. м., б. г., штампарија „Дом“, Београд, стр. 45.

7) Када се боље упозна Иконићев менталитет и карактер, може се са довољно разлога тврдити следеће. 1) Он је отишао на студије у Швајцарску да би тамо за краће време него у Београду завршио и студије и докторат, који је, уз то, можда био на већој цени него „домаћи“. 2) Тезу није штампао нити је сачувао у рукопису, на чак ни документа о њеном стицању, јер се постигнутим успехом није могао похвалити. Паја Радосављевић је за своју тезу, чији су резултати ушли у светску науку, у Цириху добио само врло добру оцену, што сведочи о строгости мерила Циричког универзитета тога доба).

8) АДИ, Р 612/1/1. У даљем тексту, бројевни у загради означавају странице овог рукописа.

9) Иконић је сачувао и своје прве рукописне скице (АДИ, Р 612/V/12) и штампани текст овог прогласа на француском (Р 612/V/10).

10) О томс је Иконић сачувао целокупну своју кореспонденцију (Народна библиотека у Београду, Архива Драгомира Иконића, Р 612/II, бр 1—200). Тако, Љуба Стојановић (бр. 9) у писму Иконићу од 4/17. августа 1916. одбија да пише за часопис, јер је „апсолутно неспособан за ма какав рад у овим приликама“ и то ће бити „све док се не врати у Србију“. Слично пишу и Јован Жујовић (7.20. августа 1916, бр. 11), др Михаило Гавриловић (бр. 13); Бранислав Нушић се правда тугом за изгубљеним сином јединцем (бр. 48, без датума) итд.

11) О окупљању сарадника око Иконића после изласка из штампе првих бројева часописа сведочи и Иконићева преписка (АДИ, Р 612/II.) Јован Жујовић позитивно оцењује његове напоре и пристаје на сарадњу (бр. 86, 89, 102 итд.). Др Михаило Гавриловић (бр. 40), Бранислав Нушић (бр. 52, 177, 179, 180, 182, 183, 184), Љуба Давидовић (бр. 16 од 25. октобра 1916, бр. 117 од 24. јула 1918, бр. 119 од 10. августа 1918) поздрављају Иконићев подухват и дају му подршку, обећавају сарадњу итд. Љуба Давидовић у писму Јаши Продановићу (бр. 19) најлепше оцењује Иконића као човека и његов напор око часописа. У писмима Тихомира Р. Борбевића Јаши Продановићу (бр. 31 и 33) и Иконићу (бр. 34, 71, 118) хвали се часопис. И Јован Цвијић се 21. јануара 1917. из Париза обраћа Иконићу са похвалама и сугестијама (бр. 32) као и археолог Владимир К. Петковић (18/31. јануара 1917, бр. 35), романист др Миодраг Ибровац (бр. 168) и др. И Коста Новаковић, истакнути комунистички борац, Чачанин, обраћа се Иконићу 9/22. децембра 1916, похваљује његов напор и обећава му чланак о Димитрију Туцовићу, а у писму од 12/29. децембра 1916. (бр. 25) обавештава га да је обећани чланак послао. Павле Поповић је давао подршку и сарађивао у часопису (писма бр. 49 од 9. фебруара 1917, бр. 51 од 12/25. маја 1917. итд.). Милутин Ђојић дописницом 3/16. јула 1917. (бр. 59) јавља Иконићу да му је послао своју књигу Песме бола и поноса. Већ тешко оболели песник—мисаонац др Милош Перовић, иначе Иконићев друг са студија, који је кратко време службовао и у Чачку, у дописници из Евијана 2. августа 1917. (бр. 60) тражи од Иконића осми број часописа и изражава жаљење што до тада није могао да се уврсти у његове сараднике. И филозоф Бранислав Петронијевић је више пута из Лимура и других места писао Иконићу поводом сарадње, али и позајмице од 100 франака, коју је Иконићу вратио (30 мај. 1918, бр. 101; 7. јун 1918, бр. 103; 2/15. јун 1918, бр. 104; 10/23. јун 1918, бр. 105):

Највећу и најсигурнију подршку и сарадњу и у овом свом подухвату имао је Иконић од Јаше Продановића (О томе сведочи маса његових писама Иконићу током 1916—1918. године, АДИ, Р 612/II). О овом истакнутом Чачанину још није написана научна монографија која би темељно осветлила његов живот и рад, посебно његов мисаони лик.

12) Иконић је сачувао масу писама својих сарадника о дистрибуцији и наплати продатих бројева часописа. Највеће заслуге у томе погледу припадају, изгледа, преводиоцу и књижевнику Николи Трајковићу (Р 612/II/81, 84, 85а, 88, 90, 91, 92, 98, 133, 148, 149 итд.). По сведочанству др Драгољуба Јовановића и сачуваној Иконићевој кореспонденцији, може се, међутим, закључити да је овај часопис добрим делом тиража растуран бесплатно као пропагандна едиција.

13) La pensée, »La Patrie Serbe«. 3—4/1918, р. 131.

14) Ibid. II/1918, pp. 257—260. О Перовићу као филозофу објавио је запажену књигу др Душан Недељковић: Филозофски лик Милоша Петровића, Београд, 1928.

15) Sur la valeur de la vie 1917, pp. 394—398. Sur l'évolution mondiale 1918, pp. 153—159. Ruđer Josif Bošković 1918, pp. 221—226.

16) Види о томе: А. Стојковић, Развитак философије у Срба 1804—1944. Београд, 1972, стр. 304.

17) Упореди нпр. 1917, t. I, p. 469; t. II, 1918, p. 350; итд.

18) Lettre à mon compatriote t. I, 1916—1917, pp. 4—7, 57—61, 105—107, 152—156, 249—251. Цитирани текст је објављен 1/14. априла 1917, у броју 6 часописа.

19) Народна библиотека у Београду, АДИ, Р 612/L/1, стр. 76—77.

20) Видети оригинал овога документа од 27. јуна 1918. писаног у Лондону: Р 612/II/110.

21) La Patrie Serbe t. I, No. 5, 1/14. III 1917, pp. 222—226. Уз чланак је објављена и Туцовићева фотографија.

22) Р 612/II/44.

23) Упор. његову кореспонденцију са странцима (готово сва је на француском) око сарадње у часопису, њихова признања, примедбе, сугестије итд. (Р 612/III/1—103).

24) Мирјана—Анна је прво била запослена као новинар у југословенској телеграфској агенцији „Авала“. Када је негас 1928. године Иконић најзад добио развод од прве жене, венчао се са Лином. У најтежим часовима издржавали су се приходима од њених приватних часова француског језика. После другог светског рата она је била новинар у агенцији „Франс—прес“ скоро све до смрти 1963.

Као преводница, Иконићеву супругу познајемо не само по часопису »La Patrie Serbe« већ и по књизи: Beograd Redigé par Bor. N. Gavrilović, Sima Pandurović et Ratko Parežanin. Traduit par Mirjana D. Ikonić. Dessin par Drag. Stojanović. Beograd, Institut balkanique, 1940, pp. 302.

25) Упор. Проглас Републканске демократске странке, АДИ, Р 612/V/8.

26) И Драгомиров брат Милан је, према подацима које смо добили од његове кћери Руџе и супруге Живке, доживео сличну судбину. Био је учитељ у селу Бањи код Аранбеловца, али је као истакнути републиканац добио отказ на службу. Посветио се затим задругарству и радио у аграрној, па у народној банци. Он је, међутим, остао све до смрти (пре 7 година) доследан републиканац, разишавши се политички са братом Драгомиром, који је пришао демократима и завршио у грађанској политичкој десници.

27) Др Драгомир Иконић, „Афере Велизара Јанковића пред судом. Одбрана др Драгомира Иконића, директора „Републике“ дата на прегресу од 2. и 4. фебруара 1924. године.“ Београд, штампарија Вој. Ненадића, 1924, стр. 1—31. О тим догађајима Република је донела следеће написе: „Из суда. Свђење Иконићу“, бр. 7, 27. I 1924, Д. Трифуновић: Претрес др Иконићу. бр. 10, 7. II 1924, „За Иконића. Одбрана браниоца С. Требинца. Govop на седници суда од 2. фебруара по стенографским белешкама“, бр. 12, 14. II 1924.

28) Многобројни Иконићеви написи ове врсте, објављени у Републици, морали су бити трн у оку владајућој радикалској олигархији и другим реакционарним снагама српског и југословенског друштва. То су, на пример, написи: Једна лоша одбрана (бр. 68/1921), У одговор „Демократији“ (бр. 70/1921), „Бела рука“ (бр. 73/1921), Један белорукац мање (бр. 77/1921), Иза кулиса „Беле руке“. Један скандал (бр. 86/1921), Белоручке пустахије. Пуковник Узунмирковић (бр. 91/1921), Нова афера на помолу (бр. 93/1921), Афера оружне фабрике (бр. 94/1921), Јерemiјада г. Прибићевића (бр. 104/1921), „Омнијум Србе“... (бр. 108/1921), Г. Радивојевић као новинар (бр. 110/1921), Паковање... (бр. 114/1921), Једно зло за војску (бр. 117/1921), Нови генерали (бр. 125/1921), Грабе се... (бр. 128/1921), Белорукачки разметљивци (бр. 2/1922), Једна чудна афера (бр. 20/1922), Реч-две г. Ст. Протићу (бр. 22/1922), Болест нашег парламента бр. 25/1922, Пред новом афером (бр. 25/1922), Опет генерали... (бр. 34/1922), Афера с Рожајским шумом (бр. 35/1922), Г. В. Маринковић и „Република“ (бр. 37. и 39/1922), Вечити Радомир Пашић (бр. 43/1922), Паковање... (бр. 45/1922), Оставка г. др В. Маринковића (бр. 51/1922), Мародери... (бр. 58/1922), Глад у Црној Гори (бр. 74/1922), Наша Драјфусова афера. Смена министра војног генерала Васића (бр. 92/1922), Опет генерали (бр. 104/1922), Нови генерали (бр. 4/1923), Разбојништво у кварту (бр. 26/1923), „Препородов“ барјак (бр. 32/1923), Збор патентираних патриота... (бр. 38/1923), Разметљивост г. Крњевића (бр. 39/1923), Напред! и Поводом славине једне историјске старине (бр. 41/1923) итд.

29) Иконић, Афере... стр. 4—8.

30) Исто, стр. 6. Поводом ових напада у Републици за 1922. годину објављено је неколико изјава саучесника и солидарности упућених Иконићу из целе земље и неколико чланака: „Поводом мучког напада 9. децембра. Питање г. Етбина Кристана, народног посланика, упућено председнику Скупштине на

седници од 21. ов. месеца“, (бр. 51, 1922, стр. 1—2), 9. децембар пред Скупштином (бр. 64 од 10. августа, стр. 1—2) итд. Сличне вести али мањег обима донела је и остала наша прогресивна штампа.

31) Упор. Андрија Стојковић, *Развитак философије у Срба 1804—1944*. Београд, изд. Слово љубве, 1972, стр. 471 и даље.

32) Иконић, *Афере...* стр. 9—10, 13, 20.

33) Исто, стр. 27—31.

34) Према сачуваној документацији, 31. марта 1924. Иконићу се јавио уредник Ере Андрија Лојаница са жељом за „што скорију слободу“. Подришку му је дао нарочито Јован Жујовић. У писму од 1. новембра 1923. (Р 612/II, 167) упућује му пријатељске речи. Затим му, 7. априла 1924. такође на Казнени завод у Нољарвезу, шаље дописницу са сликом „нашег шефа Љубе Стојановића“, оснивача Југословенске републиканске странке, са пригодним речима охрабрења. Најзад, 1. јула 1924. (бр. 158) пише му на Лепоглаву код Загреба, где је Иконић наставио да издржава казну, и бодрети га обавештава да је један истраживач са далеког Мадагаскара инспирисан нашим народним песмама за које је (са закашњењем читајући Иконићев часопис) дошао преко превода објављених у *La Patrie Serbe*. На Лепоглаву је Иконићу упућено писмо Милана Богдановића од 6. јула 1924. (бр. 159) у којем овај прогресивни републиканац и јавни радник поздравља Иконића и „друге пријатеље“ (нарочито др Симу Марковића), који с њим издржавају казну за политичке „кривице“.

Карактеристично је да Иконић није сачувао ниједно писмо свога брата Милана и других робака и мање позитних пријатеља, који су му, такође, писали и бодрили га док је био на робији.

35) Буктиња бр. 16, II/1925, стр. 208—213.

36) Бр. 21, стр. 127—129; бр. 22, стр. 177—181; бр. 23, стр. 228—229; бр. 24, стр. 34—35; бр. 25, стр. 118—119.

37) Са енглеског су Иконићеве преводи следећих књига објављених у овој библиотеци: (1) Сидни Ло (Law), *Енглески парламентаризам*, Београд, 1929, са предговором Слободана Јовановића; (2) Вудро Вилсон (Woodrow Wilson, 1856—1924, нобеловац, један од вођа Демократске странке САД итд.), *Влада Сједињених америчких држава*, Београд, 1930; (3) Џејмс Брајс (James Bryce, 1838—1922, енглески правник, историчар и политичар), *Савремене демократије*, књ. I—III, Београд, 1931, 1932, 1933; (4) Питирим Сорокин (Sorokin, Pitirim Alexandrovich, рођен 1889, североамерички социолог руског порекла, изразити антикомуниста, био члан владе Керенског 1917. итд.), *Социологија. Савремени правци и теорије*, књ. I—II, Београд, 1932—1933; (5) Херолд Ласки (Harold Joseph Laski, 1893—1950, енглески социолог, заступник доктрине политичког плурализма, један од вођа лабуриста), *Политичка граматика са предговором Слободана Јовановића*, књ. I—II, Београд, 1934—1935; (6) Џорџ Д. Х. Кол (George Douglas Howard Cole, 1889—1958, професор Оксфордског универзитета, историчар и теоретичар енглеског лабуристичког покрета) и Маргарета Кол: *Основи савремене политике*, Београд, 1935; (7) Фредерик Остен Ог (Frederic Austin Ogg), *Политичко уређење савремене Енглеске*, књ. I—II, Београд, 1937—1938.

Ван Библиотеке јавног права, Иконић је објавио свој превод књиге познатог североамеричког филозофа и педагога прагматисте-инструменталисте Џона Дјуија (John Dewey, 1859—1952), *Педагогика и демократија, Увод у филозофију васпитања*, Београд, 1934.

Према изјави коју нам је дао Божидар Ковачевић, Геца Кон му је, по савету Слободана Јовановића, давао на редакцију и лектуру неке умногоме недорађене Иконићеве преводне (Дебидур, Ло, Сорокин, Ласки, Буи). Да ли су остали Иконићеве преводи прошли кроз нечију редакцију и лектуру, а чију, није нам познато. (Преводне с француског редиговала је, несумњиво, његова сугрупа Лина).

38) Родољуб Чолаковић, *Казивања о једном покољењу*, књ. III, Сарајево, „Свјетлост“, 1972, стр. 142, 359, 393.

Чолаковић је у својој позитивној оцени става Иконића и њему сличних грађанских левичара ишао и за негативним искуством нашег комунистичког

покрета са нашим међуратним социјалистима који су обично били против сарадње с комунистима.

И поред знатних напора наших историчара, југословенска међуратна политичка историја још није довољно расветљена да би се могле дати сигурније оцене става појединаца у њој; ово вреди, наравно, и за нашу оцену Иконића. Упор. зборнике радова: Институт друштвених наука, Одељење за историјске науке, Историја XX века том I—XI, Београд, 1959—1970.

Укажимо и на куриозитет да Милан Стојадиновић у својим мемоарима (Ни рат ни пакт, Ријека, 1970) уопште не помиње не само Драгомира Иконића, већ ни остале водеће наше републиканце, што значи да њихову политичку улогу у старој Југославији сматра занемарљивом.

39) Као наследник се, међутим, јавља и Драгомирова кћи из првог брака и добила је тзв. нужни део наслеђа из заоставштине. Она је иначе јавно о своје оцу годинама говорила све најгоре, али се за време окупације земље 1941—1944. помирила са њим и са стрицем Миланом и одржавала контакте с њима из утилитарних разлога (интервенције око службе и сл.).

40) Иконић је био народности српске, раста средњег, маркантан и леп човек, „лица округлог, косе проседе, очију кестељавих, кратких бркова, носа и уста праваних, бријане браде, без особених знакова“ — како пише у његовој личној карти, издатој 1950. године, дакле у његовој старости. Иза лепе спољашности и шарма, који је на први поглед освајао, међутим, по низу сведочанстава Иконићевих познаника, стајала је једна свадљива и заједљива природа, која је одбијала људе од њега.

»Dr DRAGOMIR IKONIĆ. Les voies de son évolution intellectuelle et idéologico-politique«

Dans son étude l'auteur a examiné les lignes essentielles de la vie et de l'activité du dr Dragomir Ikonić (1883—1957). Il a utilisé ses oeuvres posthumes, restées en manuscrit, ses écrits et les réminiscences de ses contemporains.

Ikonić a étudié la pédagogie et passé son doctorat en philosophie à l'Université de Zurich en 1913, mais il s'occupait le moins de pédagogie. Il était un intellectuel bourgeois relativement progressiste qui s'était consacré à la politique, au travail du traducteur et au journalisme. La vie d'Ikonić est restée ratée, sous nombre d'aspects, dans tous ces domaines.

Son activité professionnelle et scientifique n'a abouti à résultat qu'un livre (thèse de doctorat). Ses articles publiés se rapportaient aux problèmes des écoles et à la politique de l'instruction publique plutôt qu'à la pédagogie et il est douteux que ces articles lui eussent réservé une place durable dans la science serbe et yougoslaves. Outre la thèse, restée inédite, son activité dans le domaine professionnelle avait atteint son plus haut résultat dans la rédaction de la revue **La Patrie Serbe** qui paraissait à Paris pendant la Première guerre mondiale (de 1916 à 1918). Pourtant, il avait entrepris ce travail en journaliste plutôt qu'en expert en pédagogie. Même plus tard il ne désirait jamais s'occuper de façon plus sérieuse de sa vraie profession.

Dans le domaine de la politique, Ikonić était un républicain bourgeois de Serbie, à orientation relativement progressiste qui, partant des positions de la gauche bourgeoise, jusqu'au moment décisif—le commencement de la révolution socialiste yougoslave de 1941 — sympathisait avec le mouvement ouvrier et cherchait à collaborer avec celui-ci, mais seulement jusqu'aux limites de la gauche bourgeoise libérale-démocratique. Son plus haut accomplissement sous ce rapport fut le salut à la révolution de février en Russie de 1917, resté enregistré dans la revue dont il était le rédacteur; ensuite sa défense à la cour en 1924, lorsqu'il invoqua la classe ouvrière persécutée de Yougoslavie et (d'après le révolutionnaire éminent yougoslave Rodoljub Colaković) dans la période de

ДР ДРАГОМИР ИКОНИЋ

1935 à 1937. Après sa sécession du Parti républicain yougoslave et son adhésion au Parti démocratique, il ne lui restait qu'un pas à faire pour terminer sans gloire sa carrière politique en qualité de ministre dans le cabinet profasciste de Cvetic—Maček. Autrement, Ikonić était un homme à horizons politiques assez vastes auquel le nationalisme, le cléricanisme, l'intolérance religieuse et autres extrêmes, propres à un grand nombre d'hommes politiques de Serbie et de Yougoslavie, étaient étrangers. Cependant, il n'était, non plus, un athéiste.

Ikonić s'occupait de journalisme en tant qu'homme politique, pour s'assurer les moyens pour vivre et pour s'acquitter de ses obligations envers son parti et, dans ce domaine-ci, il avait donné, particulièrement dans l'intervalle de 1921—1923, une masse d'articles remarquables, dans lesquels il fulminait contre les abus des régimes de droite dans l'ancienne Yougoslavie. Pour des raisons analogues — pour s'assurer les moyens de vivre — il s'occupait aussi de travail de tracteur et il a enrichi, avec succès, le fonds culturel de la langue serbo-croate d'une série de traductions importantes, pour la plupart du domaine de la littérature politique, en premier lieu de l'anglais et ensuite également du français.

S'il avait, par quelque hasard, adhéré au mouvement ouvrier, Ikonić se serait assuré une place plus brillante dans l'histoire politique et culturelle yougoslave. Tel qu'il fut, il reste dans la mémoire principalement comme rédacteur de la revue **La Patrie Serbe** et comme intellectuel bourgeois de gauche in-conséquent.

Dr Andrija B. STOJKOVIĆ

1922 a 1923... (mirrored text from reverse side)

Dr. Andrew B. STOKOVIC

1924 a 1925... (mirrored text from reverse side)

1926 a 1927... (mirrored text from reverse side)

S.N. 14. N. 607

1914. 115

**Benekes „Erziehungslehre“,
vom Standpunkte der neueren
empirisch-pädagogischen Forschung
betrachtet.**

□ □ □

INAUGURAL-DISSERTATION

ZUR

ERLANGUNG DER DOKTORWÜRDE

DER

ERSTEN SEKTION DER HOHEN PHILOSOPHISCHEN FAKULTÄT

DER

UNIVERSITÄT ZÜRICH

VORGELEGT VON

Dragomir Ikonić

aus Čačak (Serbien).

ZENTRALBIBLIOTHEK
ZÜRICH

Begutachtet von Herrn
Prof. Dr. W. FREYTAG.

ZÜRICH □ 1914

Dissert.-Druckerei Gebr. Leemann & Co.
Stockerstr. 64

PREMIÈRE ANNÉE. — N° 7.

Paris, 1/14 Mai 1917.

LA PATRIE

SERBE

REVUE MENSUELLE
POUR LA
JEUNESSE SERBE EN EXIL.

DIRECTEUR-FONDATEUR :
DRAG. IKONIĆ,
Docteur en Philosophie
203, Boulevard Raspail, PARIS

Сл. 2. Насловна страна часописа »La Patrie Serbe« (рад Н. М. Јермића)

Сл. 3. Др Драгомир Иконић (из породичног албума)

Мој тестамент

скупљај моје ствари желим да моја супруга,
Бранка и сјају овако и даље:

1. - Ако буде времена треба да се саради са
неким адвокатом и да се напише тестамент у Београду.
2. - Један адвокат.
3. - Јакош читају ме и за четрнаест сати.
4. - Миланка Влаковић, и Радке отласа

Идеја је да се
саради са адвокатом
у Београду

Ако сахране Миланке ветре!
5. - Да мојим реброном чека буду саме
Лидија, Миланка, Миланка, Радка, Сидора и, ако
може и хте, Вукица Јакочевић, мој најбољи
пријатељ.

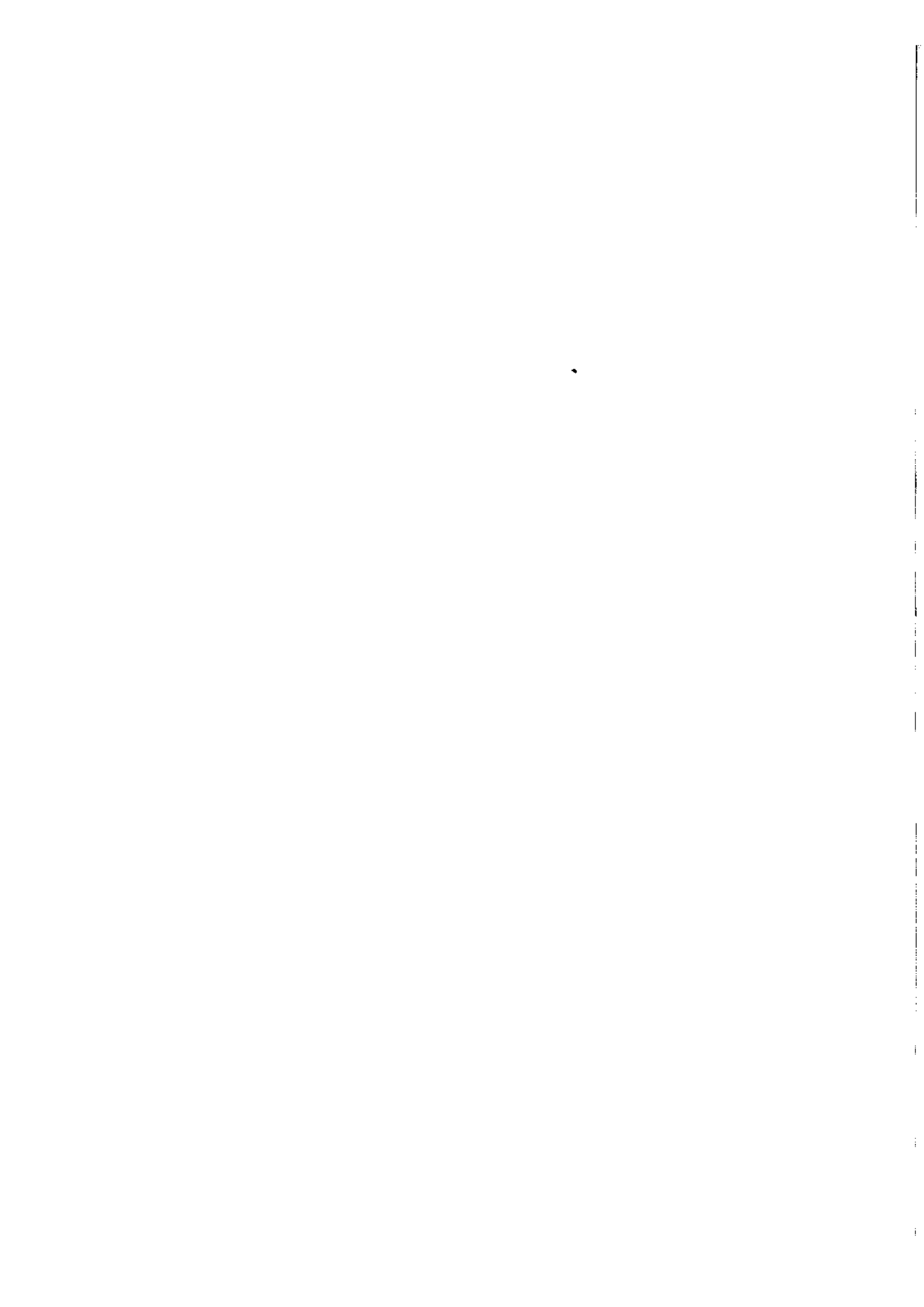
6. Рахат чеба изврши рачо изруча.

7. После чеба, на четрнаест дана,
да се отласа у "Токмиче", и по само
оваро упуто је др. Драгомир Иконић
(вага и вага) и сахране (вага и
вага). Илија Илије

Илија је чеба

Илија

Својим реброном се читају у том сватку,
ва и све ребро, сватку су моје жене
Миланка - Лидија. Она може с њима
јасно лагати. Рако је најбоље чаје

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

ЗАПИСИ О ЗАНАТИМА И ЗАНИМАЊИМА

„Ево гроба неуморног мајстора нашег краја!“¹

Србија је у 19. веку била изразито сељачка земља. Вук Караџић је — у „Даници“ за 1827. годину — записао: „Народ Српски нема други људи осим сељака.“² Вук је то с правом учинио, јер, и после четрдесет година од његова записивања, у Србији је још увек било преко 90 одсто земљоделског становништва. Број варошких житеља повећавао се врло споро, па је Србија у овај век ушла са свега 15 одсто градског становништва.³ Отуда су на надгробним споменицима из прошлог века уписивана готово искључиво имена земљоделаца.

На старијим сеоским споменицима сељак је квалификован као земљоделац и, ређе, тежак, а на новијим као земљорадник. Тек на понеком се јави економ, а још ређе специфичнија одредба — сточар, косач или воћар, и то само изузетно добрим сточарима, косачима и воћарима. Од осталих пољоделских занимања записи знају само за баштованство. На неколико споменика из друге половине века помињу се баштовани, али само у пределу Мораве: у Чачку три, а у Краљеву и Пожеги по један. Иначе, готово сва занимања у обла-

сти земљоделства означена су и ликовним симболима. Копачу се на надгробник урезивала мотика, косачу коса, жетеоцу срп; воћару ручна тестерица и секирица, калемару калемарска чакија, а понекад и калем, виноградару косијер, виноградске маказе и чутура, стругару стругарска или кладарска тестера, итд. Сељанкама су се, углавном, уцртавале две врсте радног прибора: прибор за израду кончаних производа и прибор за прераду белог мрса. Тако су споменици прељама ишарани преслицама и вретенима, плетиљама корпицама са пастивом и плетећим иглама, а ткаљама вратилима, чунковима, брдима, цевљаницима и разбојима. Од прибора за прихватање и прераду млека најчешће се на биљезима срећу крављаче и цедаљке. То су симболи на надгробницима чувених „планинки“.

Али, осим правих сељака, у записима се помињу и разни сеоски мајстори који су обављали занате тесно везане за пољопривредне послове. Вук Карацић је забележио да међу сељацима има разних мајстора, највише оних који свој мајсторлук обављају узгредно, као допунску делатност уз пољопривредне радове, јер је мало било тежака који су живели на селу искључиво се бавећи одређеним занатом. Број сеоских мајстора је, међутим, све више растао уколико се сеоско становништво више диференцирало и стварао слој сиромашних сељака који су морали у занатима да траже средство опстанка. Тако, током времена, неким осиромашеним сељацима и беземљацима занати постају главно, а земљорадња споредно занимање.

У овом раду биће баш говора о свим сеоским занатима који се помињу у записима на надгробницима западне Србије, али ће се такође говорити и о многим градским занатима, као и оним који нису ни чисто сеоски ни чисто градски. Уз то, указаће се и на разна незанатска занимања и сеоских и градских житеља, као и на извесна звања, титуле и чинове код људи из чиновничког и војничког стаљежа. Сви записи о занатима и занимањима у овом раду односиће се на надгробнике ширег подручја западне Србије — на четвороугао: Рудник — Златар—Ибар—Дрина.

На сеоским гробиштима забележен је велики број заната, оних које је Вук својевремено поменуо и оних, млађих, који у Вуково време нису били развијени. Записи готово увек наводе врсту мајстора, али на неким споменицима, којих је знатно мање, само пише да је покојник био мајстор, при чему се не каже које врсте. Тако се у негришорском гробљу чита: „Овде почивају кости мајстора Сима Звркетића, житеља негришо. Поживи 62. год. Умре 1850.“

На једном другом споменику из новијег периода уписано је: „Ево гроба неуморног мајстора нашег краја!“ Овај општи назив за занатлије односи се првенствено на мајсторе дрводељства и зидарије — дунђере.

Најстарији сеоски занати били су везани за обраду дрвета. На старијим споменицима налазе се записи о дунђерима и дрводељама, мајсторима који су секирама, брадвама и кесерима правили куће брвнаре, штале, амбаре и млекаре. Дунђер и дрводеља су синоними за исте занатлије, мада би се између њих могла направити и разлика, јер дунђер није искључиво дрводељски мајстор, пошто је сваки дунђер истовремено и зидар. Тако под појмом дунђерлука треба подразумевати и дрводељство и зидарију, односно зидарско-тесачке послове.⁴ Отуда старији записи никад и не помињу зидаре као посебну врсту мајстора. Па и у новије време помен зидара је изузетно редак: њихов занат се обично подводи под општи назив „мајстор“, а понекад и „предузимач“.⁵ У Брђанима је, 1887, умро Јеврем Савић, „бив. предузимач“, а у Чачку, 1896, Величко Илић, „бивши мајстор и предузимач зидарског заната“. Доста је споменика са податком да је покојник био „мајстор дунђер“ или „мајстор дрводељски“. У Рошцима је 1853. године умро Василије Бунисијевић, „неимар дунђерски“, а у Трбушанима, 1859, „Андрија дунђер“. У Горњој Добрињи је крајем века преминуо Миладин Чарапић, „чувени мајстор и предузимач дунђерски“. Јован Васовић из Граба (1861) био је „у занимању дрводеља“, а Јанко Бендић из Губереваца (1897) „мајстор дрводељски“.

Осим ова два, помињу се, нарочито од почетка овог века, и други специфичнији дрвени занати. Јер, дрводеља није био само онај који је куће брвнаре градио, него и онај који је умео да направи кацу, буре, разбој, кола, јарам, столицу, кревет, прозор. Јављају се зато на споменицима помени пинтора и качара: „Овај билег показује гди почива тјело Мијаила Станића мајстора качног и винарског...“ (Горачићи, 1853). Ту су и споменици колара, и, нарочито, столара. Уместо столара среће се и назив тишлер. Међу мајсторима дрвета нашао се и један чанчар и један дрворезац, односно резбар. Мајстор за израду чанкова подиже 1878. године у Лису мајци споменик и на њему уписа: „Купи камен син Тодор, чанчар.“ У порти манастира Студенице сахрањен је „раб божи Николај Мојсеовић, дрворезац дебрански“, који је умро „во 1834. лето“. Дебрански резбар положи кости поред светог храма на чијем је иконостасу, вероватно, нешто радио.

После дрводељских занатлија, на селу је највише било ковача. Све до краја 19. века (1897) Србија није имала никакве фабрике за израду гвоздених пољопривредних алатки,⁶ па су мајстори чекића и наковња били врло цењени. Ковали су они секире, мотике, раонике, ватраље, вериге, шарке, чивије, заворње. Већ четрдесетих година јављају се споменици ковачима. На некима од њих занат је преузео улогу презимена (као и код неких других старијих заната, ћурчија и самарџија, на пример), па се право презиме, ако га је и било, није ни наводило. Умро је ковач у Горачићима и на споменик се уписа: „Овде почива тело Давида ковача. Поживе лета 70. Пр. ме. д. 1849.“, а слично се обележи и гроб ковача из Баљевца на Ибру: „Овде почивају кости Митра ковача из Баљевца. Умро 12. марта 1869.“ Успомена на коваче налази се и на споменицима њихове деце. Године 1863. у Горичанима је умро Петар, „син Тодосија ковача“.

Било је надалеко чувених ковача. Такав беше и ковач Симо из Ртара, који је занат од оца наследио. Симо је, изгледа, имао при врху Јелице, поред рабацијског пута, ковачку радионицу и можда неколико ковача под својим надзором. Епитаф га хвали као изузетног мајстора. „Овде почива рб. Симо ковач, син Стефана ковача Танасковића, житељ ртарски, бивши мајстор главни над много ковача од сваки гвоздени ствари“ (1853). Симо је сигурно био и поткивач, па је волове рабацијама и коње кирицијама за далеке путове „обувао“. А сваки је мајстор ковачије истовремено био и поткивач. Већ крајем прошлог века ковачи су истицали да је њихово првенствено право да поткивају врућим немачким ковом, док су поткивачима-налбантима остављали да то чине на стари, турски начин, хладним ковом.

Крајем 19. века по селима у Србији налазило се близу двадесет хиљада поткивачких занатлија и радника.⁷ Отуда зачућује што споменика поткивачима готово и нема. Поготово у западној, рабацијској и кирицијској Србији. Може ли се то тумачити и тиме што су поткивачи врло често радили и ковачки занат, па се са својих биљега многи огласише као ковачи, мајстори који су били више тражени и на већој цени од поткивача. На једном једином пронађеном поткивачком биљегу уписано је: „Овде почива Нестор Петровић, бив. подкивач, из Чачка, рођен...“ Даље су слова опузла, не распознају се, али су са бока споменика добро очувана ликовна обележја поткивачког заната: коњска и воловска плоча, брадвица за копита и чапке, клешта и чекић.

У старија времена занати нису били строго разграничени.

Наиме, један мајстор морао је да обавља два-три заната док би направио једну алатку или справу. Да би колар направио кола, морао је да буде и дрводеља и ковач. И заправо, прилично је записа о двоврсним занатлијама. Милан Павловић из Латвице био је „ковач и мајстор дрводеља“ (1855), а Владимир Ковачевић из Липнице „мајстор о ковачком и пинторском раду“ (1906). Нађени су и записи да је неко био „колар и ковач“, као и записи о мајсторима који су знали неколико заната. Исаило Војиновић из Доњег Дубца био је „чувени мајстор од више заната“, Обрад Оцић из Врњчана „мешовити мајстор“, а Милош Ковачевић из Губереваца — ковач и каменорезац.

Надгробни записи знају и за занате везане за прављење одела: ћурчијски, терзијски, абацијски и кројачки. Споменици ћурчијама су врло ретки, јер је ћурчијско-кожухарски занат на селу био знатно мање развијен од терзијског и абацијског. Два споменика ћурчијским мајсторима налазе се на новопазарском гробљу, код Петрове цркве. На једном је записано: „Зде престави се Георгије ћурчија 1770. о. 6“, а да другом: „1851. Зде почивает раб божи Сретен ћурчија, престави се мца марта, ден 30. го.“ Запис о ћурчији Георгију је не само најстарији запис о једном занатлији него и један од најстаријих записа уопште на надгробницима западне Србије. Један запис о ћурчијском занату налази се на обаљеном белом студеничком крсташу у Брусници. Споменик потиче из Карађорђевог времена и на њему пише да је 1811. умрла нека Бурђија, мајка Пауна ћурчије („Престави се Бурђија, мати Пауна ћурчије, 1811“).

Терзије и абације се помињу кудикамо чешће, обично у другој половини 19. века. Терзијски и абацијски занат су се, због велике сличности, међу собом преплитали, тако да су терзије могле да обављају абацијске послове, а абације терзијске. Разлика је, у основи, била више у материјалу од којег се правило одело него у стилу кроја, гајтанског веза и закопчавања. И једни и други шили су гуњеве, ћурчета, чакшире, тозлуке итд., али су то терзије чиниле од чохе, а абације од сукна и шајка. Наводимо само по два записа о овим мајсторима. На споменику у Пријевору стоји: „Зде почиват раб бож. Вучић Даниловић, терзија. Поживи 65 лета, а престави се мца 6. окмвр. 1839-те године у Пријевору.“ Запис на надгробнику у Ариљу казује да је Милован Стојић из Отоманске царевине прешао у Србију, „где се најпре бавио по селима радећи терзилук, а го. 1882. настани се овде у Ариље“. Терзија Милован је ишао с терзијским маказама и аршином од села до села, од куће до куће, баш

онако како је и Вук забележио да терзије чине: „У Србији по селима терзије су сељаци као и остали људи, па кад коме треба што да му шије (н. п. гуњ, чакшире, зубун), он га зове својој кући, те онђе ради.“⁸ У Брусници се, пак, на паралелопипеду од љутика, чита: „1848. Овде почива Дмитар абација, представи се марта 1.“ На крсташу у Бединој Вароши пише: „Спомен Глиша Крунића, мајстора абацијског из Шљивића. Поживео 78 год., а умро 27. јануара 1892. год.“

Занимљива су два споменика терзијским и абацијским калфама на којима се наводи варош у којој су занат изучили и кратко-трајно калфовали. На беличастом крсташу у жаочанском гробљу пише: „Овај крс показује врсног младића у родољубивог Србчића Павла Симовића из Жаочана, који је вредно занат терзиски научио у Карановцу и умро у 16-тој години века младости своје 1836. г. јулија 17-ог дана.“ У Петници је, на обаљеном мермерном крсташу, урезано: „Овде почива раб божи Тиосав, сињ Илије Стевановића из села Петнице, бивши калва абацински у вароши Чачку. Поживи 19 г., а представи се у вечност 3. декемб. 1870. год.“

Крајем 19. века оба ова заната постепено пропадају у варошима, јер варошани све убрзаније одбацују чохана одела и прелазе на модеран, европски начин одевања. Терзијски и абацијски занат тада се истискују из града и узмичу на село, где се конзервативни сељак још увек носи по старински, ишаран гајтанима и спучан копчамма. Најзад, терзије и абације несташе и у селима, јер их и отуд потпуно потиснуше модернији мајстори — кројачи. Тако су ишчезле терзије и абације и са споменика. Надгробних слова о терзијама нема већ од почетка овог века, док се урези о абацијама срећу и после првог светског рата. На надгробницима су остале само ликовне „мустре“ њиховог стила рада. Фигуре уснулих покојника, некадашњих муштерија терзијских и абацијских, клесари су, на каменовима, одевали у огајтањене антерије, фермене, бечерме, либаде, зубуне, гуње, панталоне потурлије и дизлуке.

У овом веку јављају се споменици шнајдерима — кројачима. То су били мајстори који су шиљили „микаде“, панталоне и прслуке по модернијим кројевима, са рупицама и дугметима, без икаквих абацијских шара. На споменике шнајдеркама, са урезаним „сингеркама“, налазимо нешто чешће између два последња рата. Међутим, прва шнајдерка у Драгачеву појавила се крајем прошлог века. То, као нешто саввим изузетно, забележи клесар, у Зеокама: „Рајка Лончаревић, прва шнајдерка у срезу за мушка и женска одела...“ Рајка се огласила

шнајдерком баш у време када је почињао крај терзијском и абацијском занату.

У записима се помињу и занатлије који су правили опанке, симболе сељачке Србије. Мајстори који су најпре од пресне коже правили опанке прешњаке, затим од полуштављене црвене опанке и, најзад, од штављене опанке Ђонаше. Ови последњи су били са врчаницом модерног премета и преплета и високим шпицастим кљуновима, занатски и естетски дотерани, а по издржљивости далеко трајнији од претходних. На старијим споменицима мајсторе опанака називају чаругцијама, а понекад и черубцијама. Најстарији помен чаругцијског заната је из 1845. године. У пешчанику код изворишта Трнавске реке убележено је: „Ово врело задужбину направи Раде Радојевић, чаругција из Чачка, о своме трошку 1845. г.“ У Јездини је 1858. сахрањен Василије Марковић, „чаругција из Чачка“, а у Качулицама, 1869, Миладин Миленковић, „бив. калва чаругцијски“. На гучком гробљу сачувано је име Милосава Зечевића, досељеног Златиборца, који је био „житељ села Гуче, бивши черубција“ (1890). У Вучковици се такође помиње име једног черубције, а у Пожеги, вероватно грешком клесара, чуругције. Од деведесетих година прошлог века назив чаругција се губи и замењује са опанчар.⁹ Опанчара је било доста по свим варошима и паланкама, али је опанчарским мајсторима и калфама највише споменика на чачанском и ужичком гробљу. Мајсторима који су израђивали градску обућу, обућарима, нађе се само неколико споменика! На неким од њих убележен је назив шустер. У једном запису помиње се и приређивач, односно кројилац и прошивач коже за обућу, херихтер. У Краљеву, 1932. године, „земаљски живот напусти“ Стеван Митровић, „херихтер у Београду“.

Од старијих заната на каменовима се указују туфегцијски, екмецијски и мумцијски занат. Ниједан од њих није оставио трага на сеоским гробљима, јер су ово били чисто градски занати. Нова Варош, Ивањица, Нови Пазар, Рашка и Краљево су места у којима су туфегције правиле пушке и кубуре, екмеције векне и сомуне, а мумције свеће и сапуне. „Трговац и мајстор туфекцијски“ беше Ивањичанин Марко Мијаиловић (1849), а Вуле Трипковић би „туфегција у Новој Вароши“ (1865). На недатираном споменику у краљевачком гробљу уписано је: „Марко Стевановић, туфекција из Карановца.“ У Бединој Вароши умро је 1879. године син неког „Јована туфешчије“. Осамдесетих година, уместо туфегција, јавља се израз пушкар. У Рогачици постоје споменици двојици пушкара, преминулих седамдесетих година, а један пушкар премину у Рашкој 1910. године. У Краљеву се

нађе споменик једном фишегцији, мајстору који је, правећи за пушке и револвере патроне, односно меткове, допуњавао занат правих оружара, туфегција. Крсташ од студеничког мермера казује: „Овде леже остаци упоко. Пауна Миковића Книћанина, фишекције, који у 60тој години старости своје умре 25. фебруара 1878. год. у Крагујевцу.“

Мајсторима хлебарског заната, екмецијама, споменици се јављају у истом броју као и туфегцијама. У Новој Вароши је Вујица Кујунџић, „екмешчиа и житељ ивањички“, подигао половином 19. века споменик свом оцу. У Краљеву почива „раб божи Јован екмеција, из Пазара, Милутиновић“ (1867). Најмлађи запис о екмецији је из краја века, у новопазарском гробљу, код Петрове цркве: „Овде лежи тело Милована Костића, јекмешчиа. На жалост његове породице престаи се 6. маија 1899. г.“ Од краја 19. века назив екмеција замењен је речју пекар, и од тог времена помен пекарског заната може се наћи на сваком варошком гробљу.

Док се туфегцијама и екмецијама нађе по десетак споменика, догле су надгробници мунџијама изузетно ретки. На надгробнику у Краљеву је урезано: „Овде почива раб божи Светозар Николић, мунџија из Карановца. Поживе 30 год., а пресели се у вечност 3г маја 1875. г.“ И на чачанском гробљу почива један „мунџија“. Запис казује: „Овде почивају земни остаци Милана Рајичића, мунџије из Чачка, који поживе 76 год., а умре 17. октoбра 1914. год.“ Савремени назив за мунџије, воскар, јавља се само једном. Јоксим Крсмановић, „воскар из Пожеге“, подигао је, 1910. године, поменик у Средњој Добрињи некој Стани Јаћимовић која му је, док је био мали, „давала кране за мој живот“.

Надгробници знају и за мајсторе који рабације и кириџије снабдеваху коњском и воловском опремом. За самарџије, мутавџије и сараче. Ових мајстора било је у већим пристаништима рабацијских и кириџијских каравана. У Ужицу, Чачку, Новом Пазару, Рашкој, Краљеву. У овим градовима једино се нађоше по два-три споменика поменутих занатлијама. Најстарији су споменици самарџијама. У Краљеву се једва чита на малом оронулом крсташу: „Зде почивает раб божи Станко Савић, самарџиа. Поживе л. 45. Престаи се мца јануара 1846.“ У Новом Пазару 1862. године „почину раб божи Петар, син Милована самарџије“, а у Чачку се 1873. престаи Сретен, „син Обрада Николића, иначе самарџије из Чачка“.

Мутавџије се помињу све до почетка овог века, када њихов занат изумире због опадања козарства и несташице козине. Они су од кострети правили топле мутафе (покривце) за волове и коње, али

и колане, зобнице, бисаге и вреће. Већ је сто година како на чачанском гробљу почива Јоксим мутавџија: „Овде почива раб божји Јоксим Николић, мутавџија, рођен у Ужицу, а житељ вароши Чачка, који поживи 53 године, а пресели се у блажену вечност 13. фебр. 1873.“ Један мутавџија из Ужица подигао је жени споменик 1900, а један из Рашке умро је 1907. Исте године почину у Новом Пазару „супруга Милована мутавџије“. Мутавџија је нарочито било по селима златиборског, ариљског и моравичког краја. Два мутавџијска споменика налазе се у ариљском селу Брекову. Један старији, недатиран крајпуташ, и један из новијег периода, гробљаш. На првом је урезано: „Знак овај показује Ивана Сретеновића, мутавџију, који сваком Србину пријатељ. Са своим братом и побратимом и са два братучеда мајстора сасвим лепо живи.“ На другом се казује да је чувени домаћин Јанко Јовановић био „по занимању мутавџија“ и да је умро у 73. години 1924. године. Успомена на Јанка мутавџију остала је и у надимку: његове потомке и данас називају козопредима.¹⁰

Сарачи су били модернији мајстори. Њихов занат се развио тек у другој половини 19. века. Они су од коже израђивали опрему за коњске такмече: дизгине, узде и седла, и воловске љаре украшене апликацијама од месинга и бронзе. Њихови споменици су махом из почетка овог, али их има и из прошлог века. Сарачу који је умро у Карановцу 1875. уписано је над гробом: „Овде почивају кости Милоша Митровића, сарача овд. Рођен у Властелицама, Драгачево.“ Споменик једном сарачу налази се у Ужицу (1915), а другом у Рашкој (1920). У Горњем Милановцу постоји споменик и једном седлару (1934).

Осамдесетих година појављују се записи о новијим занатлијама: часовничарима и фотографима. Ових занатлија било је врло мало, па их надгробни записи свега три—четири пута поменуше. У Леушићима су умрла два брата Лучића, Миладин и Милорад. Миладин као „бив. сајџија остави овај свет у 15. год. 1884.“, а Милорад умре као „фотограф“ 1890. На Миладиновом споменику сат са три клатна, а на Милорадовом фотографски апарт на ногарима. Фотографијом се бавио и Никола Драгићевић из Шума. Обишао је читаву Србију остављајући грађанима драге фото-успомене. Нека његов надгробни камен исприча о његовом занату: „Споменик Николе М. Драгићевића, бив. фотографа, који поживи 31 год., а умре 20. марта 1900. год; који служећи у Београду у пожарној чети поред службе својим заузимањем научио је и фотографију са врло добрим успехом, коју је ра-

дијо неколико година по унутрашњости Србије: Београду, Параћину, Буприји, Лесковцу, Јагодини, Ивањици... Са лепог и одличног рада свог свугде је признат био." Николин земљак Јездимир Пивљак-ковић био је „уметник за све радове, био је фотографиста“ (1936).

Осим набројаних, надгробни записи чувају успомену на још око петнаестак врста заната. Већина од њих су искључиво варошки. На споменику у Чачку поменуто је име главног мајстора „дуванског“. Мајстора који је с великом вештином справљао дуван и продавао га по варошима Србије. Тодор Јанковић био је „бивши устабаша дуванински из Чачка, рођеног у Битољу, Македонија“ (1886). Устабаша је први у свом занату, најбољи мајстор и старешина еснафа. Осим овом дуванинском еснафбаши, на чачанском гробљу постоји споменик и обичном дуваници Милу Јовановићу, који је умро 1933. године у дубокој старости. Сећања на касапе, бојације, пекаре и бербере могу се оживети на сваком градском гробишту. Биљези шлосерима, клонферима, казанџијама, ножарима и још неким занатлијама изузетно су ретки. Наће се свега по један помен мајсторима грнчарског, четкарског и цреварског заната. Ниједан запис није остао о кујунџијама, папуџијама, ужарима, табакџијама, цигларима, ћерамиџијама...

Клесари су често уз податке о животу занатлија урезивали и ликовне симболе појединих заната. Тако су занатлијски споменици ишарани алаткама којима се дотични занат обављао. Дунђерину се урезивала брадва, секира, „вингла“ и висак; ковачу наковањ, чекић и клешта; терзији маказе, кројачки аршин и пегла „улатија“; опанчару чакија, зумба за бушење каиша, шило и калуп; пинтору шраф за стезање дуга, бурић и брадва, итд.

Број заната, нарочито градских, све се више повећавао уколико се приближавало овом веку. Док је у време кнеза Милоша (1836) у Србији било око 75 разних заната, дотле их је 1900. године било скоро дупло више (око 135)¹¹. Неки стари занати су постепено ишчезавали, а јављали су се многи нови, „европски“, било по предмету рада или по техници израде. Али, уопште узев, занати су већ осамдесетих година увелико пропадали, а са њима и занатска, еснафска Србија. Никакве еснафске уредбе и закони нису могли да продуже век занатлијском сталежу и заштите га од све убрзанијег нестајања. Страна индустријска и занатска роба потискивала је домаће занатске рукотворине, па су занатлије у Србији остајале све више без зараде. У „Српском занатлији“ је 1888. године писало: „Страна конкуренција збрисала је већ неке врсте занатског рада у Србији... Зана-

тлија у Србији, који не може да се бори са страном утакмицом, или гладује или постаје пандур, покућар, аргатин, тек да не умре од глади.“¹² Еснафске занатлијске организације нису могле да заштите занатлије ни од конкуренције све убрзанијег развоја домаће трговине. Многе су се занатлије зато, уз занат, и саме почеле бавити ситном мешовитом трговином. Пропадале су занатлије, а јављали се у све већем броју трговцићи: бакали, пиљари, ситничари. Мита Ценић је осамдесетих година писао: „Ми немамо ниједног занације, који поред заната и не тргује са страном робом, а да има штогод. Код нас су занати и занације пропали са свим.“¹³

То ишчезавање заната и занатника примећује се и на надгробним каменовима градских и паланачких гробаља. На сусрету векова све су чешћи споменици трговаца. Понеки запис нагласи да је неки грађанин био и занатлија и трговац, а понеки да се занатлија потпуно преоријентисао на трговину. У зависности од прође и уносности појединих заната и занимања, јављају се и промене у професијама. У чачанском гробљу се нађе пример да је абација постао касапин, а пекар механција. По гробљима се срећу и записи о двоврсним занимањима. Једна професија била је недовољна да исхрани породицу, па су се морала прихватити двострука занимања, често и опречна. Каже се да је неко истовремено био механција и трговац, сарач и кафација, трговац и туфегција, сарач и трговац, итд.

Градска гробља препуна су споменика трговцима, чији записи најчешће не наводе којом се трговином покојник бавио. Каже се само да је био трговац. Да ли трговцић—ситничар или велетрговац може се само по величини и квалитету споменика, и гробнице, наслутити. Надгробници велетрговцима, осим величином, истичу се и повлашћеним местом у гробљу и господским сјајем црног мермера. На понеком од њих се, између два рата, у добу појачане индустријализације, појави израз „трговац—индустријалац“ или „предузимач—индустријалац“.¹⁴ Ти споменици су по свему неинтересантни. Кудикамо више привлаче пажњу споменици на којима се наводи „бранажа“ трговца. Најчешће су то бакалски и дућанцијски трговци. Каже се да је покојник био бакалин или дућанција. Понекад се јави и понеки калфа бакалски. Радосав Бабић из Виче „био је калфа бакалски коме несита смрт душу узе у I болници краговачкој 20. марта 1893. г.“ У извеним записима се истиче да је неко „знањем и поверењем“ отворио трговачку радњу. „Поверењем“ значи да су дућани отварани, не на свом, већ на капиталу позајмљеном од чувенијих трговаца и газда, код којих се поштењем стекло поверење. По-

чињало се, дакле, са кредитом, на почек, а знањем се даље доказивала трговачка умешност и способност. Горачанац Милош Ружичић је „са својим знањем и поверењем зарадио колонијално-бакалску и мануфактурну трговину Вукаловића и Ружичића, Обреновац“ (1902), а Гучанин Чедомир Ивановић „у својих седамнаест година отвори трговачку бакалску радњу у Чачку са својим знањем и поверењем“ (1904).

Занимљиви су споменици трговачким помоћницима. Њих је прилично на градским гробљима, али их је можда више у селима, јер „помотњаци“ се, млади, не зародише у градовима па су их сахрањивали у селима, код родбине. Тако се срећу споменици са „бивши помотњик трговачки“ или „трговачки помотњик“. Једном је поменут израз „служитељ“, а једном „момак“. Љубомир Лазаревић из Бакионице „служитељ бакалски бијаше“ (1880), а Љубомир Ружичић из Горачића беше „момак Косте Шипетића, бакалина из Чачка“ (1880). Називи помоћник, служитељ и момак били су, у ствари, различита имена за калфе, али то нису увек ни потпуно синонимни, ни изрази са чврсто усталим значењем. Помоћник је, као и калфа, морао имати еснафско писмо и бити члан трговачког еснафа, служитељ би могао да буде и обичан покућарски најменик, док је момак најчешће имао улогу слуге, али се та реч, као понижавајућа, избегавала, па се, на споменицима, замењивала ублаженијом и социјално неутралнијом: момак. Отуда на градским гробљима нема никвих слугу: ни покућарских, ни бакалских, ни механских, ни какафанских. Помен слугу једино се није избегавао на споменицима земљоделских слугу. Сеоске газде су, из осећања дуга и признања, подизале својим слугама споменике и на њима, обично, уписивале да су их слуге верно служиле („који је код мене више година верно служио“, „који ме верно послужио“ итд). Поминљиви слуге, газде су истовремено, на посредан начин, истицале своје велико богатство. Запис у Горњој Добрињи вели: „Овде почива раб божи Теодор Стевановић, села Д. Добриње, верни слуга браће Боковића. Поживио 40 г. Умре 1890. г. Овај биљег подигоше му газде Веселин и Богић, браћа Боковићи“. Почујмо сада сеоског слугу Марка Петронијевића из Прањана, који се читав век потуцао од газде до газде, да би код последњег оставио нешто зарађевине за свој надгробни биљег: „Доста сам газда служио, па нико за неваљалост руке на ме није пружио, јер зато што сам се ја са поштенним дружијом и поштено владо, јер ја се моме тужном гробу надо.

Спомен ми овај удари мој последњи газда Тоша Маркешевић из Приевора, од мое зараде.“

Зачудо, реч шегрт је поменута само једном у запису из 1870. године. На боку споменика Обрада Младеновића, у пожешком гробљу, уписано је: „Шегрт Јеврема Јордовића, чарукције.“ Овај чарукцијски шегрт био је и слуга код Василија Николића из Радоваца, код кога је и живот несрећно изгубио. Бранећи свог газду од хајдучког напада задобио је тешку „пушчану“ рану од које је умро. Једног несрећног шегрта пинторског препознајемо на парменичком гробљу. Шеснаестогодишњи Драгомир Полуга настрадао је 1901. године од зликоваца „због газдина новца“. Убијен је, „а тек што занат научи и под ајлук бије заступио, код мајстора поверење задобије да му буде веран у дућану“.

Како су живели шегрти свих врста у записима се не говори. Али, један запис о несрећној судбини једног трговачког шегрта казује да је тај живот био веома тежак. У стиховима на споменику Бака трговачке школе препознајемо тешке шегртске дане које у бездушној чаршији проводи несрећно сеоско момче. Ти стихови су јетка осуда трговачког морала и протест против социјалне неједнакости и неправде. Родитељи су, почетком овог века, уписали оптужујуће речи изнад гроба свог осамнаестогодишњег сина Божидара:

„Ти под цаком устани и падни,
јао, Божо, мучениче јадни!

Муке твоје, патње у животу,
горе беху нег најгорем скоту.
По сто кила товарише на те
па те гладног у јазбине прате.

Трговци те саморише жива:
нигде, Божо, овако не бива.“

На сеоским гробљима помени трговаца су знатно рећи. Трговци са села готово су увек трговали стоком, јер се читава западна Србија, насељена динарским сточарима, више бавила сточарењем него пољоделством, па је главни, готово и једини, предмет извозне трговине била стока. Кнез Милош је једном приликом тачно приметио „да све имјеније народа нашег у марви састоји се“. А ту марву, најједноставнији а најуноснији живи трговачки артикал, који

је увек одлично ишао на страним тржиштима, у изобиљу су нудили сточарским трговцима бујна пасишта и жиропадне шуме западне Србије. Трговина стоком нарочито је живнула после прогона из Србије главног марвеног трговца Кнеза Милоша, који је, својим монополном, био главна сметња либерализацији и демократизацији марвене трговине. Уставобранитељски устав из 1838. године загарантовао је слободну трговину и дозволио да „сваки Србин може ју упражњавати слободно“.¹⁵ Отуда нас већина записа са марвенокупних споменика одводи у време уставобранитељско и време које је иза њега следило. На споменицима сточарских трговаца обично пише „марвени трговац“ или „марвенокупац“. Два таква споменика налазе се на губеревачком гробљу. Први је подигнут Нешу Михаиловићу, који као „бившиј марвенокупац“ умре 1852. године, а на другом се забележи да хладна земља скрива Вујина Вујиновића, „уваженог грађанина и бившег трговца марвенокупног“ (1889). Вицанин Димитрије Милекић (1862) је „живомарну трговину приљезно радио“, што значи да је добро водио трговину „уживо“, живом марвом. На неким споменицима се казује да се трговало само свињама. Гаврило Илић из Граба био је „трговац свињарски“ (1867).

Извесни живомарни трговци истичу да су извозном трговином доста стекли. Поменути Вујин из Губереваца је „са страним трговцима и својим поверењем доста добара зарадио“. У неким записима се наводе и стране пијаце на којима се стока продавала. Милан Дивљак из Марковице се хвали својом спољном трговином. Он је био „уважени марвени трговац како у својој околини тако и на страним пијацама по Маџарској и Аустрији, куда сам своју трговину са свињама и говедима водио“. Василије Рајковић из Дракчића је трговао „са Пештом, Бечом и осталим европским варошима“. Трговци су, разуме се, најчешће претеривали у својој хвали. По неким записима испада да су они прокрстарили са целепима стоке читаву средњу Европу и да су у њој, као велетршци, били добро познати, а, међутим, многи се од њих нису никуд даље макли од савских прелаза на шабачкој, митровичкој и остружничкој скели. У хвали свог чувења свакако је највише претерао Милосав Броћо, „чувени трговац и посланик среза драгачевског“ (1886). Броћо је „много држава прошо... и од много држава, као и од Краљевине Србије, Аустрије, Маџарске, Француске и још држава, велико поштовање и много поверење заслужио и непрестано 38 год. по тим држава с трговцима радио и свуда чувен и признат био“.

На споменику „спољњег“ марвеног трговца Петра Букано-

вића из Годечева, који је умро крајем 18. века, стоји записано да је он био „водениј терговец“¹⁶ Предузимљиви Петар је трговао на велико и на далеко: гонио је целепе утовљених волова чак на море. Отуда му, уз занимање, и изузетан атрибут „водени“. Трговачки пут окретног Годечевца указује на чињеницу да је сточна трговина из предела западне Србије у предустаничко, турско, време већином била усмерена преко Босне и Херцеговине, према приморским градовима. Занимљиво је напоменути да је у то време и Кнез Милош, док је још био сиромашни младић у Горњој Добрињи, ступио у најам код марвених трговаца и гонио им стоку на Јадранско море.¹⁷

Интересантно је како су два, свакако марвена, трговца забележила да их је смрт изненадила баш у тренутку кад им је спољна трговина најбоље цветала и кад су се враћали са далеких трговачких путова. Борбе Хаџисимић из Нове Вароши казује: „Кад сам у Дубровник ишао моје трговине ради и здраво се мојој кући у Нову Варош повратио, вришком смртћу Бог ме к себи одзвао 20. ноембра 1862. год.“ Ужичанин Милош Лојаница слично саопштава: „Кад ми трговина по Србији и страним царствима цветаше, онда ме у највећој мојој разној трговини нађе несрећа.“ (Милош се нехотично убио из револвера 1862. године у Ражани).

Осим марвених, било је у овом шљивородном крају Србије и трговаца ракијом, тзв. пивских трговаца. Јован Сретеновић из Тучкова беше „главни трговац пивски и марвени“ (1885), а Владимиру Плазинићу из Губеревца у срцу беху „Љубав и трговина, и бијо је добар трговац ракије“.

Надгробни записи, осим трговачке професије, помињу и приличан број разних других занимања. Извесни земљоделци нису само мотиком и косом земљу обделавали, већ су се лаћали и послова који са земљорадњом немају ничег заједничког. На сеоским избрешцима сахрањивани су рабације, кириције и механције, гуслари, трубачи и хармоникаши, писари, пандури, порезници...

Било је сељака који су се само рабацилуком бавили. Терали су каравани рабација робу из далеких села и паланки до Крагујевца и Београда и обратно. Друмови су одјекивали од тракарања колских точкова и звонили од воловских меденица и песме рабацијске. Записи су сачували рабације од заборава. Милан Луковић из Латвице „проведе пола свога века у рабацилуку“, а Антоније Милићевић је био „рабација из Чачка кои је рођен у селу Косовици, округа ужичког“. Милојко Бубовић умре „као рабација у Липници 1930. г.“ Рабацилук је био један од најмукотрпнијих занимања сеоског

човека. Не написа узалуд Драгачевац Јеврем Обренић Диоген да је рабацијско срце црње и од гаврановог перја. У напису „Још је црње срце рабацијско“¹⁸ Диоген, кроз гавранов кљун, проговара: „Рабација и дан и ноћ по блату, леду, снегу сноси мјку и беду; волове веже за кола а јарам метне под кола и лежи на њему, док испод њега вода иде. Црко, осто, то му је све!“ Нимало онда не изненађује што смо наишли на један надгробни запис који нас је уверио да се један Драгачевац разболео, и „црко“, рабацијајући („Разболе се у рабацијању за Београд, где и умрије у општедржавној болници.“).

Зачуђује да кирицијама, другарима и сапутницима рабацијским, споменика нема! А зна се да је кириција увек било доста у златиборском, ариљском и моравичком крају. Само их је у ариљском срезу почетком овог века, по Сими Тројановићу, било тридесет пет.¹⁹ Да ли су кириције нерадо себе тим именом називале па су га на својим биљезима заборавиле? Једна успомена на златиборске „брзе возове“ остала је на ујичком гробљу. На омањем оронулом пешчару само се разазнаје да је покојник умро „као кириција 1893. г.“ Није остало ни име кирицијино. Време га окрунило. Други помен кирицијског занимања је на ариљском гробљу. Са витког пешчаника из 1911. године гледа нас кириција Милисав Стамат. Клесар је кирицију Стамата „ликовао“. Шубара, ушиљени, дугачки бркови, велики чибук у десници, кубура за појасом. Тако Стамат креће на далеке кирицијске путове, за товаром својих коња.

Поред прометнијих друмова одувек је било друмских механа. Рабације, кириције и свакојаки намерници да се одморе, ракијом, вином и храном окрепе. Друмских механција било је поред сваког иоле важнијег рабацијског пута све до последњег рата, када рабацијско време занавек прође. Осим друмских, било је прилично и тзв. сеоских механа, оних које су задовољавале потребе само мештана дотичног села или општине, а не намернике са далеке „јабачне“. Многи сељаци су се бавили уносним механским послом²⁰ у шљивородној западној Србији, која и виногорја, на Јелици, има. Али споменици су остали само професионалним механцијама, оних који су целог живота госте на механским вратима дочекивали. Старији их записи именују као механције, а новији као кафеције. У 19. веку, па и касније, постојала је разлика између механција и кафеција. Механција је, уз пиће, послуживао намернике и храном, а кафеција само кафом и пићем. Уз то, механција је обично имао и собу за преноћиште, као и шталу за рабацијске волове и кирицијске коње. Током времена значења ова два назива су се све више

изједначавала, постајући синоними, док најзад није потпуно преовладао овај други — кафеџија. У Буковици, поред Моравице, путнике је годинама послуживао Петар Стефановић, „механџија из Буковице“, а Видоје Парезановић из Сивчине „бавио се кафанским послом 30 г.“ И жене су радиле у механама. Стана, супруга Петра из Буковице, беше по смрти мужевљевој „механџиња“, а у Рогачици је 1938. умрла једна „кафеџинка“. Клесари су поменули и једну крчмарицу, из Горачића: „Вида крчмарица, супруга Милована Јоксимовића из Горачића, поживе 59 год. и умре 17. мар. 1847. г.“

У варошима и варошицама било је почетком прошлог века и ханова у које су уморни путници свраћали на „мезе“ и ноћиште. Са споменика смо и сазнали да је у Чачку тридесетих и четрдесетих година постојао хан, који је држао неки Јован ханџија. На малом, једва приметном, крсташу у Марковици убележи се да гром 1841. године уби кћерку „Јована анџије из Чачка“. Много више од ханова било је, готово на сваком ћошку, механа и кафана па су градска гробља пуна споменицима механџијама и кафеџијама. Почетком овог века јавише се записи и о келнерима. У Косјерићу је 1903. године умро млади Радомир Обрадовић. Он је „у свом младом животу стекао велику љубав и поквалу природно служећи као келер меанске радње“, а следеће године умре у Чачку „келер из Кућана среза златиборског“. Почетком овог века јављају се у градовима и први модерни ханови — хотели, те се и име понеког хотелијера нађе на гробним биљезима. Миша Радосављевић, „котелијер из Чачка“, престао је 1909. године.

По селима је било прилично разноврсних свирача. Доказују то музички инструменти урезани на споменике. На каменим бочковима леже свирале, двојнице, трубе, гусле, тамбуре, виолине, хармонике. Ти инструменти су најчешће и једини знаци да је покојник био мајстор звука, јер се речју само покаткад означавало да се покојник бавио свирањем. Тако се, у јездинском гробљу, сазнаје да је Богосав Марић био гајдаш, јер му је преко целог споменика, са задње стране, клесар урезао велике гајде. Сељаку је свирачина била узгредан посао — све до најновијег времена није било професионалних свирача на селу. Зато је помен музиканата на споменицима врло редак. Клесари од старијих свирача помињу само гусларе и трубаче. Не казује ли то нешто о посебном емоционалном односу сеоског човека према гуслама и трубама — епским, јуначким инструментима? Најстарији „музиканти“ били су гуслари. Читава западна Србија била је гусларска. Насељена дошљацима из гуслар-

ских центара, Црне Горе и Херцеговине, она је у крви носила љубав према епском гусларењу и појању. Матија Мурко је, почетком треће деценије свог века, дакле, у време кад је гусларска традиција већ увелико замирала, нашао да многи сељаци између Мораве и Лима још увек гуслају или гусле на дому имају, а да житељи мајсторе гудала радо слушају и гусле необично воле. У околини Ужица живео је тада у сваком селу још понеки гуслар.²¹ Али, надгробних трагова о гусларима је, зачудо, мало. Само су се изузетним гусларима урезивале на споменицима гусле, а тек понеког помиње и писана реч. Придворички кмет Петар Вуловић „уз гусле је вољо и певао код српски владоца“ (1879). За гуслара Љубомира Милошевића из Угриноваца каже се да је био „српски песник“ (1908). Међутим, трубачи су се славили посебно. Војницима који су трубом другове будили или им знаке за јурише давали обавезно се уз војнички животопис дода и да је био „у војсци трубач“, „трубач у I класи“, „трубач у сталном кадру“, „значар при брској артиљерији“, итд. У губерревачком гробљу клесар је на биљегу трубача, који је погинуо на Шиљеговцу 1876. године „за отачество бранећи се“, уписао: „Овај биљег показује Уроша Ракићевића из Губереваца, трубач I класе народње војске...“^{21a} О трубачу у цивилу писало се више. Трубач Милија Трнавац из Гојне Горе био је „као свирач—музикант познат нашој околини, у одбору и срезу“. Градском трубачу Милану Стефановићу уписано је, на чачанском гробљу, да је био „бандист из Крагујевца“ (1882).

Споменици хармоникашима појављују се у најновије време. У Брусници је 1955. умро „хармуникаш“ Стојан Марјановић. На споменику му фотографија са хармоником. У Адранима је, на црном мермерном споменику, „угребан“, са „далапом“, хармоникаш Драган Јеремић.

Интересантни су споменици људима управно-административног апарата. То су биљези онима који су правитељствовали најпре нахијама и кнежинама, а затим окружјима и срезовима. Првим професионалним државним чиновницима, који се појавише после Милошевог устанка! На каменим знаковима још увек се пронађе понеки војвода, кнез, кабадахија, „член“ окружног суда. Капетана, начелника, писара, практиканата, пандура и порезника има кудикамо више. Ту је „поглавар ужичке наие“ сердар Мићић, војвода ружански Радовић и војвода црногорски Демир.²² Па кнез пожешке нахије Васа из Бершића и још неколико кнежинских кнезова. Ту су и „членови“ окружних судова: Христифор Петровић, окружија ру-

дничког, и Павле Стојковић, окружија ужичког. Па три Милошеве кабадахије: Гојногорац Симо, Брусничанин Рисим и Доњогоревчанин Милан.

Власних људи све је више како одмиче устаничко време. Милошевим капетанима нађе се неколико споменика. Наведимо само два краћа записа о њима. На миоковачком гробљу је споменик са записом: „Капетан Јован Лужанин умре 3. марта 1839. г. у Миоковцима. Писати дао син јего Лазар, кмет.“ У Зеокама се на обаљеном и једва читљивом споменику разазнаје: „Зде почи раб божи Максим Јанковић, капетан бивши на Драгачево. Живи 63, 1840.“

Помени начелника нешто су ређи, али су урези о писарима почешћи. У Горњој Горевници се налази споменик са записом: „Овде почива раб божиј Мијаило Кораксић из Горевнице, бивши писар среза моравског при капетану Петронију. Поживи 35 год., а умре 2. декем 1845. г.“ У Пожеги је 1869. умро Милош Арсенијевић, „срезски писар родом из Јадра“, а у Тијању је сахрањен 1892. „ваљан писар оп. судова“ Љубомир Поповић. У новије време, нарочито између два последња рата, уместо писар јавља се израз деловођа.²³

Споменици практикантима су доста ретки. На споменику у зеочком гробљу уписано је име Маринка Петровића „који је био практикант канцеларије среза драгач.“ (1862). Милатовчанин Витомир Вукићевић „у 16-тој год. посто је практикант на Убу, Ивањици, Чачку, Милановцу и Краљеву, гди је задобијо поштовање међу својим суграђанима“ (1894).

Пандурима се нађе десетак споменика. То нису споменици обичним сеоским пандурима, што су своју дужност узгредно обављали, већ оним који су у срезу професионално служили капетане и начелнике. Уз њихово име најчешће се помиње и име капетана или начелника код кога су у служби били. На надгробнику пандура среза драгачевског, на гробљу негришорском, убележено је: „Овде почива Васиљ Дмитријевић, бивши пандур коњани; служио 26 год. код капетана Милована Недељковића из Вирова; правитељствену службу непорочно исп. и умре 15. фер. 1849. г.“ Атрибут коњани говори да је Васиљ био срески пандур „прве класе“, да службу није обављао пешке, већ да је депеше, расписе и писма само на коњу, од општине до општине, разносио. У Брђанима је запис: „Овде почива Милић Кићановић, бивши пандур код начелника среза моравског г. Марка Јелића, Поживи 25 го., а почину 28. октовр“. (1851). На понеким споменицима наглашава се да су пандури своју службу беспрекорно и верно обављали. То говори и запис о пандуру

Василу. И епитаф о пандуру Милутину, на белом мермерном крсташу, у Рашкој: „Милутин Ракић, пандур среза студеничког, који 34 г. верно срез и отечество служи, а умре 9. априла 1880. г. у 50. г. живота свога.“ Мање је споменика који само региструју да је покојник био пандур. На Руднику је забележено да је Милован Милановић „бијо у служби пандур“ (1892). Један запис у Негришорима помиње „момка капетана“. Да ли овде има значење пандура или слуге—телохранитеља неизвесно је.

На порезнике се ређе налази. Њихови споменици се, као и пандурски, обично налазе у бившим среским местима. У Рашкој је 1890. умрла кћерка Сретена Раковића, „порез. среза студен. округа чачанског“, а у Ивањици се, на једном трошном споменику, чита име порезника „за срез моравички“. У Атеници је Раденко Виторовић, порезник среза златиборског, подигао са браћом споменик мајци Бурђији.

Осим ових професионалних отечественика, који су своју службу доживотно, до пензије, законоподобно отправљали, на споменицима се помињу и људи који су властвовали као народни бираници: непрофесионално, привремено, док траје изборни рок. То су виђенији тежаци који су водили прву политичку реч у селу и општини или били представници својих срезова у народним скупштинама. Ту су најпре председници општина, кметови и одборници. Њихових споменика има на сваком овећем гробљу по неколико. Ту су, затим, депутирци Светоандрејске скупштине, који остарелог Милоша доведоше на другу владу. После њих споменици ће се китити понеким либералним и напредњачким, а нарочито радикалским посланицима. Оним са великонародне радикалске скупштине из 1888., који ће изгласати радикалски устав, као и оним после тог периода. Осим ових, споменици знају и за „судејске“ људе: чланове примиритељних и изабраних судова и поротнике у среским судовима.

Важно је помена да се управно-административни чиновнички слој упадљиво пружи својим положајем и звањем. На споменицима се лако уочава жеља да се нагласи и пренагласи титула, чин, звање, постигнуће у каријери. Дистанцирати се и узвисити над сељачким и занатлијским сталезом, ставити себе у надређен, тугорски положај — прозирна је намера готово свих господарећих људи. У ослобођеној, поустаничкој Србији појавила се прва господска каста. За време Турака, у доба предустаничко, српски народ није имао своје госпде. Прота Матеја је у својим „Мемоарима“ забе-

лежио да у Србији „није онда било другога господства кроме бити кнез, поп или калуђер, а и пандур имао је неко одличје“.²⁴ Права господа били су тада турске спахије и бегови. Њих је народ морао да зове господарима. Међутим, од 1804. господар постаде Караборђе и, уз њега, остали устанички поглавари и војводе. На надгробницима је убележено да су титулу господара имали само Вожд и три брата Обреновића: Милан, Милош и Јован. Господар Милош је убрзо по другом устанку забранио да се господаром не зове нико осим он, те тако осталим нижим старешинама остаде „име“ господин.²⁵ А господини су били сви власни људи од војвода до обичних среских писара. Господин беше гласовити војвода Демир, али и анонимни брусничким писарчић Прокотије. Сви који се отресаше тежачког гуња и ускочише у државни, отечествени мундир. Само се оним најнижим: практикантима, пандурима и порезницима ускратило господско „сматрање“. И клесари махом испред имена управних државних платезника стављају одредбе „г“, „гос“ или „господин“. Господин беше Петар Перунички из Слатине, „преседатељ“ суда нахије пожешке у Карановцу; Милисав Сокић из Липнице, капетан среза трнавског; Павле Стојковић из Катића, „бивши член суда окружија ужичког“; Симо Радојевић из Гојне Горе, којег је кнез Милош наградио да буде „господин началник среза црногорског“. И тако, да не ређамо даље, господини су били сви писари у Гучи, Ивањици, Пожеги, Ариљу... И супруге ових људи већином су се оглашавале као госпође. На надгробном знаку у Луњевици записано је: „Ова стена показује гроб почивше госпоже газдарице Милосаве, вторе супруге госп. Николе Милићевића, великог купца сербијанског“ (1829). Споменик поменутом господину началнику из Гојне Горе подиже госпођа Даница. Па и жене најобичнијих среских писарчића понеле су атрибут госпођа. У Гучи 1867. године умре госпођа Ленка, „супруга г. Алексе Мишковића писара овог среза“.

Тако су се представници управних и судских органа, имајући добар и угодан живот, са господским повластицама, постепено издвојили из народне сељачке масе и зачели господски слој у Србији. То је, у ствари, она бирократија која се нагло почела формирати после хатишерифа од 1830. године и која је, све више се умножавајући, себе сматрала вишом од народа, изнад тежачког и занацијског сталеза. Она бирократско-полицијска каста која се свом снагом упињала да што пре заборави своје сељачко порекло и скоројевићки утркивала да себе господском класом прогласи. Виши чиновници

за време уставобранитеља, да би подвукли своје господство и високи положај, титулирали су се са „превасходитељство“, „високородије“, „благородије“, ита. Хтели су, помоћу господујућих титула, да буду племићи, да постану гранди. То је оно честољубиво бирократско чиновништво које никако није било у вољи Вуку Караџићу и које је оштром критиком жигосао Светозар Марковић и она господа коју Глишић, Нушић и Домановић сликају у карикатуралним бојама, са иронијом.

Осим представника световних управних институција, записи су господом квалификовали још само представнике духовне власти, али само оне више. Обични српски попови и калуђери били су народски, те никад не беху „господини“. Клесари их као такве и не помињу. Господином се означио чувени Нликифор Максимовић, епископ ужички, а осим њега само се јереј ивањички Милић и игуман кабарског Никоља Василије, сами, на својим заживотним споменицима, огласише господом. Изузетно се ретко официри увршћују у ред господа. На пријеворском гробљу сахрањена су два официра—господина. Ту лежи тело „гос. поручника Јоксима Богосављевића из Пријевора, официра пешачког топлачке окружне команде“ и почивају земни остаци „господин командира II класе II баталијона рудничке бригаде Јакова Петронијевића из Пријевора“. Клесари су понекад и учитељску професију квалификовали господском, али толико ретко да се то више може сматрати случајном појавом. Учитељски живот, нарочито у 19. веку, није, ни по чему, био господски, јер друштвени положај једног учитеља мање је вреднован од положаја најобичнијег средског писарчића. Учитељи Лука Недељковић из Вирова и Аврам Анђушић из Самаиле добили су испред свог имена господску ознаку и то, изгледа, из разлога који су изван учитељског занимања самог по себи. Први зато јер је, као син господина „мајора каваљера“, већ био господског рода, а други што се поменуо на споменику свог умрлог бака, па га клесар освоји онако како га је и бака у школи ословљавао.

Занимљиви су и споменици духовницима — поповима и калуђерима. Попови су најчешће сахрањивани по црквеним портама, уз црквене зидове. Готово поред сваке цркве налази се понека надгробна плоча свештеним људима. Записи на њима су знатније обојени религиозним гледањем на свет и пуни су реминисценција на библијске мотиве. На споменику драгачевског протојереја Јанка Молера урезан је Давидов псалм: „Человјек јако трава; дние јего јако цвет селни.“ Споменици служитељима вере појавили су се пре надгро-

бника осталим слојевима друштва. Није нимало случајно што је најстарији надгробни споменик на који се наишло на гробљима западне Србије подигнут попу. Четрдесетих година 18. века умрла су у Новом Пазару два попа, отац и син. Крсташ код Петрове цркве казује: „Зде почивае поп Марко 1740. и син јегов поп Сава 1742.“²⁶ На споменицима се помињу попови, јереји, намесници, протојереји, свјашћенојереји, архијереји. Од многих записа о ревнитељима цркве наведимо само два, протојереју чачанском и епископу ужичком. У порти жежевичке цркве, на надгробној плочи, пише: „Овде почивају кости Симеона Поповића из Жежевице, протојереа чачанског а члена конзисторије еп. ужичке, бивше тада у Чачку, а стрица попа Вићентија из Жежевице. Умро је 21. маија 1844.“ У манастиру Сретењу Радо-сав Чикириз ^{26а} уреза на плочи изнад гроба: „Сија гробница ужичког епископа господина Никифора Максимовића. Почиј мца фебруара 28. ден 1853. год. Родио се око 12. јануара 1788. год., а рукоположен за архијереја 19. августа 1831. год. у Цариграду.“

Неке фамилије деценијама су давале црквене и манастирске представнике. Две фамилије се хвале том традицијом. На споменику у Катићима уписано је да је фамилија Рашковић из Штиткова дала „патријара Гаврила, протојереја Јована, јереја Илију, јереја Самонла, јеромонаха Јанићија кои је подигао манастир Клисурју, јереја Илију из Лопижа кои је за славу и слободу српску јуначки се борио и руски орден добио, јереја Сима...“ Сличан споменик је и у Свештици, код Ивањице. На њему се помиње једанаест црквених ревнитеља из фамилије Поповић: „У овој су фамилији обично људи били побожни па због тога били су многи свештеници. И сви су били и поповали: при цркви Бијелој поп Лазо, поп Амитар, поп Драгић, поп Милован, поп Гавро, поп Милутин; а при цркви ивањичкој и цркви косовичкој јереј Борђе, јереј Јосиф, јереј Борисав, јереј Светозар — он је био свештеник рашко—градачкиј, јереј г. Милић, кои је у рату на Калипољу био и намјесником постао и овај спомен подиже...“

Надгробне плоче калуђерима су искључиво око манастира. Највише их је уз зидове овчарско-кабларских светилишта. Ту су сахрањивани црнорисци свих звања: пострижници, јеромонаси, настојатељи манастира, игумани, проигумани, протосинђели и архимандрити. Записи над монашким гробовима врао су слични записима над гробовима свештеника. Довољно их је, ради увида у њихову природу, навести само два: 1) — „Овде почивају кости јеромонаха Исаије Поповића, бившег настојатеља м. Никоље, пострижник истог

манастира. Поживи 80 лета, а престаи се мца октомбра 11-ти ден у 1850.“; 2) — „Зде почива раб божиј проигумен Гедеон Ивановић, пострижник м. Сретенија. Почиј мца априла 16. ден 1855.“ Иначе, надгробни записи калуђерима јављају се врло рано, пре првог устанка. Уочи саме Караборбеве буне умро је у Никољу калуђер—хаџија Борђије. На плочи му се једва чита: „Зде почивает раб бжи јеромонах хаџи Борђије, бивши архимандрит м. Николе, престаи се 1803.“

О људима који су се бавили просветним радом — учитељима — трагова на споменицима готово и нема. Додуше, Србија све до половине седме деценије 19. века није имала правих учитеља, јер је прва учитељска школа у њој отворена тек 1871. године. До тог доба учитељовали су по селима и паланкама или нерукоположени богослови²⁷ или свршени ученици „граматических“ школа, гимназија. Сви су они махом учитељствовали привремено, док не добију неку уноснију, поповску или чиновничку службу, па зато, многи и не умираху као учитељи. Бежали су „совершени клирици“ и „гимназијастии“ од очајно тешке учитељске службе и очајно мале и нередовне плате. Нарочито су напуштали некњажевске, „общтинске“ школе, које су животариле од оскудних грошева школског приреза. Тек од осамдесетих година појављују се споменици правим, дипломираним, професионалним учитељима, али и то ретко, јер је неписмена Србија била сиромашна учитељима све до првог светског рата. Наведимо овде само неколико записа о првим приученим учитељима, онима који су учитељовали пре 1871. године. Најстарији помен учитељског занимања је из 1850. године. На споменику у Вирову урезано је: „Овде почива г. Лука, учитељ среза драгачевског, син мајора кавалера Милована Недељковића, житеља вировског. Умре 30. мар. 1850.“ Следећи запис је из 1853. Димитрије Јовићевић из Лорета, свршени ученик земљоделске школе у Топчидеру, био је „постављен за учитеља 1853. године у школи тучковачкој“. У Градовићима је 1863. убележено име Милије Атанасијевића, „учитеља код цркве у селу Мачкату“,²⁸ а у Брезни је сахрањен Радисав Таловић који је „учитељевао 18 год., а умро 29. августа 1871. год. у Чачку“. У Турици се нађе и споменик професору: „Овде почива тјело господин Јанађија Достанић (а) бив. профисор великих школа и школски друг г. Николе Пашића...“ (1917).

Потребно је овом приликом указати и на бачке споменике.²⁹ Биљези бацима основцима јављају се већ од четрдесетих година 19. века. То су најмногобројнији и најзанимљивији бачки споме-

ници. Истовремено се појављују и споменици ђацима богословских наука. На њима пише да су то били ученици Светог писма. Записи о ученицима „граматикалних“ школа, тј. гимназија, такође се срећу у том добу. То су записи о гимназистима крагујевачке и чачанске гимназије. Ученици учитељских школа помињу се нарочито између два последња рата, а ученици осталих средњих школа и студенти факултета тек после последњег рата.

На надгробницима постоје и записи о лекарском занимању. То су записи или о правим, школованим, дипломираним лекарима или о народним, природним, самоучким лекарима. Помен правог „докторског“ занимања јавља се почетком овог века, у време кад сеоски болесници све чешће почињу да силазе у градове и својим бољкама траже лека код правих лекара. Записи са помињањем доктора налазе се на споменицима умрлих болесника и писани су из жеље да се укаже на „невидовне“ бољке од којих није било спаса ни код лекара и на чињеницу да је родбина све чинила да болесне од смрти отргне, а не да би се указало на име, или заслугу, неког одређеног лекара. Отуда се лекарска професија готово увек помиње у множини. Наведимо само неколико најкраћих исечака из тих записа, неопходних за ову прилику: „Доктори ме задуго лечише“, „Тражијо сам лека код више лекара“, „Тад код њега три доктора бјаху“, „Разболи се, где су му и лекари помоћ указивали“, „Умро на операцији, чач(ан)ски доктор“, „Кад су га доктори касапили“, „Доктори ми паре све однеше“. Кудикамо су занимљивији записи о народним лекарима. У времена кад правих лекара није било ни у градовима, сеоске житеље лечили су сеоски „доктори“ — ретки пољоделци који су урођеном интуицијом постављали дијагнозу и предузимали терапију. Ти људи називани су у народу лекари, доктори, хирурзи. И док су прави лекари помињани некако узгредно и увек у вези неуспелог, узалудног, лечења, дотле су природни лекари хваљени као људи који су „доста света“ помогли. Родбина се својим „докторима“ поносила, дикала, узносила њихове заслуге. На споменицима сељака—доктора уписиване су њихове необичне способности, које су се каткада преносиле са оца на сина. Милан Милекић из Доње Краварице био је „извештен својим знањем за разно лечење и помоћ од болести (и) доста је света помогао“. И Миланов отац „био је лекар и доста народа излечио“. На мермерном надгробнику чувеног „марвеног лекара“ Добросава Паловића из Зеока, који је обичним калемарским ножем извршио успешну операцију свога унучета, пише да је био „надалеко чувени доктор

и хирург“. Добросављевић син Драгиша бавио се ортопедијом па је сам себи на заживотном споменику урезао своје занимање: „народни лекар, ортопед“. Карактеристичан је епитаф „ортопеду“ Милошу Раковићу из Милићева Села. Преломљене руке и ноге је наменио и оне су под његовим надзором зарастале. „Покојни Милош као искусни лекар био је чувен у целој Србији јер је многе невољнике на ноге подигао а многим рукама способним за рад учинио.“ Поједини народни лекари имали су писане „рецепте“ и књиге лекарице по којима су лекове препоручивали. Од осме деценије прошлог века у народу је нарочито постала популарна Пелагићева књига „Народни учитељ“. Њу су прихватили неки народни лекари као право медицинско јеванђеље. Том и другим „докторским“ књигама сигурно се често служио и турички народни лекар Милован Јанковић — Миле, на чијем споменику је урезана раскриљена књига за записом на њој: „Миле је са помоћу књига лечио народ, те зато му се ставља књига.“

Било је у селу и граду још прилично занимања која на споменицима нису оставила никаква трага. Забележимо овде само она која су се на споменицима бар једном поменула.

На рекама, у близини већих насеља, одувек се рибарило. Да је риболоваца имало на Морави сведочи надгробни запис који каже да Милић Мијанловић „погибе 15. новембра 1894. г. од динамита у риболову“. Али правих професионалних риболоваца било је врло мало. Зато се наишло на само један споменик рибару. Са њега се шаље дозив намернику: „О мили роде, постој мало и прочитај спомен Мијаила Савића, рибара из Чачка, који поживи 66 г., а умре 29. марта 1889.“ Да ли је Мијаило био само рибар-ловац или и продавац рибе, који је имао свој рибарски дућан — неизвесно је. На новопазарском гробљу је споменик једном калацији, човеку који није био риболовац, већ мајстор који је калао рибу, који се бавио чишћењем и сушењем већ уловљене рибе. На споменику је запис: „1888. г. 3-г октоб. Борђије Наумовић, калација, Призренац.“

Преко Мораве, Ибра и Лима намернике су у прошлим вековима превозиле скелације. Крајем 19. века они су ишчезли, јер време учеста мостовима, а њихову су улогу, погдегде, преузели воденичари, са чамчићима поред воденица. Скела на Морави је било доста. Само их је од Краљева до Пожете у прошлом веку било седам великих, државних.³⁰ Али, записи су заборавили преводнике путника преко вода. Само се један запис, на Љубићу, на великом крстатом пешчару, сећа скелације чачанске скеле: „1854. Овде почива Павле

Симовић, скелесија и кмет Љубићски. Поживи 60 г. Умре 22. јануара.“ Потомци скелесије Павла, Павловићи, презиваху се некад Скелесићи.³¹

О сабратама воденичара, ваљарима, пронашао се, такође, само један запис. На рћанском гробљу клесар је забележио: „Овде почива раб божи Милош Сретеновић, бивши ваљар из Ртију. Поживи 76 год. Умре 7. децем. 1886. г.“

О чуварима државних шума записа, тако рећи, нема, јер је шумарско занимање врло ретко. Ипак се набоше два помена шумара. У пријеворском гробљу се чита: „Овде почива раб божиј Антоније Вучићевић, бивши шумар среза моравског. Поживи 60 г., а умире 28-г септе. 1872. г.“³² Запис о другом шумару је немио. Шумар „пушчаном ватром“ уби, у државној шуми, сељака шумокрадицу. Тело земљоделца Гвоздена Јањића из Горачића је 1937. године „пушчаном ватром... исечено од крвопилаца државног шумара“.

На граничним прелазима према Турској, у Рашкој, на Јавору и Мокрој Гори, постојале су царинарнице, Ђумрукане. Надгробни записи помињу три цариника карантина рашког. Двојицу називају латовима, а једног Ђумругцијом. На једном крсташу од белог студеничког мермера урезано је: „Ристо Симић, латов карантина рашк. Умро 13/2. 869. го.“, а на другом да је Светозар Вељковић, „латов овог карантина“, подигао, крајем осамдесетих година, мајци споменик. На крсташу без датума стоји: „Овди младен. Тома, син Бока Јовановића, Ђум. к. рашког...“ О Ђумругцијама јаворским и мокрогорским није остало на споменицима никаква трага.

Од осталих занимања помињу се, на чачанском гробљу, по двапут кочијаш и фијакерист, а по једном марвени лекар, млекација, чувар пруге, архивар и гробар.

Сва досад поменута занимања су грађанска. Требало би, најзад, нешто казати и о неграђанским, односно војним занимањима и чиновима. Војничка Србија се најбоље може пратити на ратничким споменицима. Тих споменика има свуда по Србији у великом броју, и на гробљима и крај путова. Записи на њима славе ратнике свих ратова од Караборћевог устанка до првог светског рата. Али, ту су и споменици и војника нератника, оних који су служили кадар и помрли између ратова, у миру. На тим споменицима могу се наћи сва војна звања и чиновни од редова до генерала. Ту су најпре устаници, затим солдати, катане и кавалери, па војници народне и војници стајаће војске, војници прве и друге класе и војници сталног кадра, редови. Ту је и сав командни кадар: буљук-

баше, четовође, унтер-официри, двадесници, баталијони командири, капетани, мајори. . .³³

Чудно је што су врло ретки споменици клесарима. Њих, који су својим занатом прославили све друге занате и занимања и овековечили у камену душу сељачку, гробља неправедно заборавање. Да ли их стиже неко проклетство што су над мртвима свој занат обављали и од туђе смрти приходе убирали? Како објаснити што не постоји споменик ни најбољем каменодељцу Србије Радосаву Чикиризу? А без споменика су остали и многи остали мајстори каменарског заната. И Милош Ковачевић, и Љубисав Кукић, и Глишо Дмигрић, и Јосиф Симић, и многи други. А ако се и нађе неки споменик мајсторима длета, на њима често не пише да је покојник био клесар! Само су двојица клесара новијег времена добила споменике са знаком клесарског заната. Страхињи Мињовићу из Рашчића је уписано на надгробник, да, поред тога што беше частан и поштен грађанин, беше и „добар каменорезац“ (1942). Миласав Танасковић из Живице, видевши судбину својих претходника, сам себи подиже загробник са кога се огласи као „економ и каменорезац“ (1963).

Али, као да су знали да их потомство неће поменути, мајстори клесарије су своје име и занат урезивали на туђе споменике, своје рукораде. Уз своје име често су стављали ознаку: каменорезац, а врло ретко молер и чикириз. Свој занат најчешће су одређивали глаголским облицима „писа“, „реза“, „гради“, „изради“, итд. Неколико примера то показују: „Писа и реза Радосав Чикириз из села Ртичу“, „Реза и молова Мијаило Марковић из Мрчајеваца“, „Писао слова резац Милош Ковачевић из с. Губереваца“, „Овај лик ликовео Миле Поповић из Свештице“, „Подписа Василие Плескоња из Лаћеваца“, „Израдио цртач Нићифор“, „Изради молер Јосиф Симић Теочинач из Прањана“ . . .

По гробљима западне Србије клесарска рука је уписала готово све професије сеоских и градских житеља и у камену похватала све друштвене слојеве минуле, мануфактурне Србије. Надгробни каменови указују на појаву, трајање и ишчезнуће неких заната и занимања и на генезу професионалног, и социјалног, раслојавања српског становништва у временском раздобљу од Милошевог устанка до другог светског рата. Са протоком времена и мењањем начина привређивања, Србијом су проминули многи еснафски и ванеснафски занати, од којих данас већина не постоји, а неки су само променили своје име или модус извођења. Каменови су заустави-

ли отхујале године, у којима су се само жуљавом руком мајстора стварале све материјалне потребе скромне, доиндустријске Србије. Они су сачували податке о разноврсним занимањима која су се појавила као последица диференцирања потреба произашлих из привредно-економског развоја српског друштва.

Н А П О М Е Н Е

1) Сви записи у овом раду су у оригиналном облику, само су велика слова и интерпункција усаглашени су захтевима савременог правописа. Записи писани превуковском азбуком транскрибовани су у духу савременог начина писања.

2) О варошком становништву тог времена Вук је забележио: „Оно мало Срба што живе по варошима као трговци (готово саме дућаније) и мајстори (понајвише ћурчије, терзије, јекмеџије, туфегџије, кујунџије), зову се варошани.“

3) Др Драгослав Јанковић: О политичким странкама у Србији XIX века, Београд, 1951, стр. 144.

4) У списковима пописа становништва у Чачку, Карановцу и Горњем Милановцу из 1863. године нигде нема помена о дрводељима! То указује да израз дрводеља никад није био одомаћен у граду, већ да се искључиво употребљавао у сеоским срединама. (Дрводеље се једино и помињу на сеоским гробљима). Зидари се, у поменутих списковима, помињу, али сасвим ретко, што упућује на чињеницу да је тек шездесетих година народни израз зидар почео да се употребљава и постепено потискује старији турски назив дунбер/ин). Поменути спискови се налазе у књигама др-а Бранка Перуничића „Чачак и Горњи Милановац“ (Чачак, 1968. и 1969, стр. 706—729. у I књизи и 9—62. у II књизи) и „Једно столеће Краљева“ (Краљево, 1966, стр. 231—275).

5) Израз предузимач срће се на споменицима тек крајем 19. века. Предузимачи су обављали грађевинско-предузимачке послове које треба разликовати од обичних зидарско-тесачких послова.

6) Др Никола Вучо: Распадање снафа у Србији, Београд, 1954, књига I, стр. 416.

7) Др Никола Вучо: наведено дело, стр. 358.

8) Вук Караџић: Рјечник, Београд, 1969, стр. 736.

9) Судећи по попису житеља чачанских из 1863. године, могло би се закључити да су чаругџијски и опанчарски занат два различита заната, јер се тамо посебно воде чаругџије, а посебно опанчари. Не указује ли то, можда, на обележавање дистинкције између оних који су правили примитивне прешњаке и оних који су изграђивали нешто модерније и боље црвењаше. Ако би тако било, онда би чаругџија био назив само за мајсторе „прешњаре“. Опанџи бонаџи у то доба нису постојали; они су се почели изграђивати, нешто масовније тек почетком двадесетих година.

10) Овај податак сам добио од Милана Боковића, новинара из Чачка иначе из Брекова.

11) Др Драгослав Јанковић: наведено дело, стр. 138.

12) Др Никола Вучо: наведено дело, стр. 240.

13) Др Драгослав Јанковић: наведено дело, стр. 139.

14) Предузимачки послови имали су карактер трговачких послова.

15) Др Драгослав Јанковић: наведено дело, стр. 83.

16) Податак је узет из студије „Ужичка Црна Гора“ од Љубомира Павловића (Српски етнографски зборник, књига 34, Београд, 1925, стр. 17).

17) Владимир Стојанчевић: Кнез Милош и његово доба, Београд, 1966, стр. 20.

- 18) Диоген је овај напис објавио у „Чачанском гласу“, бр. 31, 1934. године.
- 19) Милојко и Милан Боковић: Село на раскршћу, Титово Ужице, 1967, стр. 23.
- 20) Понеке сеоске механије продавале су у својим механама, поред угоститељских артикала, и најнужнију бакалску робу.
- 21) Матија Мурко: Трагом српскохрватске народне епике, књига I, Загреб, 1951.
- 21а) Радован М. Маринковић: „Труба на споменику трубачу“, „Драгачевски трубач“, Гуча, 1968.
- 22) Надгробна плоча сердару Мишићу налази се у Ариљу, код ариљске цркве. Споменик војводи Радовићу је у Равнима, а војводи Демиру у Дражиновићима. Надгробна плоча кнезу Васи је у Брезни, код цркве.
- 23) Посао писара и деловођа обављао је, понегаде, понеки писменији сељак, пишући својим комшијама тужбе, молбе, жалбе, уговоре. У Драгачићима је 1904. умро сељак Станиша Весковић, „који је се занимао адвокатском радњом“.
- 24) Прота Матија Ненадовић: Мемоари, Београд, 1963, стр. 29.
- 25) Вук Караџић у „Рјечнику“ (стр. 95) каже да кнез Милош „заповједи да се господар не зове нико осим њега, и тако на остале старјешине пријете име господин“.
- 26) Године на споменику попа Марка и попа Сава писане су словним знацима, односно словима са одговарајућим бројним вредностима.
- 26а) Радосав Чикириз из села Ртију, у Драгачеву, најчувенији је клесар западне Србије у 19. веку. Писао је споменике од 1840 — 1863. године.
- 27) Запис код цветачке цркве изричито помиње учитеља—богослова. На споменику Матије Протића пише да је он био „свршени богослов учитељ“.
- 28) Стеван Игњић у својој књизи „Ужичка нахија“ каже да је Милија Атанасијевић постављен за учитеља 1859/60. године пошто је завршио две године „економическе земљоделичке науке“ у Топчидеру. („Ужичка нахија“, Београд, 1961, стр. 121).
- 29) Споменици Ђацима помињу се у овом раду само узгредно. О карактеристикама записа на бачким споменицима аутор је написао посебан рад, у рукопису.
- 30) Др Бранко Перуничкић: Чачак и Горњи Милановац, књига I, Чачак, 1968, стр. 272—273.
- 31) Податак сам добио од Велисава Павловића из Љубића, потомка скелације Павла.
- 32) О Антонију шумару постоји запис и на камену који је раније био у зиду некадашњег конака који је Антоније саградио 1851. године, а сада је узидан у зид „качаре“ његовог потомка Аксентија Вучићевића. На том камену, између осталог, пише да је Антоније био „служитељ среза мо: као шумар и писар у прво време владе књаза Милоша Обренов:“.
- 33) О војничким занимањима, војним звањима и чиновима, и о одлицима војничких записа аутор опширније говори у тексту „Ратници“. Рукопис се налази код аутора.

СПИСАК СЕЛА СА ЧИЈИХ СУ ГРОБА-
ЉА КОРИШЋЕНИ ЗАПИСИ
У ОВОМ РАДУ

1. Адрани (Краљево)¹
2. Атеница (Чачак)
3. Бакионица (Пожега)
4. Баљевац (Рашка)
5. Бедина Варош (Ивањица)
6. Брбани (Г. Милановац)
7. Брезна (Г. Милановац)
8. Бреково (Ариље)
9. Брусница (Г. Милановац)
10. Буковица (Ивањица)
11. Вирово (Ариље)
12. Вича (Лучани)
13. Врчани (Чачак)
14. Вучковица (Лучани)
15. Годечево (Косјерић)
16. Гојна Гора (Г. Милановац)
17. Горачићи (Лучани)
18. Горичани (Чачак)
19. Горња Горевница (Чачак)
20. Горња Добриња (Пожега)
21. Граб (Лучани)
22. Грдовићи (Ариље)
23. Губеревци (Лучани)
24. Доња Краварица (Лучани)
25. Доњи Дубац (Лучани)
26. Драгчићи (Краљево)
27. Дражиновићи (Пожега)
28. Жаочани (Чачак)
29. Живица (Лучани)
30. Зеоке (Лучани)
31. Жежевица (Чачак)
32. Јездина (Чачак)
33. Катићи (Ивањица)
34. Качулице (Чачак)
35. Латвица (Ариље)
36. Леушићи (Г. Милановац)
37. Липница (Чачак)
38. Лис (Лучани)
39. Лорет (Пожега)
40. Луњевица (Г. Милановац)
41. Љубић (Чачак)
42. Марковица (Лучани)
43. Миланчево Село (Пожега)
44. Миоковци (Чачак)
45. Негришори (Лучани)
46. Парменац (Чачак)
47. Петница (Чачак)
48. Пријевор (Чачак)
49. Равни (Т. Ужице)
50. Рашчићи (Ивањица)
51. Рогачица (Бајина Башта)
52. Рошци (Чачак)
53. Ртари (Лучани)
54. Рти (Лучани)

55. Рудник (Г. Милановац)
56. Самаила (Краљево)
57. Свештица (Ивањица)
58. Средња Добриња (Пожега)
59. Тијање (Лучани)
60. Трбушани (Чачак)
61. Трнава (Чачак)
62. Турџица (Лучани)
63. Тучково (Пожега)
64. Угриновци (Г. Милановац)
65. Цветке (Краљево)
66. Шуме (Ивањица)

1) — У заградама су општине у којима се поменута села налазе.

INSCRIPTIONS SUR DES METIERS ET DES PROFESSIONS

Les monuments spulcraux de la Serbie occidentale portent des inscriptions de presque tous les métiers et professions des habitants de villages et villes à l'époque depuis la deuxième insurrection serbe et jusqu'à la seconde guerre mondiale.

La plus fréquente est l'inscription de menuisier (équarrisseur, tonnelier, ébéniste etc.) et de maréchal ferrant, puis viennent des artisans faisant des vêtements et des chaussures: fourreurs, brodeurs, traillieurs et savatiers. Il y a aussi des mentions des selliers, tanneurs et savonniers, ainsi que des artisans produisant l'équipement pour cheveux ou boeufs. Parfois des pouchers boulangers, peintres, barbiers, horlogers et photographes apparaissent dans les inscriptions. Exceptionnellement il est question des producteurs de tabac, de serruriers, plombiers, chaudronniers, couteliers, potiers, ou autres.

Il est souvent mention des commerçants et on rencontre parfois des précisions telles que épicier, boutiquier ou leurs commis, c'est à dire des professions urbaines, ainsi que des commerçants de bétail ou d'eau de vie.

Les inscriptions des cimetières mentionnent des charretiers, conducteurs de bétail, cafetiers ou musiciens (joueur de guzla, trompettiste, accordéonistes).

Des monuments aux employés de l'administration sont particulièrement intéressant. Ce sont des »stèles« érigées en mémoire des »knez« (maire du village), préfets, directeurs, magistrats, greffiers, clerks et gardes. Cette couche bureaucratique de fonctionnaires représentait les premiers bourgeois en Serbie et les monuments en parlent. Les noms de ces gens-là sont précédés presque toujours de »Monsieur«.

Non moins intéressants sont les monuments aux curés et moines. Les inscriptions y sont considérablement teintées de la conception religieuse du monde et pleine des réminiscences de motifs bibliques.

Des monuments aux instituteurs sont plus rares, car ils étaient très peu nombreux au XIXe siècle, mais les mentions des élèves des écoles primaires sont par contre fréquentes.

Les cimetières protent aussi des traces des médecins. Ces inscriptions mentionnent des guérisseurs, des médecins sans vraie formation ou bien des médecins diplômés.

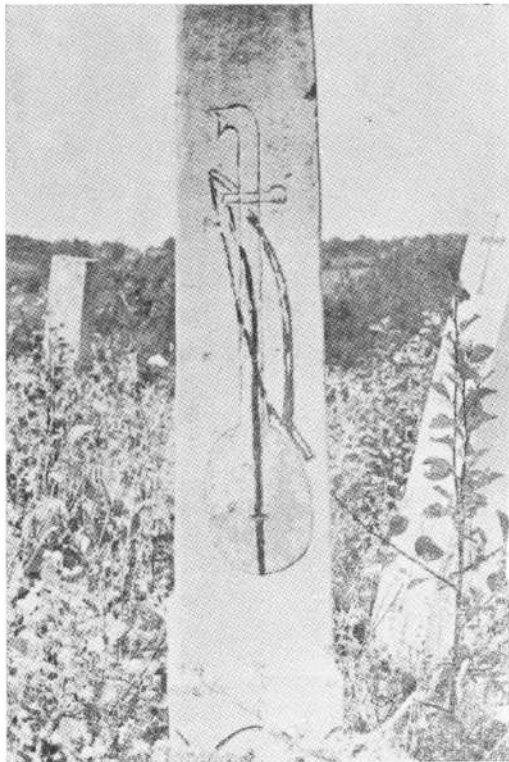
Parfois apparaissent des professions très rares: pêcheurs, conducteur du bac, lainier, gardien des forêts, douanier, conducteur de fiacre, laitier, archiviste, fossoyeur.

Les inscriptions notent tous les grades militaires, depuis le simple troupière jusqu'au général.

Enfin on y trouve aussi des tailleurs de pierre dont le métier a permis de garder la mémoire de tous ces métiers et professions.

Dans les cimetières de la Serbie occidentale le ciseau du tailleur de pierre a inscrit presque toutes les professions des populations urbaines en témoignant de l'existence des couches sociales de la Serbie à l'époque de la manufacture. Les pierres tombales indiquent l'apparition, la durée et la disparition de certains métiers ou professions, la genèse de la polarisation professionnelle et sociale des la population serbe à l'époque allant depuis l'insurrection de Miloš jusqu'à la seconde guerre mondiale. Avec le temps et les modifications de l'économie la Serbie a vu défiler de nombreux métiers des guiles et hors d'elle, dont certains n'existent plus tandis que d'autres ont changé de nom ou de manière de travailler. Les pierres ont gardé l'empreinte des années passées où seules les mains calleuses des artisans créaient les biens matériels nécessaires à la modeste Serbie d'avant l'époque industrielle. Ces pierres ont gardé les renseignements sur les diverses professions issues de la différenciation des besoins due au développement économique de la société serbe.

Radojko Nikolić

Сл. 1. Гусле на споменику Мили-
сава Милошевића (Премећа)

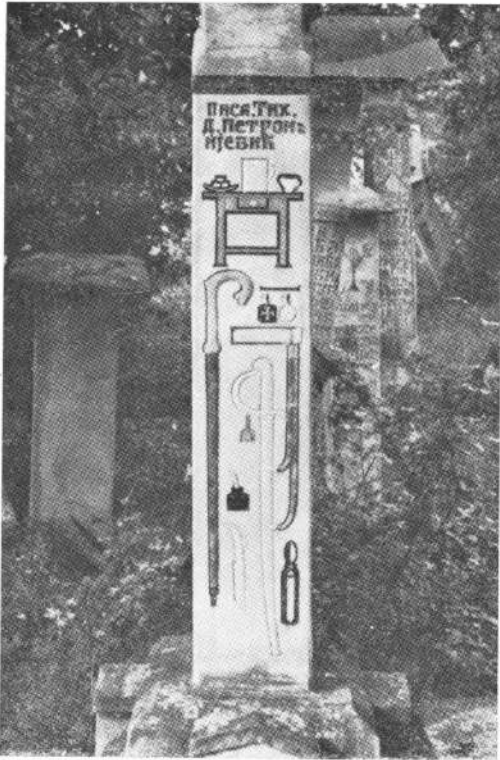

Сл. 2. Туфегцијски алат на надгробној плочи туфегцији
Марку Мијаиловићу (Ивањица, црквена порта)

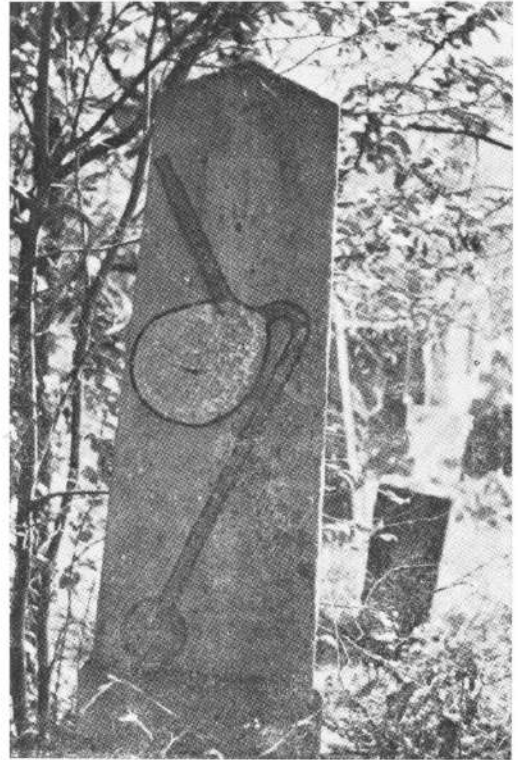

Сл. 3. Споменик баштовану Ристу Стојановићу (Чачак)

Сл. 4. Споменик марвењаку Нещу Михаиловићу
(Губеревци)

Сл. 5. „Ствари“ Гаја Пантелића,
 домаћина, деловође и војника
 (Дљин)

Сл. 6. Гајде на споменику Богоса-
 ва Марића (Јездина)

Сл. 7. Споменик шумару среза мо-
 равског Антонију Вучићевићу
 (Пријевор)

Сл. 8. Детаљ са споменика рабацији
 Бурђу Продановићу (Јездина)

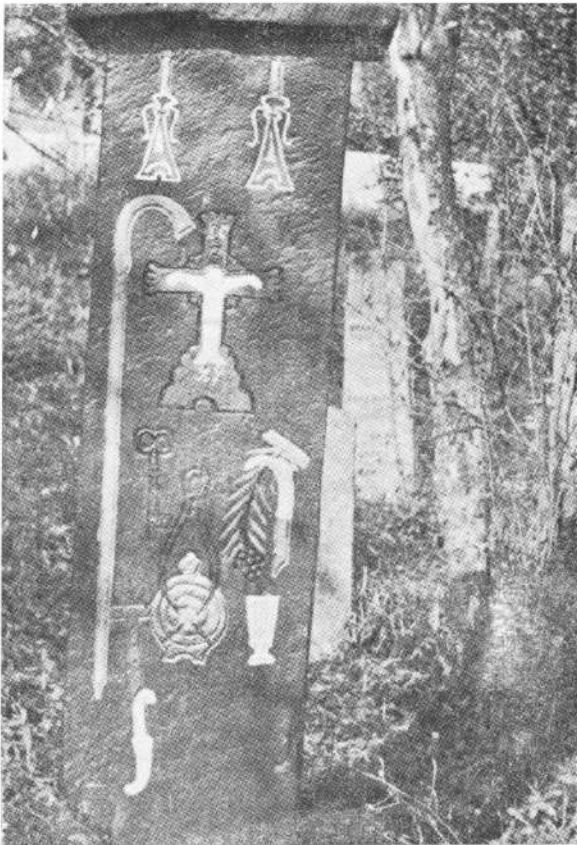
Сл. 9. Споменик Миласаву Сокићу, капетану среза трнавског „за владе књаза Милоша“ (Јипница)

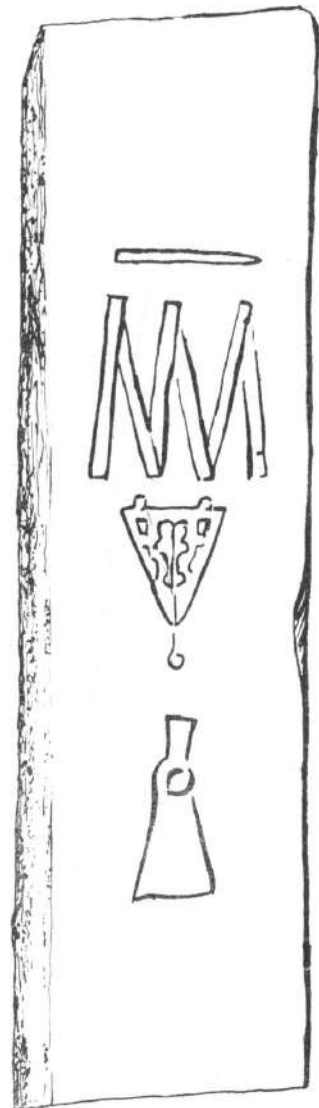
Сл. 11. Споменик Симу ковачу (Ртари)

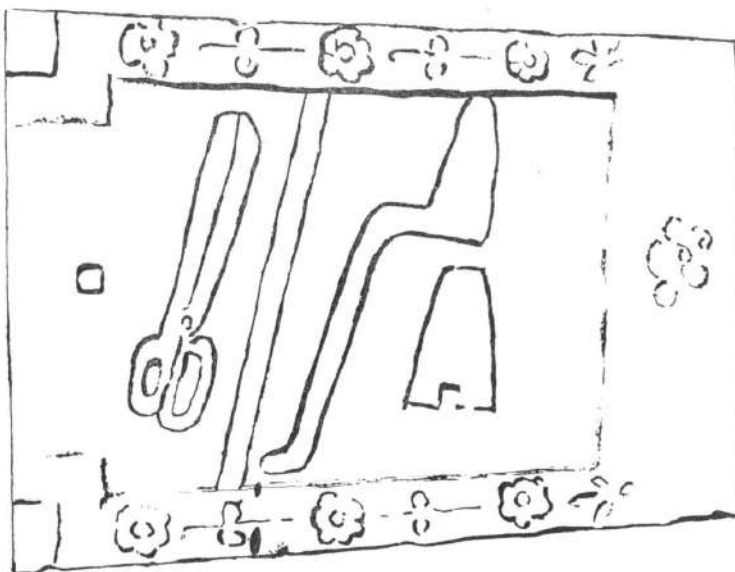
Сл. 10. Споменик ковачу Ивану Димитријевићу, подругу Сима ковача (Ртари)

Сл. 12. Символи на споменику виногра-
дара (Дљин)

Сл. 14. Дунђерски алат на споменику
(цртеж Бранка Трифуновића)

Сл. 13. Терзијеки алат на споменику (цртеж
Бранка Трифуновића)

СТАНОЈЕ МАНДИЋ

**НОВЧАНО-КРЕДИТНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ
У РЕГИОНУ ЧАЧАК**

НАСТАНАК НОВЧАНО-КРЕДИТНИХ УСТАНОВА

Иако је у региону Чачак, тј. у месту Рудник, постојала једна од првих ковница новца¹ у нашој земљи, оснивање новчано-кредитних установа уследило је релативно касно. И поред чињенице што се „као први кредитни завод на југословенској територији може сматрати Залагаоница и придружена штедионица у Дубровнику основана 1671. године“², произилази закључак да је развој банкарства у нас каснио пошто се „већ у XII столећу појављују прве банке“³.

До 1967. године сматрало се да је прва југословенска кредитна установа била „Љубљанско хранилиште“, која је основана 1820. године. Када су „банке цветале у Венецији, Бенови, Амстердаму и Хамбургу“,⁴ у региону Чачак није било ни заметка банкарских организација. У доба Ренесансе многи италијански градови су забележили видан успех у трговини, банкарству и уметности. Тај период за Чачак, као и за већи број насељених места у Југославији, значи заостајање и стагнацију. Уместо међународних „сајмова меница“⁵, које

су организовали мењачи из Бенове, и оснивања трговачких жиро банака, становништво чачанског краја имало је окрутне спахијске, јаничарске и државне монете, односно дажбине турској царевини.

До 1869. године у кнежевини Србији је „циркулисао страни новац и то 43 врсте од којих 10 златних, 28 сребрних и 5 бакарних. Овај новац се делио у пракси на две главне групе: на турски и цесарски“⁶.

М. Петровић је на стр. 523 — 524 прве свеске свог дела „Финансије и установе обновљене Србије до 1846“ (Београд 1901) написао: „Од пропасти 1459. године, кад је Србија сасвим потпала под турску управу, за пуна четири столећа, Србија није имала кованог српског новца, већ се морала служити турским и страним новцима. Услед тога, после другог устанка, кнез Милош је о овој разноврсној страниој монети водио брижљаво рачуна и увек, пре издавања наредаба и распоређивања и наплаћивања пореза, одређивао је које ће се врста новца моћи примати у отплаћивање пореза, а које не. У то време, све врсте новца које су циркулисале у Србији, делиле су се на двоје: на цесарски и турски новац. Цесарски новац звао се не само аустриски, већ и свију других европских држава, златан и сребрни новац који је стизао у Србију, а турски новац онај, који се ковао у турској царевини са турским жигом. Цесарски новац сматрао се као бољи и чистији од турског“.

Пре пуштања у оптицај првог државног новца обновљене Србије (јануар 1869),⁷ у региону Чачак су се употребљавале следеће врсте новца: од златних — аустријски и француски дукати, као и турска мамудија; од сребрних — талири крсташи, а од бакарних — турски грошеви и маријашаи. Употребљаване су и аустријске банкноте, руске и друге новчанице.

Како је у Србији изгледало то време тзв. паралелне валуте⁸ показао је М. Петровић овим речима: „Свакој страниој и турској монети, која се код нас налазила у саобраћају, кнез је Милош, при издавању наређења за прикупљање пореза свагда означавао вредност, по коју се она могла у порезу примати. Ово наређивање вредности монете, по коју се новац може примати у плаћању пореза, поглавито је зависила: од нагомиланости појединих врста монета у земљи, од примања и размењивања на трговима и у трговима, као и од таксирања, учињеног од стране портине“. И даље (на стр. 527 цит. дела): „Вредност свију врста новца, и цесарских и турских, одређивана је по грошу⁹, који је био новчана јединица. Али, и вредност те новчане јединице сам је кнез Милош одређивао... кнез је

у приватном саобраћају задржао вредност монете и цесарске и турске, по одређеној новчаној тарифи, али у плаћању пореза, у плаћању државних дажбина, ту је побио и свео до половине. Вредност гроша у приватном саобраћају назвао је: „први“, „горњи“, „цариградски“ или „чаршишки грош“, а у плаћању државног пореза и других дажбина: „други“, „добри“, „долњи“, „цесарски“, „мириски или порески грош“. Један порески грош вредео је два чаршишка гроша“. М. Петровић томе додаје (на стр. 529-530 цит. дела): „Ако све врсте новца који се после другог устанка виђао у Србији, пажљиво истражимо и прегледамо, онда ћемо видети да је било скупа 43 разне врсте новаца, златних, сребрних и бакарних. Златног је новца било 10 врста, сребрног 28, а бакарног 5“.

Не улазећи у нумизматичко приказивање свих тих врсти новца, ваља споменути да је грош спадао у бакарни новац који је (према даљем навођењу М. Петровића) вредео „до 1815. године јаче од 1 динара, до 1825. године до 80 пара динарских, а од тада је стално износио по 50 пара динарских“.

Пошто, до сада, није извршено систематско изучавање новчано-кредитних установа у региону Чачак, располаже се са веома оскудним подацима у тој области. Ослањајући се на сачувану и доступну архивску грађу, сазнало се да је прва банкарска организација у Чачку основана 1885. године. Овом сазнању иде у прилог и први Извештај удружења банака у Београду за време од 1. XII 1921. до 30. IV 1922. године, у којем пише за Чачанску штедионицу да је основана 1885. године. На основу тога, закључило би се да је тада, заиста, основана прва новчано-кредитна установа у Чачку.

Међутим, тај податак не одговара улози коју је Чачак имао у друштвено-економском животу. Наиме, несхатаљиво је да се оснивање штедно-кредитне службе у Чачку јавља тек 1885. године, када се зна да су још 1871. године основане штедионице у неколико градова на подручју Србије. То сазнање је указало на потребу савесног и детаљног проучавања постојеће документације и осталих извора. О времену оснивања и рада првих новчано-кредитних установа у чачанском крају драгоцену помоћ пружа и релативно оскудна историјска грађа, уз упозорење да је 1881. године у Србији основано седам „окружних штедионица“¹⁰.

Изучавањем расположиве документације у Историјском архиву Чачка није пронађен оригинални акт о оснивању Чачанске окружне штедионице. Но, упорним и систематским прегледом архивске грађе пронађено је „извршење судских пресуда над дужницима

Штедионице чачанске“¹¹. У акту министра унутрашњег дела ПНО 2605 до 26. фебруара 1887. године у Београду, упућеном Начелству Округа чачанског се каже:

„Господин министар народне привреде 23. овог месеца ПНО 347. доставио је министру унутрашњег дела да Штедионица чачанска има на извршењу код полицијских власти у томе Округу 300 извршних пресуда од којих неке и по 13 година чекају на извршење и по којима поменута Штедионица има знатне суме да прима, док међу тим она трпи оскудицу у новцу који јој је преко потребан.“¹² У Архиву Социјалистичке Републике Србије постоји документ у коме, поред осталог, пише: „Код начелника Среза трнавског наступио је застој не само у извршењима за Штедионицу, већ и за друге, од када је у интересу штедне укинут један писар истог Среза, али од кад је министар финансија дозволио да се и порески надзорник може употребити на полицијске послове, од тада се живље ради на извршењима штедионичних предмета“.¹³

Садржина цитираних докумената и фотокопија приложених у табелама доказују да је Окружна штедионица у Чачку радила већ 1874. године. У „Календару са шематизмом Књажетства за годину 1873“¹⁴ на 67 страници пише да је у Србији, поред осталих установа, постојала и „Окружна штедионица Чачанска“. Тај податак сведочи да је 1872. године постојала Окружна штедионица у Чачку. Но, како је Чачак био седиште округа у време оснивања седам „окружних штедионица“, готово је сигурно да је прва новчано-кредитна организација у региону Чачак основана 1871. године. Према томе, Окружна штедионица у Чачку основана је читава два столећа касније од Залагаонице и придружене штедионице у Дубровнику, односно педесетак година после „Љубљанско хранилицо“ из 1820. године.¹⁵

Та „Окружна штедионица“ — како то произилази из њеног назива — бавила се пропацирањем и прикупљањем штедних улога. Прикупљени новац пласиран је путем ситних зајмова у комуналне установе и у друге послове који нису били скопчани са шпекулацијама и зеленаштвом. После преузимања важних средстава од стране потом основане Управе фондова, и послове Окружне штедионице у Чачку преузела је 1898. године тадашња Државна хипотекарна банка у Београду, претеча садашње Југословенске инвестиционе банке у Београду.

Нарочито је интересантно, што из наведених докумената јасно произилази, да је већ тада, пре 85 година, дужничко-поверилачка

неуредност чинила Штедионици велике неприлике. Слаба финансијска дисциплина довела је до врло изражених симптома финансијских тешкоћа. Оскудица у новцу, с којом се суочила прва новчано-кредитна установа у Чачку, као да је оставила у наслеђе савремену неликвидност.

ЧАЧАНСКА ШТЕДИОНИЦА

Један од најзначајнијих датума у нашем банкарству јесте оснивање Народне банке у Србији, која је „почела са радом 2. јула 1884. године”¹⁶. Као важан догађај у развоју новчано-кредитних установа у региону Чачак сматра се оснивање Чачанске штедионице, 2. априла 1885. године¹⁷.

О пословању те штедионице сачувано је доста документације која је драгоцену за проучавање штедно-кредитног пословања.

Прва редовна скупштина Чачанске штедионице одржана је у Чачку 21. јануара 1886. године¹⁸. Правила штедионице су прецизно регулисала обавезе и права акционара. Интересантна је одредба члана 82б Правила која гласи: „Ко се избора часничког прими, па према утврђеном распореду у управном одбору неће своју дужност тачно да врши, тога ће управа за сваки његов недолазак, који не оправда, казнити од један до три динара од добити на његових десет депонованих акција (члан 71 Правила) у корист резервног фонда, па и ово вреди за прекупце ових акција, да се не би решења управина проигравала”¹⁹.

За тадашње прилике и штедионичко-кредитни рад у чачанском региону карактеристичан је део Извештаја Управног одбора Чачанске штедионице који је поднесен XIX редовној скупштини акционара 17. фебруара 1904. године. Служећи се тада већ, у осталом свету реномираним, називом „Штедионица“, накалемљеним, и у овом случају, заправо на банку као акционарско друштво, њен Управни одбор се обратио својим акционарима овако:

„Ми смо вас позвали да вам положимо рачун о друштвеној имовини за 1903. годину и да тиме испунимо своју дужност према члану 56. Закона о акционарским друштвима.

Прошла година била је, уопште узевши средња — ни добра ни хрбава. Виногради су у нашој околини скоро свуда добро понели и добре резултате дали, док је, међутим, шљива, једино у срезovima драгачевском и моравичком добро понела, а у осталим срезovima већим делом оманула.

Како су добро понели неки погранични срезови округа ужичког, то су наши трговци закупили многе шљиваке у тим срезовима ради производње лекмеза, ради чега је и тражња новца на нашој пијаци била доста јача но прошлијих година.

Да би подмирила потребе трговаца извозника управа је потражила ванредан кредит код Привилеговане народне банке у Београду и благодарећи познатој увиђавности и предусетљивости Народне банке, добила је ванредан кредит у суми од Дин. 20.000. — с којим је била у стању да подмири повећану тражњу новца.

Управа сматра за пријатну дужност да са најтоплијом благодарношћу овај факат и на овом месту констатује.

Па крај свега тога што су послови у прошлој години били јачи но они у претпрошлој години ипак је постигнут слабији успех у 1903. г. од онога у 1902. г.

Овој изјави је узрок, што је каматна стопа на улоге још од 1. јула 1902. године повишена од 5% на 6%, док је на менице задрана била стара каматна стопа од 10%, 9% и 8%.

Како су услед каматне стопе и улози почели нагло придолазити то је на име камате ваљало већу суму одобравати но што је 1902. године чињено а како је у исто време услед јачег ангажовања наших извозника за шљиварске послове и тражењу новца јако увећана била, то је управа од 1. јула 1903. била принуђена да промени скалу каматне стопе код меница и зајмова на залог онако како је даље у рачунском делу овог извештаја изнесено²⁰.

Из рачунског дела извештаја види се да је Штедионица вршила есконтне послове. Код Народне банке у Београду је на дан 31. XII 1902. године имала меница у депоу за дин. 70.040, а у току 1903. године депоновано је динара 415.540. Чачанска штедионица је имала пословне односе и са Београдском задругом. Укупан обрт меничних послова за 1903. годину је имао дин. 6,142.206,60.

Проучавањем документације, извештаја и правила, утврђено је да се есконтна стопа често мењала. Од 1. јула до 31. децембра 1903. године, на менице до дин. 2.000 наплаћиван је интерес 10%. На менице од дин. 2.000 до 3.500 наплаћиван је интерес 9%, а преко 3.500 динара плаћано је 8%. Каматна стопа на остале зајмове у истом периоду износила је од 9% до 10%, тј.: камата од 10% плаћала се на зајмове до 3.500 динара, а преко тог износа са 9%. Штедионица је плаћала камату на кредите Народне банке са 5%, а на штедне улоге са 6% годишње. При таквом стању активних и пасивних каматних стопа, чиста добит по завршном рачуну за

1903. годину износила је 12.025 динара или 1,09% од целокупног обрта (11.515.576. динара). Из буџета расхода за 1904. годину види се да су добијали награде дежурни акционари, чланови есконтног и контролног одбора.

Почетком 1906. године Чачанска штедионица имала је 26 акционара. За XXI редовну скупштину акционара било је 427 депонованих акција са 69 гласова. Према друштвеним правилима потребно је да већина акционара присуствује скупштини. Из дописа који је послао комесар са XXI редовног збора акционара Чачанске штедионице видимо да је 12. фебруара распуштен збор због недовољног броја присутних чланова. У извештају од 6. априла 1906. године пише да је накнадно заказани збор одржан „у потпуном реду, и свој посао према објављеном реду свршио, и по свршеном раду збор је закључен“²¹.

Улози на штедњу су крајем 1903. године износили 292.198 динара. Током 1903. године Чачанска штедионица је на име државног пореза, плата чиновништву и послужби, награда управном, економском и надзорном одбору, камате по текућим рачунима и штедним улозима и разних канцеларијских трошкова платила 31.301 динар.

ЧАЧАНСКА ЗАДРУГА ЗА МЕЂУСОБНО ПОМАГАЊЕ И ШТЕДЊУ У ЧАЧКУ

Дана 15. новембра 1892. године установљен је у Чачку новчани завод на удеонице (акције) под именом „Чачанска задруга за међусобно помагање и штедњу“²². Задруга је имала циљ да, путем кредита, помаже развитак производње, заната, трговине и радности.

Правила Чачанске задруге су утврдила њено трајање на 25 година од момента оснивања. Чланом 5. Правила предвиђена је могућност продужења рада на даљих 25 година, уколико то одлучи њен редовни збор у 23-ћој или 24-тој години.

Чачанска задруга за међусобно помагање и штедњу имала је капитал од 200.000 динара у сребру. Основна главница се састојала из 2.000 акција по 100 динара. У I колу је било 14.000, а у II колу 6.000 акција од по сто динара.

Правила Чачанске задруге јасно показују да су обавезе акционара веома прецизно регулисане. У члану 9. речено је: „Акционар који заостане са уплатом платиће још по десет (10) пара динарских од сваке акције за сваку пропуштену недељу у име казне у

корист задруге. Ову казну може избећи онај, који унапред положи онолико недељних уплата колико је недеља пропустио на време уплатити“. Чланом 10. предвиђено је да „акционари који закасне са уплатама за десет недеља, па на позив задругин преко Званичних новина не положе за других пет недеља, од дана кад позив изиђе, престају бити чланови задруге, а њихови удели поништавају се тако да од дотле уплаћеног капитала враћа им се $\frac{2}{3}$ а $\frac{1}{3}$ уноси се у резервни фонд“.

Акције Чачанске задруге биле су безимене и недељиве. Сваки акционар имао је удела у имању и добити задруге, сразмерно капиталу који његове акције представљају. Задруга је према трећим лицима била одговорна целим својим капиталом и резервним фондом. За пословање ове новчано-кредитне установе карактеристично је да није смела своје акције и удеоничарске књижице куповати „нити их испод имените вредности продавати“²³.

Чачанска задруга за међусобно помагање и штедњу примала је новац у сребрној монети, почев од једног динара па на више. Давала је зајмове на менице, обвезнице и на драгоцености. Задруга је обављала све послове који спадају у делокруг новчаних завода и банкарских радњи, „изузимајући спекулисање на берзи“²⁴.

Број депонованих акција одређивао је право на број гласова. Нико није могао имати право на већи број гласова од 10, ма колико имао акција. Редовни зборови акционара одржавани су сваке године. Гласање на зборовима било је јавно и поименично.

При састављању биланса издавајано је 10% од чисте добити у резервни фонд. Средства резервног фонда служила су за покриће могућих губитака.

Задруга је помагала својим члановима — удеоничарима. Занатлије и земљорадници су могли да подижу своје уштебедине у време када им је новац био најпотребнији за обављање својих послова и пољопривредних радова. Захваљујући томе, у списку деоничара било је акционара различитих занимања, са градског и сеоског подручја.

Задруга је наплаћивала интерес од 9% до 12%. Штедишама је плаћена камата од 5%. Улози на штедњу су, из године у годину, расли. Према извештају управног одбора са 12. редовног збора акционара, улози на штедњу су током 1903. године порасли од 147.911 динара на 168.382 динара или за 13,8%. Укупна добит за 1903. годину је износила 23.001 динар. Добит је расподељена тако да је

акционарима дато 20.000 динара, резервном фонду 2.001 динар и на име тантијема (награда) 800 динара.

Буџет задруге за 1904. годину је износио 8.240 динара²⁵. У структури буџетских расхода највећа позиција отпада на плату књиговође, која је знатно већа од награде председника и плата осталог запосленог особља.

ОСТАЛЕ НОВЧАНО-КРЕДИТНЕ УСТАНОВЕ ЧАЧАНСКОГ РЕГИОНА ДО 1944. ГОДИНЕ

У региону Чачак су, поред наведених, основне још следеће новчано-кредитне установе:

- Кредитни завод у Чачку,
- Чачанска удеоничка задруга Чачак,
- Драгачевска задруга за међусобно помагање и штедњу у Гучи,
- Горњомилановачка штедионица Горњи Милановац,
- Ивањичка задруга Ивањица,
- Чачанска увозна и извозна банка Чачак,
- Рудничка банка Горњи Милановац,
- Таковска банка Горњи Милановац,
- Привредна банка „Јавор“ Ивањица, и
- Обласна банка Чачак.

Кредитни завод у Чачку основан је 19. јануара 1903. године. На првом редовном збору пријављено је 566 акционара са 180 гласова²⁶. За тај завод је карактеристично да је имао акционаре и ван региона Чачак. Осим трговаца, на списку акционара налазила су се имена судија, учитеља, апотекара, индустријалаца, рентијера, баштована и занатлија. Овде је било акционара из Београда, Крагујевца, Трстеника и Пожеге.

Чачанска удеоничка задруга основана је 27. априла 1900. године²⁷. На ванредном збору, одржаном 10. марта 1901. године, одлучено је да Задруга замени своје уделе са сталним акцијама, сходно Закону о акционарским друштвима.

Са половином основног капитала од 50.000 динара кредитрани су задругари на менице и земљорадници на обвезнице. Задруга је нарочиту пажњу обрађала земљорадницима и давала им

позајмице, како свој род не би продавали на зелено и у бесцење. Из молбе од 23. децембра 1902. године, коју је пуномоћник Чачанске удеоничке задруге писао министру народне привреде, види се да је пре оснивања акционарских друштава „интересна стопа била између 24 и 30%, иако је законски интерес био 12.“

Чачанска удеоничка задруга прерасла је 13. априла 1903. године у Чачанску акционарску задругу. Акционарска задруга се сматрала за један од најјачих покретача напретка чачанске привреде. Она је имала значајну улогу на прикупљању новца путем штедних улога и допринела јачању привредне активности у региону Чачка.

Драгачевска задруга за међусобно помагање и штедњу у Гучи основана је 1906. године. Задругу су основали грађани Гуче. Драгачевска задруга располагала је капиталом од 100.000 динара. Њена правила су одобрена од министра народне привреде из Београда 7. јула 1906. године²⁸. Правилима је предвиђено да сваке три акције дају право на један глас. Правила задруге су регулисала ограничење броја гласова. Нико није могао имати више од пет гласова, ма колико акција имао.

Седамнаест година после стварања првих штедионица у Србији формирана је прва новчано-кредитна организација у Горњем Милановцу. Наиме, Горњомилановачка штедионица основана је 1888²⁹. Штедионица је располагала капиталом од 600.000 динара. Фондови су износили 166.756 динара, а штедни улози 732.813 динара. Принос на акцијски капитал износио је 12%.

Годину дана после Горњомилановачке штедионице, отпочела је да ради Ивањичка задруга у Ивањици. Ивањичка задруга обављала је штедно-кредитне послове. Задруга је имала на располагању капитал од 150.000 динара³⁰. Чланови задруге уплаћивали су улоге и, из тако прикупљеног новца, добијали позајмице.

Анализирајући пословање новчано-кредитних установа у чачанском региону на основу малог броја аката, као и казивања савременика, закључује се да банке нису успеле да реше кредитирање сељаштва и занатлија потребним новцем, како би се сузбило зеленаштво. У чачанском крају зеленаштво је имало дубоке корене и наносило велике штете сиромашном сеоском и градском становништву. На пословање новчано-кредитних установа велики утицај имала је трговачка буржоазија, која је углавном користила банкарске кредите тако да је осталим слојевима становништва остајало мало новчаних средстава.

Конкуренција и ширење тржишта изазивали су страх код занатлија, који су се грчевито држали својих еснафа. Продор нових заната и привредни развитак надјачавали су отпор занатлија и рушили су тесне еснафске оквире. Мајстори су имали мале могућности за добијање кредита. То је рушило патријархално стање занатлија, који су својим калфама успоравали напредовање, продужавали радно време и смањивали најамнине.

КРЕДИТНЕ УСТАНОВЕ НА СЕОСКОМ ПОДРУЧЈУ ЧАЧАНСКОГ РЕГИОНА

Број новчано-кредитних установа у региону Чачак нагло је растао. Томе је допринело формирање кредитних задруга на сеоском подручју. Најстарија сеоска штедно-кредитна организација у чачанском крају формирана је у Трнави. Кредитно земљорадничка задруга у селу Трнави основана је 19. септембра 1889. године. У току 1892. године формирана је Кредитна задруга у Слатини код Чачка. Осим њих, рано су отпочеле да раде кредитне задруге у Котражи, Прањанима, Вичи, Бресници, Атеници, Прислоници, Љубићу, Међуречју, Кушићима, Горњој Горевници и Качулицама.

Прва кредитна задруга у околини Горњег Милановца основана је 30. марта 1905. године у Леушићима. У задружној архиви у Леушићима чувају се правила те задруге, књига чланова и штедне књижице појединих улагача. Један од основних циљева Задруге био је заштита задругара од зеленаша. Задруга је имала задатак „да набавља својим задругарима разна земљорадна и друга средства и да им уступа иста за готово или на отплату. . . да буди и шири свест о штедњи међу својим задругарима и да прими штедионичке улоге³¹.

У то време сељаци су већ презадужени код чачанских трговаца и других богатих људи. Они плаћају интерес на дуг по 12⁰/₀, 18⁰/₀ па до 24%. Због тога сељаци траже излаза у стварању своје земљорадничке кредитне задруге³².

Висок интерес, који су земљорадници плаћали богатим трговцима и осталим зајмодавцима, утицао је да се убрза процес формирања кредитних задруга на сеоском подручју. Тако је уочи рата пословало око 50 кредитних задруга и штедно-кредитних одсека при земљорадничким задругама у чачанском региону.

Задруге су имале скупштину задругара, управни и надзорни одбор. Преко задруга се набављала опрема и репродукциони матери-

јал за готово или на отплату. Правила задруга су предвиђала да не могу бити чланови они задругари који се одају пићу, картању, зеленаштву или лихварству. У задруге су се најпре уписивали имућнији људи. Доцније су учлањавани и сиромашнији грађани. „Па ипак, из редова пуне сиротиње нико није постао члан ове задруге, јер јој она практично није ни могла пружити никакву помоћ, с обзиром да су задружна правила предвиђала врло строге услове за додељивање кредита“.³³

Задуженост сиромашног сеоског становништва и мала могућност запошљавања изван пољопривредне производње деловали су у правцу сталног уситњавања ионако малих поседа. Сиромашни сељаци су због недовољне могућности да добију кредите код задруга, банака и штедионица били принуђени да се задужују код зеленаша са неприхватљиво високим интересом. Земљорадничко-кредитне задруге имале су позитивну улогу за унапређење производње и постепени прелаз на интензивније културе.

Коришћени зајмови од задруга морали су се наменски употребљавати. Ко није уредно враћао позајмицу, био је искључиван из чланства задруге.

После првог светског рата оживела је привреда. Банкарски послови су се развијали. Тако је 1920. године основана Чачанска увозна и извозна банка у Чачку³⁴. Она је имала 5.000.000 динара основног капитала. Фондови су износили 1.550.848 динара. Поред увозно-извозних послова, одобравани су зајмови на залог. Осим тога, Банка се бавила штедно-кредитним пословима. Располагала је са 542.828 динара штедних улога. Дивиденца је износила 10%, а остварена добит 725.163 динара.

Период између првог и другог светског рата био је познат по високим интересним и каматним стопама. Акционари новчано-кредитних установа у региону Чачак долазили су до знатних прихода на рачун сиромашног становништва. Зеленаштво је пригушћујуће деловало на унапређење пољопривреде и још неких привредних области. Због уносних прихода од акцијског капитала, многи трговци, интелигенција и ситуирани грађани постајали су акционари банака и осталих кредитних организација. Уз све то, Чачанска увозно-извозна банка је допринела извозу пољопривредних производа.

„Чачак је са својом богатом пијацом, којој је по богатству и разноврсности производа тешко наћи равне у земљи, постао извозни центар југозападне Србије и необично живо трговачко место. Разна предузећа — трговачка, акционарска ничу и развијају се

необичном брзином. За непуних десет година после рата основано је у Чачку пет новчаних завода“.³⁵

Најобимније пословање између првог и другог светског рата имала је Агенција Државне хипотекарне банке у Чачку. Хипотекарна банка преузела је послове пређашње Управе фондова. У документацији, која се чува у Историјском архиву Чачка, наводи се да је та агенција обављала банкарске послове за комитенте са ширег подручја од региона Чачак.

Из првог Извештаја удружења банака у Београду за време од 1. XII 1921. до 30. IV 1922. године види се да је у Чачку на дан 31. XII 1921. било овакво банкарско стање:

— у динарима —

	Основана	Уплаћ. капитал	Добит	Улога	Меница
1. Чачан. штедионица	1885.	2,000.000	80.074	1,922.670	2,665.763
2. Чачанска задруга	1892.	1,000.000	22.275	595.267	2,480.935
3. Чачан. кредит. завод	1902.	100.000	3.251	141.991	362.611
4. Чачанска извозна и увозна банка	1919.	2,000.000	442.737	285.296	707.022

Зајмови на залогe код тих кредитних установа били су тада незнатни, а пословање по текућим рачунима уопште нису имале. Релативно мали износи њихових средстава били су тада уложени у непокретности и у хартије од вредности. Њихови стални резервни фондови ипак су премашивали 10% уплаћеног капитала, односно улога. Знатан део есконтованих меница налазио се реесконтован код Народне банке ради повећања средстава за даље кредитирање.

Те кредитне установе биле су чланице Удружења банака у Београду углавном до 1934. године. Међутим, из статистичког прегледа Удружења банака у Београду види се да су 31. XII 1931. године још постојале:

1. Ивањичка задруга за међусобно помагање, штедњу и трговину (основана 1889) са 500.000 динара уплаћеног капитала и 147.000 динара разних фондова, уз 1,853.000 динара улога, 59.000 динара добити и 1,727.000 динара зајмова на менице.

2. Банка „Јавор“ А. Д. (основана у Ивањици 1923) са 1,000.000 динара уплаћеног капитала и 230.000 динара разних фондова, уз 1,509.000 динара улога, 129.000 динара добити и 2,287.000 динара зајмова на менице.

СТАНОГЕ МАНДИЋ

Стање на Дан 31. XII 1931. године према прикупљеним статистичким подацима
Удружења банака у Београду:

— у хиљадама динара —

	Уплаћени капитал	Фон- дови	Улога	Добит	Диви- денде	Мени- це	Непо- кретн. од вредн.	Харт. и залог	Тек. рач. и залог
1. Чачанска штедионица	2.081	192	1.346	—	—	4.370	1.319	35	3.189
2. Чачанска задруга	1.000	2.350	5.417	276	200/0	8.243	—	195	1
3. Чачански кредитни завод	500	1.271	5.141	50	100/0	6.603	160	491	250
4. Чачанска извозна и увозна банка	5.000	3.338	2.520	671	120/0	8.669	285	1.834	2.612
5. Чачанска обласна банка	1.000	453	3.552	200	120/0	3.913	230	79	861

1. Према наведеним подацима Београдског удружења банака 31. 12. 1931. године у самом Београду посто-
вало је 70 банака и у осталој Србији још 253, од чега знатан број под називом „Штедионица“.

Посматрањем таквих података за друге кредитне установе у Србији¹ може се доћи до закључка да су наведене кредитне установе у региону Чачак релативно добро стајале и пословале, што показују њихове дивиденде као изразити пример капиталистичког начина пословања и под некапиталистичким називима тј. под називима „Штедионица“ и „Задруга“.

3. Ивањичка кредитна банка (основана 1928) са 1,000.000 динара уплаћеног капитала и 53.000 динара разних фондова, уз свега 201.000 динара улога, али 64.000 динара добити (и 5% дивиденди) по 462.000 динара зајмова на менице, 469.000 динара зајмова по залогама и 356.000 динара уложених у непокретности.

4. Драгачевска задруга (основана 1906) са 1,000.000 динара уплаћеног капитала и 521.000 динара разних фондова, уз 1,563.000 динара улога, 157.000 динара добити (и 14% дивиденди) по меничним зајмовима са 2,742.000 динара и држању 469.000 динара у хартијама од вредности.

5. Драгачевска пољопривредна задруга (основана 1924)) са 1,000.000 динара уплаћеног капитала и 153.000 динара разних фондова, уз 1,081.000 динара улога и 153.000 динара добити (такође са 14% дивиденди!) по 2,452.000 динара меничних зајмова и 20.000 динара у хартијама од вредности.

Познато је да су штедионице и задруге биле осниване за ублажавање последица капиталистичког начина пословања. Оне свој рад нису почињале са акцијама и акцијским капиталом, па стога нису давале и не дају никакве дивиденде. Њихова сврха није остваривање добити за акционаре, већ помагање што ширих слојева становништва или чланова са повољнијим каматама за поверене штедне улоге и за кредит из тако добијених улога. Тако осниване, те установе су у свету, столетним деловањем, без икаквих банкротстава, стекле толико добар глас да се њихов назив и за капиталистичко пословање искоришћавао и онде где није био законским прописима заштићен од такве злоупотребе као што је био и овде случај.³⁶ Тако се онда и овде догодио да је по капиталистичком, а не по штедионичком, начину пословања пропала и истакнута „Чачанска штедионица“.

Премда не располажемо оригиналном документацијом о ликвидирању те новчано-кредитне установе, савременици тврде да је знатан део њених средстава био ангажован за инвестиције. Штедионица је ликвидирана у време када је грађен млин у Чачку. Иначе, ова новчано-кредитна установа окупљала је припаднике радикалне

странке, а њен слом се догодио 1934. године, дакле у доба учесталих сломова.

За време светске економске кризе од 1929. до 1933. године највише су страдале извозне фирме. Велики слонови појединих трговаца, занатлија и осталих пословних особа су се одражавали и на функционисање банкарских установа. Мање организације су банкротирале, јер нису могле да издрже конкуренцију већих.

Последице светске економске кризе и, с тим у вези, продужење заштите презадужених земљорадника лишиле су нарочито раније провинцијске кредитне установе очекиваног враћања новца и прихода, те их довеле до тражења спаса кроз мораторијум, заправо до животарења и коначног ликвидирања. Тако су, према статистичким исказима Београдског удружења банака, уз постепено смањивање њихове активе и за годину 1936. њихови расходи редовно бивали већи од прихода. Због тога код њих није било више ни добити, ни дивиденди, а ни изгледа за поновно оживљавање при све већем неповерењу због замрзнутих потраживања како са стране кредитних установа, тако и са стране њихових поверилаца, понаособ улагача. Посебна је слабост тих установа била у њиховој расцепканости, уситњености, подељености према странкама, фамилијарним могућностима и породичним приликама. Таква подела новчано-кредитних установа онеспособљавала их је за интеграционе процесе у циљу модернизације, боље организације, напреднијег пословања и веће кредитне способности. Све је то имало тешке негативне последице, које су се осећале и по смењивању читавог тог система са социјалистичким кредитним системом.

ОСНИВАЊЕ И РАД НОВЧАНО-КРЕДИТНИХ УСТАНОВА РЕГИОНА ЧАЧАК ОД 1944. ДО 1971. ГОДИНЕ

ПОСЛЕРАТНЕ ПРИЛИКЕ У БАНКАРСТВУ

Познато је да се у ратним приликама нарушава нормално функционисање живота. Нарушавање равнотеже нарочито се испољава код новчано-кредитних односа. Пошто је током другог светског рата настао новчани хаос у нашој земљи, и новчано-кредитне установе у чачанском региону нису биле имуне од хаотичне ситуације. Стога је после ослобођења „народна власт одмах приступила изградњи новог социјалистичког банкарства, ставивши исправа под контролу, а затим под ликвидацију приватно банкарство старе Југославије које више није одговарало извршеним променама у нашој привредној и друштвеној структури“.³⁷

Имајући у виду да је Чачак коначно ослобођен 3. децембра 1944. године, односно да је валутна реформа у Југославији извршена до маја 1945. године, може се тврдити да је брзо вршена и реорганизација банкарства ради усклађивања са новонасталим економским и друштвено-политичким условима.

На овом подручју било је у промету више валута. Пре увођења новог динара Демократске Федеративне Југославије, сходно Закону од 5. априла 1945. године³⁸, највише се служило српским динарима (Недићев новац).

У Чачку су окупационе новчанице мењане према важећем курсу:

100 српских динара Недићевих = 5 нових динара.

На основу тог курса, за окупациони новац извршено је прерачунавање штедних улога и других обавеза код новчано-кредитних установа у региону Чачак.

Одмах после ослобођења, у Чачку је формирана Филијала Привредне банке из Београда. Осим тога, од 1945. године пословала је и Градска штедионица Чачак.

Ивањица је у првој фази банкарства имала Привредну банку „Јавор“ и Ивањичку штедионицу.

Горњомилановачка штедионица је пословала у првој фази нашег банкарства.

Сеоске кредитне задруге у региону Чачак су ликвидиране, као и у читавој Југославији, „услед њиховог капиталистичког карактера“³⁹...

Проучавање банкарства у чачанском крају отезано је због тога што је део изворне документације уништен. У току народно-ослободилачке борбе спаљене су архиве у неким општинама. Тако су, на пример, 25. септембра 1941. године спаљене општинске архиве у Такову и Трнави.⁴⁰

Услед недостатка сировина за производњу у Фабрици хартије у Чачку коришћена је архивска грађа. Многи значајни документи дати су у процес прераде за производњу хартије, чиме је, на жалост, уништена драгоцену основа за комплексно изучавање прошлости чачанског региона. Фотокопија документа (прилог 3) јасно сведочи, колико је скупо плаћена „сировина“ — архивска грађа која је употребљавана за производњу хартије.

У другој фази послератног банкарства упрошћена је банкарска организација. Тако је почетком 1947. године у Чачку Народна

банка образовала своје седиште. За ову банку организационо су биле везане филијале у Горњем Милановцу, Гучи и Ивањици.

11. новембра 1949. године основана је Комунална банка Чачак. Она је преузела послове Градске штедионице, која је основана 1945. године. Комунална банка је подстицала развитак локалне привреде и комуналних делатности путем одговарајућих кредита.

За везе са земљорадничким задругама, Државна банка за кредитирање земљорадничких задруга Филијала Титово Ужице је 1948. године формирала Представништво у Чачку. Представништво је пратило стање и новчане потребе код земљорадничких задруга и сељачких радних задруга.

Током 1952. године престала је да ради Комунална банка Чачак. Од тада, до 1956. године, Народна банка ФНРЈ постала је једина банка у земљи. Народна банка је имала своје филијале у Ивањици, Гучи и Горњем Милановцу, које су биле везане за обрачунско седиште у Чачку. Таква организација банкарства у региону Чачак остала је до 1956. године, када су основане комуналне банке и штедионице.

Од 1956. године Народна банка је задржала улогу надзора, координације, платног промета и статистичке евиденције.

Југословенска инвестициона банка из Београда је основала филијалу у Чачку, која је радила од 1956. до 1961. године. Филијала у Чачку, одобравала је дугорочне кредите и вршила наплату ануитета по датим зајмовима за комитенте на подручју западне Србије.

ЗАДРУЖНА ШТЕДИОНИЦА ЗА СРЕЗ ЧАЧАК СА СЕДИШТЕМ У ЧАЧКУ

Задружна штедионица је основана 23. јуна 1956. године⁴¹. На оснивачкој скупштини учествовало је 46 представника задружних и пољопривредних организација. Народна банка је почетком 1957. године извршила пренос послова на задружну штедионицу.

Број камитената се повећавао. Крајем 1957. године Штедионица је имала 131 комитента. Руководећи се повећањем обима послова и удаљеношћу комитената од Чачка, Управни одбор је одлучио да се оснују експозитуре у Гучи, Ивањици и Горњем Милановцу. У 1958. години је од експозитуре у Горњем Милановцу формирана Филијала, која је укључена у директан платни промет. Преносом послова на експозитуре и Филијалу Штедионица је као оперативна банка потпуније контролисала наменско коришћење кредита и активније пратила рад задружних организација — својих комитената.

Штедионица је 1959. године формирала Одељење зајмова и преузела послове од Југословенске инвестиционе банке. Задружна штедионица у Чачку је од фебруара 1959. године, по овлашћењу Југословенске пољопривредне банке из Београда, „кредитирала по инвестиционим зајмовима задружне и пољопривредне организације на територији Т. Ужица и Пријепоља“.⁴²

Задружна штедионица је одобравала привреди зајмове за инвестиције из друштвених инвестиционих фондова. На сектору краткорочног кредитирања одобравани су откупни кредити, кредити за кооперацију и контрахирање, кредити за пољопривредну производњу и остали наменски кредити. У структури краткорочних пласмана највише су заступљени кредити за откуп пољопривредних производа и кредити за набавку репродукционог материјала.

Анализирајући податке о ликвидности Штедионице за 1959. годину, установљено је да је крајем сваког месеца била задовољавајућа ликвидност. Укупна слободна средства за пласман су се кретала од 6,953.000 до 140,959.000 динара.⁴³ Најмања резерва ликвидности била је у фебруару. Кредитни потенцијал је био најбољи крајем новембра 1959. године. Највеће одобравање и коришћење кредита за откуп пољопривредних производа забележено је током новембра, а најмање у јануару.

Према завршном рачуну за 1959. годину остварени приходи Штедионице износе 114,544.208 динара, у чему отпада на камату по активним пословима 102,464.466 динара. Вишак прихода — добит износи 22,270.483 динара.

Задружна штедионица је пословала до 6. маја 1961. године, када је припојена Комуналној банци у Чачку.

КОМУНАЛНА БАНКА ЗА СРЕЗ ЧАЧАК

Ова новчано-кредитна организација основана је 1. јула 1956. године.⁴⁴ Централа у Чачку је имала филијале у Гучи, Ивањици и Лучанима. Народни одбори општина у бившем таковском срезу су формирали самосталну Комуналну банку Горњи Милановац. Ова банка извршавала је буџет за своје осниваче и кредитирала локалну привреду.

Комунална банка Чачак обављала је послове краткорочног кредитирања, извршавала буџет НОС-а и НОО-а, прикупљала локална инвестициона средства, одобравала зајмове, организовала и прикупљала новчану штедњу. Банка је обављала „платни промет и водила друштвену евиденцију за своје комитенте“.⁴⁵

Филијале у Ивањици и Гучи отпочеле су да раде 22. септембра 1956. године.

Народни одбор општине Лучани и Предузеће „Милан Благојевић“ обратили су се Комуналној банци у Чачку да отвори банкарску јединицу у Лучанима. Управни одбор Комуналне банке је „на седници од 19. марта 1957. године, донео решење о оснивању експозитуре КБ за Срез Чачак у Лучанима, која је почела са радом 5. маја 1957. године“⁴⁶. Експозитура је 5. августа 1957. године прерасла у Филијалу Лучани.

Комунална банка је одобравала кредите са каматном стопом од 1% до 9%. Овакве каматне стопе биле су усклађене са кредитном политиком Народне банке. „Кредити са повећаном каматном стопом (од 7,5 до 9%) су одобравани у изузетним случајевима и то као мера да се привредна организација што пре ослободи непотребних преко нормалних залиха сировина и готове робе“⁴⁸.

НОВЧАНО-КРЕДИТНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ВРЕМЕНУ ОД 1961. ДО 1971. ГОДИНЕ

Од 6. маја 1961. године у региону Чачак су пословале следеће банке:

- Комунална банка Чачак,
- Комунална банка Лучани — седиште у Гучи,
- Комунална банка Ивањица, и
- Комунална банка Горњи Милановац.

Територијална надлежност ових банака поклапала се са подручјем истоимених општина. Оваква мрежа пословних банака задржана је до краја 1965. године, када је дошло до реорганизације банкарског система. Тада је физиономија банкарства највише измењена.

Комунална банка Чачак и Комунална банка Лучани (седиште у Гучи) спојиле су се у Комерцијалну банку Чачак. Комунална банка из Горњег Милановца припојила се Београдској удруженој банци у Београду и добила статус филијале.

Комунална банка Ивањица ушла је у састав новоформиране Инвестиционо-комерцијалне банке Титово Ужице и постала њена филијала. Од тада до краја 1971. године статус филијале у Ивањици се није мењао.

На основу овлашћења Скупштине Комерцијалне банке Чачак, од 13. фебруара 1968. године, Извршни одбор је на седници од 22. априла 1968. године донео одлуку о извајању привреде са подручја Скупштине општине Лучани. Ова организациона промена у банкарству извршена је са стањем на дан. 30. априла 1968. године.

Оснивачи Комерцијалне банке Чачак определили су се за интеграцију са Привредном банком у Београду. Интеграција је настала 1. јула 1968. године. „Привредна банка у Београду и Београдска удружена банка од 1. јануара 1971. године послују као једна банка — Београдска банка.“⁴⁹ На овај начин створена је највећа пословна банка у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији. У региону Чачак тада су формиране филијале у Гучи, Горњем Милановцу и Чачку, а Лучани су добили статус агенције.

Напуштањем територијалног принципа у банкарству, чачански регион постао је привлачан за пословне банке из других крајева. Тако је Југобанка Београд 1971. године основала експозитуре у Горњем Милановцу и Чачку.

Југословенска инвестициона банка Београд планира да у склопу ширења пословне мреже оснује филијалу у Чачку. Судећи према постојећој мрежи банкарских установа, узимајући у обзир и ново интересовање, долазимо до уверења да је подручје Чачка веома интересантно за банке које желе да шире мрежу пословних јединица.

Када се говори о новчано-кредитним установама, важно је нагласити постојање Службе друштвеног књиговодства. Новембра 1959. године формирана је Служба друштвеног књиговодства — Филијала Чачак. За Филијалу Чачак повезане су експозитуре у Горњем Милановцу и пословнице у Гучи и Лучанима. Служба је најпре била у оквиру Народне банке. Од октобра 1962. године Служба друштвеног књиговодства — Филијала Чачак послује као самостална радна организација. Од 1963. године експозитуре у Ивањици ушла је у састав Филијале СДК Т. Ужице.

Служба друштвеног књиговодства — Филијала у Чачку чини деценију обавља платни промет, друштвену евиденцију, контролу, статистику и анализу пословања корисника друштвене имовине. Начин пословања и обим надлежности Службе друштвеног књиговодства показују да то није само установа за друштвену контролу, већ организација која представља јаку спону између привреде, банака, интересних заједница и општина.

Значајно је истаћи да се штедна служба обавља још преко пошта и задруга.

На региону Чачак постоје 42 поште које прикупљају новац путем штедне за рачун Поштанске штедионице, Београдске банке и Југобанке Београд.

Од организација у задружном сектору у прикупљању штедних улога истиче се Пољопривредна задруга Чачак. Задруга је 31. децембра 1971. године имала 1,409.287,95 динара штедних улога.⁵⁰

Н А П О М Е Н Е

1. Никола Алтомановић, српски жупан, који је владао Рудником у XIV столећу, ковао је новац звани „руднички грошеви“ (цит књига Б. Златића стр. 88). Деспот Бураб Бранковић имао је ковачницу новца на Руднику, опширније писао В. Симић у књизи „Историјски развој нашег рударства.“
2. Економски анали, орган Економског факултета у Београду 1937—1967, Београд 1967, стр. 235. Овај податак је написао др Драгутин Гајић у докторској дисертацији „Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата“.
3. „Енциклопедија Лексикографског завода“ IV књига, MCMLIX, стр. 408.
4. К. Маркс Капитал, III том, II део књига III, „Култура“, Београд 1964, стр. 149.
5. Б. Рачић, Кредитни системи—финансирање стамбене изградње, скрипта, Економски факултет, Скопље 1962, стр. 13.
6. М. Угричић, „Монетарни систем Југославије“ ,скрипта, Скопље 1961, стр. 10.
7. Наведено дело.
8. Поближе о тзв. паралелној валути Б. Рачић: „Наука о новцу“ (Издање „Школске књиге“ у Загребу 1955, стр. 55).
9. О пореклу назива „динар“ и „грош“, о њиховом увођењу и ковању у Србији, Б. Рачић, „Наука о новцу“ стр. 24.
10. Б. Рачић, „Кредитни системи“, скрипта, Скопље 1962, стр. 18.
11. Архив Србије у Београду, Министарство финансија, Пр. Ф XVII, 1887.
12. Архив Србије у Београду, Министарство финансија, Пр. Ф XIX, 1887.
13. Архив Србије у Београду, МУД, II—GX—127, 1887.
14. „Календар са шематизмом Књажевства за годину 1873“ (издање и штампа Државна штампарија у Београду).
15. Б. Рачић, цитирани „Кредитни системи“, стр. 17.
16. М. Угричић, „Монетарни систем Југославије“, Скопље 1961, стр. 13.
17. Архив Србије у Београду, Министарство народне привреде, Т—Ф XXXVI—II—2—1906.
18. Исто као под 17.
19. Исто као под 17.
20. Оригинал извештај чува се у Архиву Србије, Београд, Министарство народне привреде, Т—Ф XXXVI—II—2—1906.
21. Државни архив СРС, Минист. народне привреде, Т—Ф XXXVI—II—2—1906.
22. Државни архив СРС, Минист. народне привреде, Т XXVI—4—1906.
23. Правила Чачанске задруге, члан 14. одобрен на збору акционара 18. марта 1899. год.
24. Наведено дело, члан 19.
25. Архив Србије Београд, Министарство народне привреде, И—XXVI—4—1906.
26. Архив Србије Београд, Министар. нар. привреде, Т—XXV—13—1906.
27. Архив Србије Београд, Министар. нар. привреде, Т—Ф—XVII—II—2—1906.
28. Архив Србије, Београд, Министар. нар. привреде, Т—XXV—5—1906.
29. С. Станојевић, „Народна енциклопедија српскохрватско-словеначка“, Загреб, 1929, I књига, стр. 500.
30. С. Станојевић, наведено дело, II књига, стр. 10.
31. З. Недељковић, „Леушићи“, Историјски архив Чачак, стр. 17, у рукопису.
32. Р. Симовић, „Хроника Лознице“, Историјски архив Чачак, стр. 21, у рукопису.
33. Н. Јешин, „Хроника Јездине“, Историјски архив Чачак, стр. 19, у рукопису.
34. С. Станојевић, „Народна енциклопедија српскохрватско-словеначка“, књига IV, Загреб 1929, стр. 939.

НОВЧАНО—КРЕДИТНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У РЕГИОНУ ЧАЧАК

35. Д. Поповић „Споменица реалне гимназије у Чачку“, Заједница дома и школе Чачанске гимназије, Чачак 1938, стр. 53.
36. Б. Рачић „За штедињу“, Загреб 1955, стр. 80.
37. М. Вучковић, „Финансијски систем Југославије“, Београд 1963, стр. 21.
38. В. Meichsner, „Основи науке о новцу“, Скопље 1958, стр. 81.
39. М. Вучковић, „Кредитни систем Југославије“, скрипта Економског факултета Универзитета у Скопљу, Скопље 1962, стр. 17.
40. Чачански крај у НОБ-и, Чачак 1968. године, стр. 94. и 95.
41. Пословни извештај Задружне штедионице за Срез Чачак за 1959. годину, Чачак 1960. год., стр. 1.
42. Пословни извештај Задружне штедионице за Срез Чачак у Чачку за 1959. годину, стр. 5.
43. Наведено дело, стр. 31. и 32.
44. Извештај о раду Комуналне банке за Срез Чачак за 1957. годину, Чачак 1958, стр. 1.
45. Извештај о раду Управног и Надзорног одбора у 1958. години, Чачак 1959, стр. 2.
46. Извештај о раду Комуналне банке за Срез Чачак за 1957. годину, Чачак 1958, стр. 1.
47. Наведени извештај, стр. 7.
48. Извештај о раду Управног и Надзорног одбора Комуналне банке у Чачку за 1958. годину, Чачак 1959, стр. 11.
49. Билтен Београдске банке, бр. 3, Београд, 3. марта 1971. год; стр. 3.
50. Завршни рачун Пољопривредне задруге Чачак за 1971. годину.

ORGANISATIONS BANCAIRES — MONÉTAIRES ET DE CREDIT DANS LA REGION DE ČAČAK

La fondation des organisations monétaires et de crédit s'est produite relativement tard dans la région de Čačak. A l'époque des «foires des traites» et du florissement des banques en Italie, Pays Bas, Angleterre et France la population de Serbie versait des impôts exorbitants à l'Etat et aux janissaires turcs.

L'étude de la documentation disponible aux Archives historiques de Čačak n'a pas permis de découvrir un document original sur la fondation de la première organisation bancaire à Čačak. Il est pourtant connu que les premières caisses d'épargne départementales en Serbie ont été fondées en 1871. Etant donné qu'à l'époque Čačak était le chef lieu du département il est presque certain que la première organisation du type bancaire y a été fondée.

»Le Calendrier avec schéma pour 1873« a permis d'établir qu'en 1972 il y a eu à Čačak une caisse d'épargne départementale. Sa tâche a été de recueillir l'argent et de faire la propagande de l'épargne.

La Caisse d'épargne plaçait l'argent ainsi recueilli sous forme de petits crédits dans les services communaux et autres affaires dont la base n'étaient ni spéculation ni usure. La documentation conservée permet de conclure aussi que l'argent prêté n'a pas été souvent rendu à temps. Les mesures étaient alors prises pour récupérer l'argent par décision exécutoire du tribunal.

La pénurie d'argent dont souffrait la Caisse d'épargne départementale provoquait des problèmes dans les rapports débiteurs — créditeurs. Le retard dans le règlement des échéances des crédits était accompagné des symptômes de non solvabilité. Le degré de cette insolvabilité variait selon les époques.

En 1888 a été fondée la Caisse d'épargne de Gornji Milanovac, et un an plus tard celle de Ivanjica sous le nom de Coopérative de Ivagnica, tandis que la Coopérative d'entraide mutuelle et d'épargne de Dragacevo n'a été fondée qu'en 1906.

Le nombre des établissements bancaires augmentait rapidement. Vers la fin du XIXe siècle la première coopérative de crédit rurale a été fondée dans la région de Čačak, ce fut la Coopérative rurale de crédit du village de Trnava, fondée en 1889.

Le but des coopératives rurales de crédit a été de protéger les membres des usuriers. D'autre part elles fournissaient aux coopérateurs des outils et autres biens nécessaires contre paiement en espèces ou à crédit.

Au début les membres de ces coopératives furent des gens aisés, plus tard on y admettait aussi ceux dont la situation financière était plus faible.

L'analyse des documents conservés et les dires des contemporains permettent de conclure que ces organisations n'ont pas réussi à résoudre entièrement le problème des crédits accordés aux paysans et artisans. De pauvres paysans et artisans, souffrant d'insuffisantes possibilités de crédit auprès des banques et caisses d'épargne se voyaient obligés de s'endetter auprès des usuriers. L'usure florissait surtout entre le Ier et le IIème guerre mondiale, époque où les taux d'intérêts étaient très élevés. De très bons revenus du capital en actions ont permis à certains intellectuels et commerçants d'augmenter le nombre de leurs actions et de leurs parts dans les banques, coopératives ou caisses d'épargne.

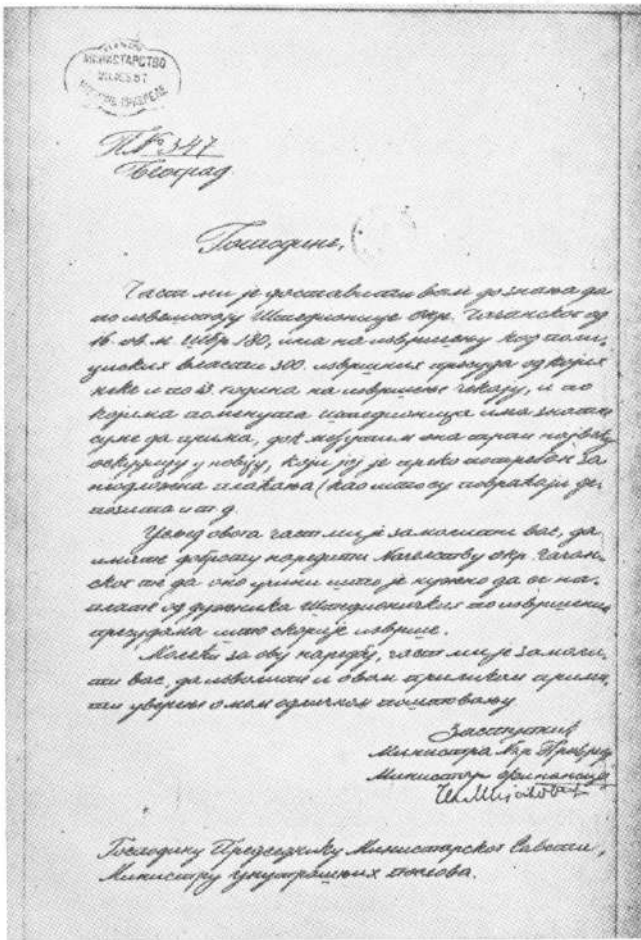
La crise économique entre 1929 et 1933 s'est reflétée aussi sur les affaires bancaires. Des commerçants, artisans et autres hommes d'affaires ont fait faillite ne pouvant pas tenir tête à la concurrence implacable. En raison des revenus diminués et au moratoire des crédits, certaines organisations bancaires ont dû fermer leurs portes.

Les organisations bancaires de l'époque d'avant guerre dans la région de Čačak se distinguent par leur morcellement, leur répartition selon les partis politiques, les possibilités des familles et la situation dans la maison. Une telle répartition rendait impossible toute action d'intégration, toute tentative de modernisation. Des conséquences négatives se sont fait sentir encore après le remplacement de ce système par le système de crédit socialiste.

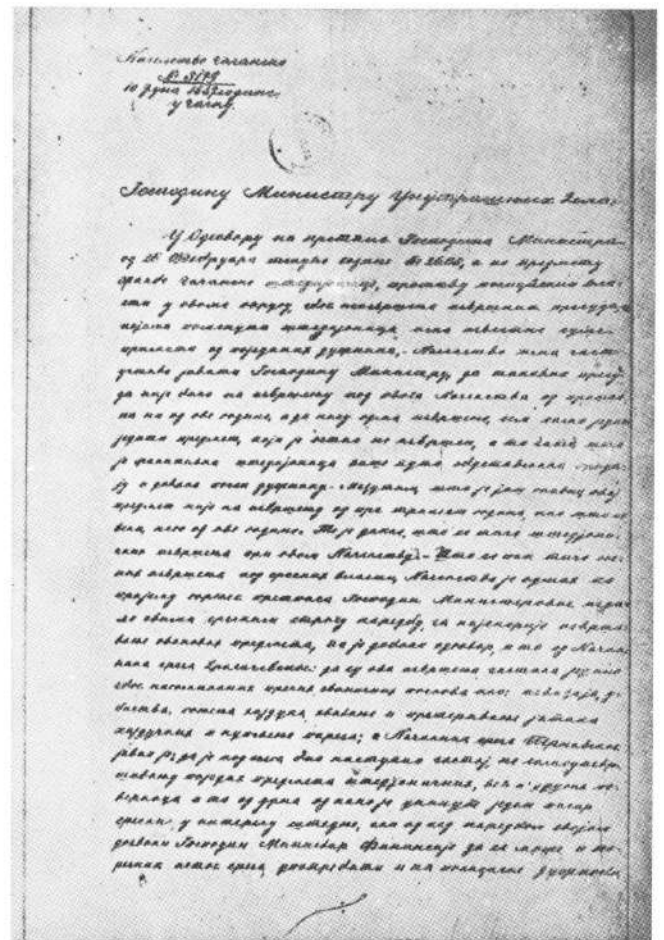
Durant la deuxième guerre mondiale la situation a été chaotique dans ce domaine. C'est pourquoi le pouvoir populaire a entrepris après la libération l'organisation du système bancaire socialiste. Le contrôle des banques privées a d'abord été instauré et ensuite elles ont été liquidées.

Après la guerre l'organisation des organisations de crédit et bancaires a suivi les modifications de nos structures économiques et sociales. L'année 1972 marque le début du second siècle de la première organisation bancaire à Čačak. La dernière décade du siècle dernier a été marquée par l'existence d'une banque d'affaires ou d'une filiale à Čačak, à Gornji Milanovac, à Ivanjica et à Lučani. L'entrée au second siècle des établissements bancaires est marqué par l'ouverture des filiales de Yougobanka à Gornji Milanovac et Čačak. Etant donné les préparatifs faits par les banques d'affaires de Belgrade le nombre des organisations bancaires dans la région de Čačak sera bientôt augmenté.

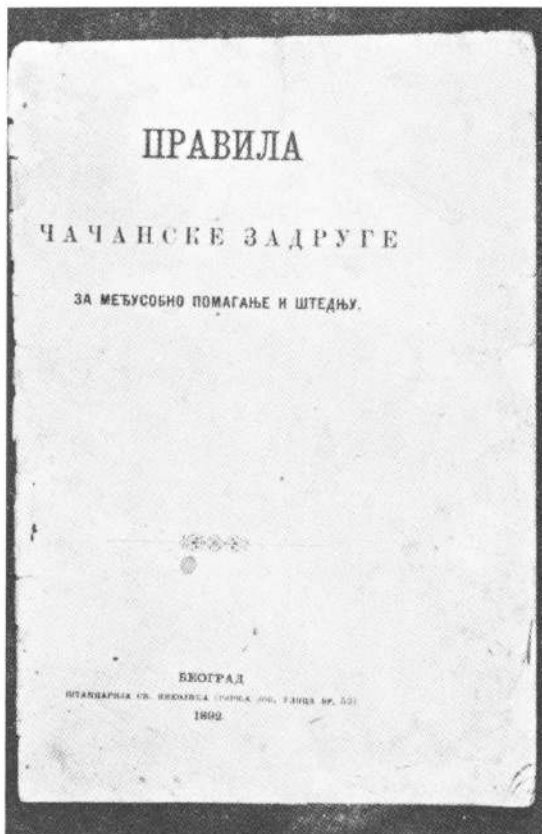
Stanoje Mandić

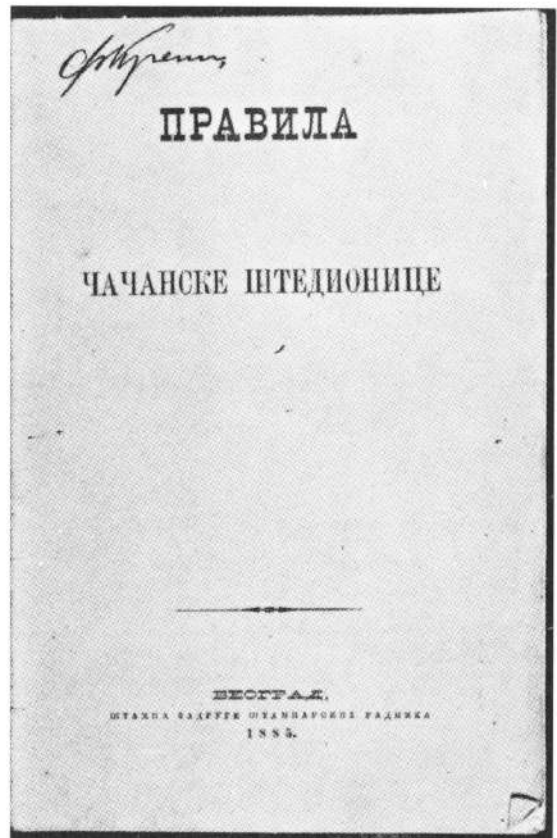
Сл. 1. Факсимил писма Министарства привреде

Сл. 2. Факсимил писма Министарства привреде

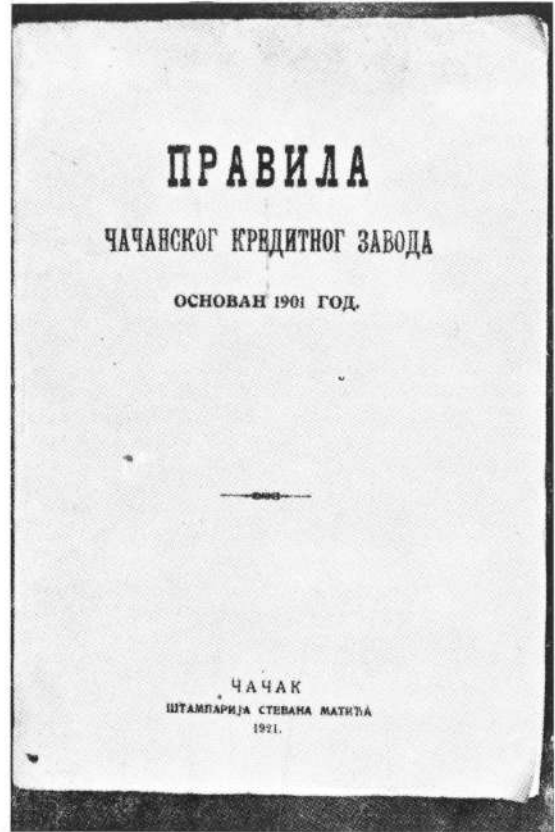
Сл. 3. Факсимил насловне стране Правила чачанске задруге из 1892.

Сл. 4. Факсимил насловне стране Правила чачанске штедионице из 1885.

Сл. 5. Зграда Чачанског кредитног завода (снимак из 1904.)

Сл. 6. Факсимил насловне стране Правила Чачанског кредитног завода из 1921.

Сл. 7. Факсимил акције Чачанског кредитног завода из 1904.

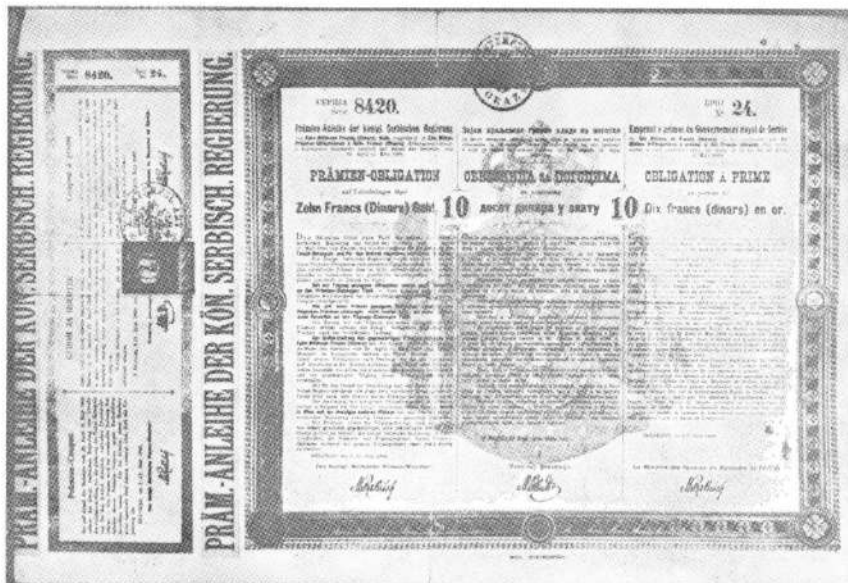
Сл. 8. Зграда Чачанске обласне банке
(снимак из око 1930.)

Сл. 9. Зграда Чачанске извозне и увозне банке,
на слици десно (снимак из 1935.)

Сл. 10. Факсимил обвезнице Црвеног крста из 1907.

Сл. 11. Факсимил обвезнице зајма српске владе из 1888.

ПЕТАР РАЈКОВИЋ

КОШАНИ

(порекло и старина)

Приликом испитивања насеља и порекла становништва на подручју једног дела западне Србије, антропотогеографски испитивачи наишли су на већи број породица у Ибарском Колашину, Студеници, Грузи, Такову, Драгачеву, Подибру и Надибру са именом Кошани или Кошански род. Неки научници у том времену тврдили су да се ради о већем разгранатом роду пореклом из села Коша у Метохији. Тако Михаило Драгић у свом антропотогеографском раду Груза износи: „Интересантан је пут једне од врло разгранатих породица у Грузи, која води порекло од Пећи, а која је се преко Колашина растурила на разне стране. То је фамилија Кошана. Изгледа да је ово било јако братство, које се растурило из села Коша код Пећи, и то су најпре прешли у Колашин, одакле су се тек почели растурати на разне стране.“¹ Међутим, ови Драгићевы подаци и тврђења нису тачни. Истина је да већи број кошанских породица, које сада живе у Грузи, води порекло из Ибарског Колашина, али су се у њега доселили из Црне Горе. Уствари Ибарски Колашин им је био метанастазичка станица у њиховој даљој сеоби по разним крајевима Србије. Професор Милисав Лутовац, приликом испитивања порекла

становишта у Ибарском Колашину², наишао је на већи број породица са породичним или родственим заједничким називом Кошани. Све ове породице пореклом су из Црне Горе. Пратили смо њихова даља кретања и расељавања:

Кошани (Лекићи и Радивојевићи — 5 кућа, св. Петка) у селу Д. Вараге — Ибар. Колашин³: накнадним истраживањем дошли смо до података да су се пре око 200 година из црногорског Колашина у село Беле Воде доселила два брата Лeko и Алекса, са рођацима Милошем и Вујошем. Касније су се Милош и Вујош одселили за Србију — у Косаоницу, у село Гргуре код Куршумлије. Њихови потомци и сада живе у с. Гргурима као Брадићи (5 к). Брадићи су се расељавали по косаоничким селима: Баке, Шибутане и М. Вуће.

Кошани (6 к, св. Петка) у колашинском селу Газиводе досељени су из с. Витакoва.⁴

Кошани (Букићи — 24 к, св. Петка) у селу Витакoву досељени су из Црногорског Колашина. Стари су досељеници. Под презименом Букићи има их исељених по колашинским селима: Јабуки (6 к), Ковачима (6 к), Јасеновику (7 к), Чечеву (8 к), а као Потрићи—Букићи (5 к) живе у с. Калудри.⁵ По казивању Рада Букића из с. Свињишта — Косаоница, њихови стари из Црне Горе дошли су у Ибарски Колашин у с. Јабукy. Пре око 100 година из села Јабукe одселио се у село Јошаницу код Косовске Митровице Маринко Букић са породицом. У Јошаници као чипчија обрађивао је агину земљу и држао његову ваљалицу. Једне ноћи неко је обио ваљалицу и однео сукно. Ага је од Букића захтевао да измири штету. Да би избегао плаћање, Маринко, са братом Цветком, пребегне за Србију и насели се у село Мачковац код Куршумлије. Касније, Цветко као сточар напусти село Мачковац и настани се у с. Свињиште код Иван Куле, где му и сада живе потомци. Неки Букићи задњих година прешли су да живе у Крагујевац (2 к).

Кошани (Добросављевићи и Луковићи — 9 к, св. Петка) у колашинском селу Табалијама: сматрају их најстаријим становницима села. По предању, досељени су из црногорског Колашина. Неке кошанске породице из Табалија иселиле су се у с. Клечје—Бања (2 к) и у с. Врачево на Ибар.⁶ Праћењем њиховог даљег кретања установили смо да су се 4 породице Добросављевића после другог светског рата одселиле у Крагујевац. Из села Табалија Кошани су се исељавали и у друга колашинска села. Тако су од њих Кошани (Димитријевићи и Алексићи—6 к) у селу Тушићима. Даља њихова кретања показују да су се две породице Алексића после 1945. године иселиле

за Кос. Митровицу, а једна породица Димитријевића у Смедерево. Неки Димитријевићи после балканског рата иселили су се на Косово у село Мазгит (2 к).

Раселице Кошана из с. Табалија су Вукомановићи и Милошевићи (8 к, св. Петка) у селу Вукосављевићима.⁸ Од Вукомановића задњих година једна се породица иселила за Крагујевац. Кошани (Јанићевићи и Миленковићи —4 к) у селу Витаковићима досељеници су из колашинског села села Бање, где им и сада живе рођаци Бојовићи.⁹ Кошани (Кушовићи —6 к) у селу Бурлате стари су досељеници из с. Табалија од Кошана.¹⁰

Бусићи (7 к, св. Петка) у селу Загуљу су стари кошански род досељен из црногорског Колашина.¹¹ Некада је то била бројна породица, која се крајем 18. века раселила. Добар део Бусића из Ибарског Колашина иселио се тада за Србију у грузанско село Гледић и друга насеља (њихова даља расељавања пратићемо у обради Кошана у Грузи).

Мијаиловићи и Радојковићи (9 к, св. Петка) су стари кошански род у с. Бешеновићима.¹² У Ибарски Колашин населио се из Црне Горе њихов предак Мирко пре шест генерација. Једно време живео је у с. Букошу на Косову, а потом је прешао у Ибарски Колашин.

Кошани и Деспотовићи (10 к, св. Петка) у селу Врановићима под Рогозном досељени су из Црне Горе.¹³ По казивању Миленка Кошанина из с. Резала, већина кошанских породица у Ибарском Колашину пореклом је из с. Врановића. Његов прадеда Анђелко Кошанин иселио се из Врановића у с. Резале (3 к). Кошани у с. Табалијама, Вукосављевићима, Бурлатама, Бањи и Клечју су њихови рођаци и са њима одржавају тешње рођачке односе. Исељавања Кошана из с. Врановића и сада су у току. 1925. године иселиле су се две породице Димитријевића у с. Струмце, а пре десетину година неке кошанске породице дошле су да живе у Краљеву и Смедереву. Од Кошана из села Резала две породице задњих година населиле су се у с. Станову код Крагујевца.

У време турског робовања, добар део кошанских породица, услед тежине чипчијског система, слабе земље и несигурности заувек је напустило Ибарски Колашин и раселио се на разне стране. Тако је крајем 18. века у с. Загуљу живео јачи кошански род Тијанићи. Несигурност и сиромаштво утицали су да се овај род исели за Србију у с. Гледић. Други Тијанићи одселили су се за Метохију у с. Црकोљез. По казивању Јована Продановића из с. Чечева, који кумује Тијанићима из Цркољеза, некада је у с. Цркољезу била чувена породична

задруга Глигора Тијанића у којој је било 84 чељади. Пред балкански рат задруга се изделила и сада у селу од њих постоји 30 кућа. Задњих година 4 породице Тијанића прешле су у Краљево.

Према Атанасију Урошевићу, у косовским селима М. Свињари живе Кошани (5 к, св. Петка) досељени из с. Резала и Леповића (2 к) где су дошли 1865. године из с. Тушића. У с. Бужошу досељене су 1922. године две породице Букића из Ибарског Колешина.¹⁴

У старовлашком селу Девићима — Чечина под Голијом живе Кошани (12 к, св. Петка), стари разгранати род досељен из Црне Горе. Чечина је била метанастазичка станица Кошана у њиховој даљој сеоби по студеничким селима на Ибру, Копаонику, Подибру, Пекчаници, Надибру и другим местима. Од њих су Кошани у с. Тадању (18 к, св. Петка) на Ибру. По казивању Драгољуба Кошанина из с. Тадања, све кошанске породице по студеничким селима на Ибру и на Копаонику пореклом су из с. Чечине. Из с. Тадања после ослобођења одселила се по једна породица у Светозарево, Ђуприју, Рашку и Баљевац, 3 породице у Краљево и 2 породице у Матарушку бању.

Раселице Кошана из с. Чечине су: Кошани (15 к) у с. Ушћу у Студеници; Кошани (4 к) у селу Беоцима код Рашке; Кошани (3 к) у с. Рватима на Ибру; Кошани (4 к) у селу Радошићима на Копаонику (од Кошана из с. Радошића једна породица се одселила у Смедерево); Кошани (6 к) у селу Полумиру на Ибру код Краљева.

Према Радославу Павловићу, Кошани (5 к, св. Петка) у селу Богutowцу и Благојевићи (3 к) у засеку Замчању стари су кошански род досељен од Сјенице.¹⁵ Кошани (9 к, св. Петка) у Пекчаници и Кошани (1 к) у с. Дубочици пореклом су од Кошана из с. Чечине.

Из кошанских родова са Ибра и Студенице врше се и сада стална иселјавања по селима око Краљева, Подибру и Надибру. Тако су њихове раселице:

Полумирци (14 к, св. Петка) у с. Крушевци код Краљева пореклом су од Кошана из с. Полумира.¹⁶ Даљим праћењем њиховог кретања установили смо да су се после ослобођења 2 њихове породице иселиле за Краљево, 3 домаћинства у Матарушку бању, а по једна породица за Земун, Нови Сад и Ријеку. У селу Крушевици живе и њихови рођаци Јаћимовићи (1 к) — досељеници из Чечине.

Кошани (1 к, св. Петка) у с. Драгосињцима стари су досељеници из с. Чечине. Полумирци (4 к) су досељени у с. Драгосиње из с. Полумира од Кошана.

Боновићи (1 к, св. Петка) у с. Метикошу су стари кошански

род. У време Карађорђевог устанка неке породице Боновића иселиле су се у грузанско село Бечевицу.¹⁷ Други су прешли да живе у с. Рибницу — Подибар (5 к)¹⁸.

Аћимовићи (7 к, св. Петка) у с. Вранешима — Подибар су стари досељеници из Старога Влаха. У с. Крушевици имају исељене рођаке.

Глишовићи (4 к, св. Петка) и Тодосијевићи (4 к) у с. Ратини — Подибар пореклом су од Кошана—Којића из грузанског села Закуте.¹⁹

Новије раселице Кошана са Ибра су: Кошани (2 к) у с. Ковачима код Краљева; Кошани (1 к) у с. Рибници—Подибар; Кошани (2 к) у с. Чибуквцу; Кошани (1 к) у Мошином Гају; Кошани (6 к) у Матарушкој бањи. Од Кошана из Матарушке бање једна се породица иселила за Београд, а једна за СР Немачку.

У грузанском селу Гледићу, поред других родова, живе и кошанске породице: Радаковићи (9 к, св. Петка), Тијанићи (14 к, св. Петка), Ризнићи (7 к, св. Петка), Бусићи (13 к, св. Петка) и Миладиновићи (62 к, св. Петка).²⁰ Радаковиће сматрају за најстарије становнике с. Гледића. Пре десет генерација доселили су се из Ибарског Колашина. По предању породице Тијанића, браћа Тијанићи: Радован, Вулић и Јован, пре десет генерација доселили су се из с. Загуља—Ибарски Колашин. Са њима се доселио и њихов рођак Сава, предак Којића из с. Закуте. Једно време живели су заједно у с. Закути. Како се село налазило у долини поред реке Груже, сметало им је кретање жаба и сви, осим Саве, иселили су се у с. Гледић. Са Којићима и другим кошанским родовима у Грузи, Кошани из Гледића се и сада рођакају. Из с. Гледића стално су се вршила исељавања. После ослобођења из села се иселило 25 породица Радаковића, Тијанића, Ризнића и Бусића за Крагујевац, а по једна породица у Краљево, Чачак, Београд и Раковицу. Од Бусића 3 породице прешле су да живе у грузанском селу Грошници. Од њих је раније било исељеника у с. Годачици, Метикошима и с. Шумарицама код Краљева.

Кошани (Којићи, Петровићи, Милојевићи, Симовићи, Гајовићи, Аксентијевићи, Милановићи и Максимовићи — 41 к, св. Петка) у грузанском селу Закути: по казивању др Милоша Којића из с. Закуте, сада настањеног у Крагујевцу, као и других Којића и Гајовића, њихови стари пре десет генерација доселили су се из Ибарског Колашина. Доселио се Сава Кошанин са братом Драгутином и рођацима Тијанићима, који су се касније иселили у с. Гледић. Од Драгутина су у селу Гајовићи. Од њих су се вршила стална исељавања по другим

грузанским селима. Од ослобођења су се одселиле 22 породице у Београд, Крагујевац, Краљево, Зеницу и Брус. Код Којића је очувано предање да у Плаву—Црна Гора имају помуслимањене роџачке који се и сада презивају Којићи. Са њима су одржавали роџачке везе. Тако су 1932. године на свадбу у с. Закуту позвали и роџачке—Муслимане из Плава. У посету им је тада долазио Хамзага Којић са своја два синовца.

Јовичићи (3 к, св. Петка) и Васковићи (1 к) кошански су род у селу Милаковцу. Пореклом су од Бусића из Ибарског Колашина.²¹ Пратећи њихова даља кретања установили смо да су се после ослобођења две породице Јовичића иселиле у грузанско село Печеноге, а једна породица у Краљево.

Ђирковићи (4 к, св. Петка), Велимировићи (8 к, св. Петка), Ристићи (2 к, св. Петка) и Станишићи (5 к, св. Петка) у грузанском селу Чукојевцу,²² установили смо да су стари кошански род досељен из Ибарског Колашина, који и сада одржава роџачке везе са Кошанима из с. Гледића. Од Росића и Ђирковића задњих година по једна породица одселила се у Краљево.

Ковачевићи (1 к, св. Петка) у грузанском селу Стубли, пореклом је од гледићких Бусића.²³ Сада изумиру, раније их је било више.

Лазаревићи (3 к, св. Петка) у грузанском селу Бајчетини, стари су кошански род досељен из Ибарског Колашина.²⁴ Знају за своје роџачке Кошане у Гледићу.

Кошани (Недељковићи—11 к, Тодоровићи—9 к, Лазовићи—1 к, Бојовићи—4 к, Марковићи—9 к и Јеремићи—4 к, св. Петка) у грузанском селу Липници.²⁵ По причању Вите Недељковића, правника из с. Липнице, који сада живи у Крагујевцу, њихов предак Недељко са братом Тодором доселио се пре седам генерација из с. Коса из Црне Горе. Касније, код њих је дошао њихов роџак Јован. Од Недељка и Тодора су Недељковићи и Тодоровићи, а од Јована „Јоваши“ (Бојовићи, Јеремићи и Марковићи). На Недељковом надгробном споменику види се да је умро 1823. године и да се презивао Недељковић. По предању, Недељко је доживео дубоку старост. Од Недељковића и Тодоровића пет породица је исељено за Крагујевац, а једна породица за Београд. Бојовића има исељених у суседна села Балосове и Пајсијевиће. У Липници живе Кошани (Јекићи—4 к и Степановићи—3 к, св. Петка), стари кошански род досељен из Ибарског Колашина.²⁶ По казивању Мирка Јекића из с. Липнице, у Липницу се доселио њихов предак Јован Кошанин. Од Јекића две породице исељене су за Крагујевац и једна за Аранђеловац.

Кошани (Зарићи—15 к, Мијатовићи—3 к, Милутиновићи—3 к, Бокићи—9 к. и Максимовићи—3 к, св. Петка) у селу Книћу: по казивању Павла Лекића из Кнића, стари су досељеници из Ибарског Колашина и за време Караборбеговог устанка били су у с. Книћу. После првог устанка неке породице Зарића иселиле су се у Јасеницу — у с. Трешњевицу. После ослобођења две породице Зарића иселиле су се за Крагујевац, а једна породица Докића за Врњачку бању.

Кошани (Боновићи—3 к, Берковићи—5 к, Пантешевићи—Петронијевићи—7 к, Васовићи—3 к, Николићи—1 к и Ристовићи—3 к, св. Петка): по предању у с. Бечевицу у време Караборбеговог устанка доселила су се из с. Метикоша—Подибра два брата Берасим и Буносије.²⁷ По казивању Момчила Боновића из с. Бечевице, старог 43 године, њихови стари напустили су с. Метикоше због несигурности од Турака. Даљим пореклом су из Ибарског Колашина. Од Боновића исељене су по једна породица у Крагујевац и Београд, а од Пантешевића—Петронијевића две породице у Крагујевац.

Тијанићи (1 к) у с. Честинусу су од исељених Тијанића из с. Гледића. Имају робаке у с. Грабовцу—Тијаниће (2 к).

Недељковићи (7 к), Јовановићи (2 к) и Николићи (2 к) у у грузанском селу Грабовцу²⁸ досељени су из с. Лука (Драгачево) од кошанског рода Зорнића. У грузанском селу Милаковцу имају робаке Зорниће (4 к), досељене из драгачевског села Лука.

У грузанском селу Вучковићи становао је јачи кошански род Чумићи, стари досељеници из Ибарског Колашина. Испитивањем смо установили, да су породице Јовановић (1 к, св. Петка) и Луковићи (2 к) остаци старих Чумића, који су се после Караборбеговог устанка из села Вучковића иселили у с. Страгаре у Јасеницу. Презивају се Косовчевићи (5 к, св. Петка). Од Косовчевића из Страгара, задњих година неки су се иселили за Београд.

Зорнићи (7 к, св. Петка) у грузанском селу Љубићу кошански су род досељен из с. Гошева—Пештер. Из Гошева испред Турака селили су се у с. Кладницу код Сјенице, где су живели једно краће време.²⁹ По обављеном истраживању констатујемо да су се у с. Љубић доселила браћа Радивоје, Максим, Мирчета и Милић. У с. Кладници остали су им ближи робаци. Знају за своје робаци Зорниће у с. Милаковцу, досељене из Драгачева.

По казивању Меда Зорнића—Лемића, Муслимана из с. Понорца код Сјенице, њихова старина потиче из Црне Горе — Мораче. Једно време живели су као православни у с. Гошеву. Гошево су напустили после свађе са агом, на чијој су земљи били. Из Гошева прешли су

у Кладницу код Сјенице. После неког сукоба у роду, један део породица одселио се у Србију, док је његов предак Сава Зорнић примио ислам. Савин брат, који је остао православан, после овога догађаја прешао је да живи у суседном селу Урсулама. Његови потомци и даље су остали у православној вери (7 к, св. Петка). Од Саве Зорнића, који је примио ислам, воде порекло Зорнићи у с. Кладници (9 к), с. Понорцу (24 к) и селу Сугубине (2 к). Медо Зорнић нам је изнео да су са православнима увек живели у добрим односима, а он је редовно одлазио као гост на други дан славе код свог рођака Мише Зорнића у с. Урсале. У с. Понорцу некада је била чувена породична задруга Амира Зорнића—Лекића. Амиров отац, Медо, за време анексије Босне и Херцеговине повео је Муслимане из околине Сјенице у борбу против Аустрије и погинуо је на Црним Потоцима у Босни. Од ослобођења из Кладнице, Понорца и Сугубина исељено је 38 породица Муслимана Зорнића за Сарајево и Македонију, 6 породица за Прибој, 2 породице у Нови Пазар и једна породица у Београд.

По казивању Милуна Зорнића из Чачка, пре око 150 година два брата Зорнића из с. Урсала у свађи убију суседа Муслимана и побегну за Србију у с. Луке (Драгачево). Од њих су Зорнићи у с. Лукама (10 к, св. Петка). Касније, из с. Лука одселио се Радивоје Зорнић у с. Придворицу код Чачка. Од њега воде порекло Зорнићи у Чачку (2 к). После ослобођења једна породица Зорнића из с. Урсала иселила се у с. Љубић код Чачка. Из села Лука Зорнићи су се исељавали по селима Надибра у околини Краљева. Од њих су Зорнићи (6 к) у с. Врдима, Зорнићи (1 к) у с. Сирчи, Зорнићи (2 к) у Матарушкој бањи и Зорнићи (4 к) у Краљеву.

Приликом насељавања по Србији кошански родови допирали су до планине Рудника. Истраживањима смо дошли до података да у с. Грабовици код Гор. Милановца живе кошанске породице Илићи (3 к, св. Петка) и Туловићи (7 к, св. Петка). У околини их сматрају за осниваче села Грабовице. По њиховом предању, пре Карађорђевог устанка доселила су се три брата из околине Сјенице из с. Кошева. Један од њих је остао у селу, а други су прешли у с. Мајдан под планином Рудник. Др Бранко Перуничкић проналази их под презименом Кошани, и то у списку лица која су понајмање усева засејала у Округу рудничком 1856. године. Помиње се Дмитар Кошанин из села Грабовице.³⁰

Кошани (Јелићи—6 к, св. Петка, Проковићи—2 к, св. Петка), Луковићи (3 к, св. Лука) и Арсенијевићи (2 к, св. Лука) у селу Мајдану стари су досељеници из околине Сјенице. По казивању Радисава

Јелића, у Мајдан су дошли пре Караборђевог устанка. Један њихов предак учествовао је устанку и погинуо је у борби на Засавици. Из овога рода преко 30 породица иселило се за Београд, Чачак и Горњи Милановац.

Томовићи (1 к, св. Петка) у с. Руднику стари су кошански род, досељен од Сјенице. Из овога рода две породице сада живе у с. Мајдану, а једна у Барама — грузанским.

Кошански родови преко Косова насељавали су се по селима Лепенице. Тако у с. Брзану живе Кошани (Бурђевићи—6 к, Јаковљевићи—5 к, Павловићи—3 к, Глишићи—2 к. и Милановићи—2 к, св. Петка). По казивањима Рада Николића, наставника из с. Брзана, Кошане сматрају за најстарије становнике села. По њиховом предању досељени су са Косова из с. Кошево.

*
* * *

Разни писци различито говоре о старини и пореклу Кошана. Тако Мих. Драгић у своме раду Гружа сматра да се ради о старим досељеницима из с. Коша код Пећи.³¹ Радослав Павловић за Кошане у Подибру и Гогчаници наводи да су пореклом из Старог Влаха, Сјенице и Ибарског Колашина³². Проф. Милисав Лутовац, приликом испитивања насеља и порекла становништва у Ибарском Колашину, установио је да су Кошани стари досељеници из црногорских брда—Морача, где и сада постоји село Кос, па отуда и Кошани.³³ У прилог његових испитивања говоре и предања, очувана о старим Кошанима, код садашњег становништва у Морачи, а посебно код Васојевића из Лијеве Ријеке. Данас у с. Косу—Прекобрђе и уопште у Морачи нема Кошана. Код становника села Коса—Вујисића очувано је предање да су ту некада живели стари Морачани—Кошани, од којих су остала кућишта и напуштено гробље. Вујисићи, приликом насељавања у село, што је, према њиховом рачунању, било пре око три стотине година, нису затекли старо становништво. За Кошане знају само толико да су се из села иселили због крвне освете са Љеворечанима—Васојевићима.

У Лијевој Ријечи, међутим, предања о старим Кошанима много су јаснија и свежија. По љеворечком предању, за време борби око племенске границе са Морачанима, Кошани са Колашинцима (Муслиманима) ради освете нападну на месту Пода у Лијевој Ријечи на торину Рајка Манојловога (праунука Васовога, од кога су по предању Васојевићи). Бранећи своју стоку, Рајко је погинуо, а стока му

је плењена. Рајкови синови припремили су освету. Вукосан Рајков преруши се у просјака и једне вечери дође у с. Кос код деветорице браће Кошана и замоли да га приме на преноћиште. Ови, како га нису познавали, приме га у кућу, где Вукосан заноћи. Из разговора са женама сазна да браћа не ноћевају у кући, већ у некој згради, јер се плаше освете Васојевића. Преко ноћи, пошто чељад поспе, Рајко се искраде из куће и доведе чету која га је очекивала. Испред зоре нападну на Кошане, куће и стаје им попале, а њих побију. После овога догађаја, надвезале су се сталне освете и убиства са обе стране. Радоје—Миња Оровић из Лијеве Ријеке позове на мегдан тадашњег морачког првака Вучету Кошанина. На мегдану га убије. Мегдан је одржан на реци Тари код Матешева. Место на коме је Вучета погинуо зове се „Вучетин кам“. После Вучетине погибије, Кошани напуштају своје поседе на Тари и планини Котич и постепено се расељавају. По љеворечком предању, из села Коса последње су отишле породице изгинуле деветорице браће Кошана. Своју планину Котич, коју нису смели услед освете да користе, продали су једном љеворечком братству за 95 оваца и два вола. Ово братство и сада држи Котич као своју планину и користи је без учешћа других племеника. Било је покушаја од стране других братстава да планина Котич уђе у племенску комуну. Због овога су се судили. Међутим, Котич је остао у својини овога братства. Наведено љеворечко предање добили смо од Јеле Ивановић—Вуковић из с. Матешева, старе 86 година, и Петра Раићевића из с. Витомирце, старог 60 година.

Предања Васојевића из Лијеве Ријеке дају нам одговор и упућују нас на узроке сеобе старих Кошана из Мораче. Село Кос налази се на развођу реке Мораче и Таре. Стари Кошани у том времену поседовали су земљиште око реке Таре. Њихова планина Котич, на коју су се преко лета издизали са стоком, налазе се у саставу Лијеве Ријеке. Васојевићи, који су тада живели само у својој матици — Лијевој Ријечи, пренасељени и стешњени, на слабој земљи, повели су борбу са суседним племенима ради проширења племенске територије и обезбеђења животног простора. Први на удару били су им Морачани и Колашинци. Како се село Кос налази на самој граници, то су стари Кошани били изложени сталним нападима, пленидби стоке и осветама. Под јаким притиском једнородних братстава из Лијеве Ријеке Кошани нису били у стању да до краја издрже борбу и притисак Васојевића, подлегли су и раселили се.

Морачани и Васојевићи за Кошане говоре да су по пореклу стари Морачани, али их не сматрају Мацурама. Поред Кошана у

старе Морачане убрајају још нека мања братства, која и сада живе у Д. Морачи, као: Сандиће, Брауновиће, Дрљевиће, Даниловиће и Бакиће,³⁴ док за остатке старих Мацура сматрају Бировиће, Вучиниће и Фуштиће. Фуштићи су се из Мџраче иселили у Колашинска Поља и Вранеш.³⁵ Све ово старо становништво затекао је војвода Богић приликом свога досељавања у Морачу, негде крајем XIII и почетком XIV века. Потомци војводе Богића, који је дошао из Хотског Хума, сада сачињавају две трећине становништва племена Д. Мораче.³⁶

На подручју Србије сада живи око 670 кошанских породица. По својим душевним особинама они се не разликују од становништва у чијој средини живе. Кошанске породице су запажене као вредан, штедљив, у раду истрајан и марљив свет. У борбама за ослобођење Србије од Турака узимали су видног учешћа. Посебно цене школу и науку и ретке су њихове породице које немају по неког школованог члана. Неки од њих су сада професори факултета, инжењери и др. У околини у којој живе, Кошани важе за одважне људе, гостољубиве и добре памтице. Воле друштво и разговор. Све кошанске породице славе Петковдан, са изузетком оних које су из разних узрока промениле славу, али код њих је у сећању да су некада славили Петковдан, или га и сада уз нову славу преслављавају.

Кроз овај рад, који је само један скроман прилог за упознавање Кошана, настојали смо да прикажемо процес кретања и насељавања у Србију једног старог братства из црногорских Брда.

НАПОМЕНЕ

1. Михаило Драгић, Гружа, Српски етнографски зборник, књига XXI, Насеља и порекло становништва, књига 10, Београд 1921.

2. Милосав Лутовац, Ибарски Колашин—антропологеографска испитивања, Српски етнографски зборник, књига LXVII, Насеља и порекло становништва, књига 34, Београд 1954.

3. Насеља и порекло становништва књига 34. стр. 126

4. Нав. дело, стр. 129.

5. Нав. дело, стр. 130, 137, 138, 141.

6. Нав. дело, стр. 145.

7. Нав. дело, стр. 146.

8. Нав. дело, стр. 149.

9. Нав. дело, стр. 152.

10. Нав. дело, стр. 143.

11. Нав. дело, стр. 139.

12. Нав. дело, стр. 148.
13. Нав. дело, стр. 151.
14. Атанасије Урошевић, Косово, Српски етнографски зборник, књига LXXVIII, Насеља и порекло становништва, књига 39, Београд 1965, стр. 287.
15. Радослав Павловић, Подибар и Гокчаница, Српски етнографски зборник, књига LVI, Насеља и порекло становништва, књига 39, Београд 1948, стр. 340.
16. Насеља и порекло становништва, књига 30, стр. 350.
17. Нав. дело, стр. 338.
18. Нав. дело, стр. 383.
19. Нав. дело, стр. 376.
20. Михаило Драгић, Гружа, Српски етнографски зборник, књига XXI Насеља и порекло становништва, књига 10, стр. 240, 267, 268.
21. Насеља и порекло становништва, књига 10, стр. 338.
22. Нав. дело, стр. 301.
23. Нав. дело, стр. 326.
24. Нав. дело, стр. 210.
25. Нав. дело, стр. 287.
26. Нав. дело, стр. 284.
27. Нав. дело, стр. 275, 277.
28. Нав. дело, стр. 254.
29. Нав. дело, стр. 292.
30. Др Бранко Перунички, Чачак и Гор. Милановац 1815—1865, Чачак 1968, стр. 618.
31. М. Драгић, нав. дело.
32. Р. Павловић, Подибар и Гокчаница, Насеља и порекло становништва, књига 30, Београд 1948.
33. М. Лутовац, Нав. дело.
34. М. Дучић, Историја племена Мораче, часопис Братство бр. VII, Београд 1898.
35. М. Филиповић, Различита етнологска граба, Научно дело, Београд 1967, стр. 213, 214.
36. М. Дучић, Нав. дело.

KOŠANI

(origine et vestiges)

Lors de l'étude de l'agglomération et des origines de la population d'une partie de la Serbie Occidentale (Ibar — Kolašin — Gruža — Podibar et Gokčanica) les chercheurs ont trouvé un nombre considérable de familles portant le nom Košani ou famille de Košani. A l'époque les avis sur leurs origines variaient. Mih. Dragić (dans son étude Gruža) considère qu'il s'agit des immigrés venus du village Koš près de Peć. Radoslav Pavlović (dans son étude Podibar et Gokčanica) dit qu'il s'agit des immigrés de Košanin d'Ibar, de Sjenica et Studenica. Cependant les deux affirmations, qui ne sont pas exactes, ont été éclaircies par le professeur Milisav Lutovac lors de l'examen des origines de la population du Kolašin de Ibar. Il a établi qu'il est question d'anciens immigrés du Monténégro venus de la vallée de Morača et du village Koš, d'où le nom de Košani (gens de Koš). Des études ultérieures, des examens de leurs origines et de leurs mouvements nous avons trouvés ce qui suit: dans la région de Kolašin d'Ibar il y a actuellement 15 familles de Kolašin portant le nom de Košanin sont la famille de Košani, dans 17 villages. Toutes ces familles ont des ramifications parties — et partant toujours — ailleurs. Ainsi des parties de ces familles se trouvent à Kossovo (au village de P; Svinari, Mazgit, Bukoš, et Kosovska Mitrovica, ensuite des Košani Tijanici au village de Crkeljez en Métohia ainsi que d'anciennes familles dans les régions de Gruža.

Dans la région de Gruža il y a actuellement 15 familles en 13 villages, ceux sont des familles venus il y a longtemps de Kolašin d'Ibar et de Stari Vlah. Certaines de ces familles se sont installées à Gruža avant l'insurrection de Karageorge ou à l'époque de Karageorge. Des villages de Gruža certaines de ces familles se sont déplacées dans les régions de Jasenice au village de Stragari. L'émigration des Košani des villages de Gruža se poursuit toujours. De nombreuses familles ont quitté la région pour les villes de Belgrade, Kraljevo, Kragujevac, Čačak et des villages des environs de Kragujevac.

Sur leur chemin du Monténégro vers la Serbie certaines de ces familles (Zornici et autres) s'installaient sur Stari Vlah et Pešter. A l'époque il y en a eu qui ont été islamisées. Ainsi au villages de Kladnici, Ponorac et Sugubine vivent des Zornici Košani et au village voisin Uruse leurs parents orthodoxes Zornici. Des migrations du village Ursule sont toujours en cours. Zornici du village Luke dans la région de Dragačevo, puis ceux de Čačak, Vrdila, Sirci et Mutna Reka près de Kraljevo viennent de là. Parmi les Zornici islamisés 47 familles sont partis à Sarajevo, en Macédoine, Sjenica, Novi Pazar, Priboj et en Turquie.

Au village Deviči — Čečini de Stari Vlah sous le mont Golija vit la grande et nombreuse famille de Košani venue du Monténégro. Čečina fut le poste de halte des Košani sur leur chemin vers les villages de Studenica, Tadenj, Ušće, Beoci, Evatim, vers le village Radošić sur les versants de Kopaonik et le village Polumir. Ils se répandaient ensuite dans les villages de Podibar autour de Kraljevo et ailleurs. Telle est l'origine des Košani aux villages de Bogutovac, Zamčanja, Dragosinjci, Kruševica, Metihoš, Ribnica, Kraljevo, Čibukovac, Kovači, Vranješ, Mašin Goj, Mataruška Banja etc.

Des environs de Sjenica les Košani, passant par Dragačevo, venaient jusqu'aux villages de Takovo et la montagne de Rudnik. Actuellement il y a 6 tribus de Košani dans les villages de Majdan, Rudnik, Grabovica etc. Une trentaine de familles ont quitté la région après la libération allant vers Belgrade, Čačak et Gornji Milanovac. De Kolašin d'Ibar, en passant par Kossovo, cinq tribus de Košani s'est installée dans le village Brzan sur la Lepenica.

Les auteurs expliquent différemment les origines de Košani. Dragić considère qu'il s'agit des immigrés venus du village Koš près de Peć. Rad; Pavlović pensent qu'ils viennent de Stari Vlah, Sjenica et Kolašin d'Ibar. Le professeur Lutovac a établi qu'il s'agit d'anciens immigrés du Monténégro des Brda et de

Morača, où le village Koš existe encore, doué le nom de Košani — gens de Koš. Ces affirmations sont, étayées par la tradition orale que nous avons découverte auprès de la population actuelle de Morača, en particulier celle des Vasojevići de Lijeva Rijeka. Il n'y a aujourd' hui au village de Kos dans la Morača de ces tribus. La population actuelle — Vujisići, qui y vivent depuis 300 ans, n'y ont pas trouvé de Košani. Ils savent seulement qu'ils ont quitté la région chassés par la vendetta des gens de Lijeva Rijeka. Ils en restent des foyers éteints et des cimetières. Selon la légende existant chez les Vasojevići de Lijeva Rijeka, tradition beaucoup plus claire et fraîche que celle des gens de Morača, il y a plus de 300 ans les Košani ont avec les gens de Kolašin (musulmans) attaqué la bergerie de Rajko Monojlov, petit-fils de Vaso, l'ont tué et ont emmené son bétail. A la suite de cet événement des vendettas s'enchaînèrent: le fils de Rajko, Vuksan, a tué neuf frères Košani et a incendié leurs maisons. Plus tard Minja Orović de Lijeva Rijeka a tué en duel sur la rivière Tara un des chefs de Morača, Vučeta Košanin, près de Mateševo à l'endroit dit »La Pierre de Vučeta«. Tout ceci a indiqué aux Košani, étant plus faibles, n'ont pas put tenir devant les attaques et l'expansion de Vasojevići de Lijeva Rijeka vers leurs terres près de Tara et progressivement ils émigraient, pour abandonner enfin définitivement la région de Morača.

Les tribus de Vasojevići et les actuels habitants de Morača, descendant du duc Bogić, ne comptent pas les Košani parmi les plus anciens habitants de Morača — les Macura, mais il les comptent parmi les Moračani. Ils y comptent également des tribus moins importantes: les Drljevići, Sandići, Bakići etc, tandis qu'ils considèrent comme descendants des anciens Macura les Čirović, Vučinić, Fuštić. C'est ces familles-là qu'a trouvées, selon la tradition, le duc Bogić lors de sa venue de Hotski Hum à Morača à la fin du XIIIe et au début du XIVe siècle.

Il y a actuellement environ 670 familles de Košani vivant en Serbie. Par leurs qualités et leur caractère ils ne diffèrent pas du milieu où ils vivent. Ils se distinguent par leur nature laborieuse et leur tenacité.

Les Košani sont en outre connus comme des gens qui estiment particulièrement les études et la science; il est rare de trouver une de leurs familles où il n'y a pas de membres ayant fait des études. Leur slava est la Sainte Petka (Brascovie) et celle qui ont changé de slava pour des raisons différentes, vénèrent cependant cette sainte.

Petar Rajković

БОЖИДАР КОВАЧЕВИЋ

ЈАША ПРОДАНОВИЋ

ПРИЛОГ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЖИВОТА И РАДА

У нашој новијој културној и друштвеној историји има једно доба снажнога развоја који прилично дуго није прекидан. То је време између српско-бугарског рата (1885) и балканских војни (1912). Нешто више од четврт столећа.

Ово доба је дало низ књижевника, научника и других знатних људи и корисних јавних радника који су били срећни да без прескока и прекидања проживе своје најбоље године учења и стварања.

За то време малена Србија, а са њом и друге наше покрајине, постигле су неколико крупних резултата. Србија се проширила на југ, одагнала спахије из четири ослобођена округа Ниша, Пирота, Врања, Топлице; срушила Обреновиће и њихове апсолутистичке тежње; постала жариште ослободилачке мисли; засновала низ културних установа и уздигла рад на књижевности, науци и просвети на висок ступањ. Упоредо са Србијом, развијале су се, и поред турске владавине, и остале покрајине.

Овај полет види се најбоље када се помену личности из тог

времена. Да не ређамо сва крупна имена из свих области живота; довољно је само сетити се да су на књижевности и националним наукама радили: Симо Матавуљ, Војислав Илић, Иво Ђипико, Стеван Сремац, Петар Кочић, Милан Ракић, Љубомир Стојановић, Божићар Кнежевић, Богдан Поповић, Јован Цвијић, Милан Решетар, Јован Скерлић, па чак да су нешто и старији радници, као Стојан Новаковић или Милан Милићевић још у то доба вредно радили. Додајмо томе музичаре, позоришне глумце, сликаре, вајаре, државнике, научнике, привреднике, војнике, проширимо овај списак хрватским и словеначким јавним радницима, па ће нам бити јасно колико је ово доба било плодно у људима и делима.

Јаша Продановић, који припада овом покрету, заузима међу својим друговима веома истакнуто место. Он је типичан представник оних наших изузетно даровитих људи који су, избивши из народа, очували везу с њим и остали народни у својим схватањима, тежњама и делима.

Али, Јаша Продановић имао је срећу да, дуго здрав и крепак, учествује у јавном животу пре и после првог светског рата; да сарађује и са оним поколењем које је долазило до израза између година 1918. и 1941, па чак да буде активан и у последњим својим данима после другог светског рата.

У нашој старијој књижевности има једна књижица „О опхожденију с људима“, коју су некад наши стари с почетка прошлога века радо читали.

Продановић је био савршено оваплоћење њених правила. По природи у ствари мало прек, Продановић је својим трезвеним разумом још у младости обуздао своју плаховиту природу и успевао да никад никог не увреди. Он је могао у лице сваком рећи истину, често и горку истину; у страначким борбама имао је љутих сукоба и жестоких полемика, али у личном додиру никада није вређао, никада унижавао, никада худио противнику, никада ударио на образ, част, морално достојанство. Људи су се с њим разилазили, прекидали сарадњу, па, ипак, остајали пријатељи, готово увек захваљујући Продановићевом такту и тананом осећају мере. Он је са потпуним поверењем прилазио пријатељима и једномишљеницима, затварајући очи пред њиховим ситним манама, увек налазећи оно што је најбоље у њима. А кад би се разишао, он је нарочито био задовољан кад би о њима могао да каже лепу реч, кад би био у прилици да им призна да су у неким догађајима добро поступали или се ваљано држали. Ако би бивши пријатељ запао у невољу, он се међу

првима увек налазио у помоћи. Са Драгомиром Иконићем он се разишао и био у оштром сукобу, па ипак, када је овај допао тамнице, вадио га из ње. . .

И према омладини његов однос је био прекрасан. Ма колико, иначе, добри и паметни људи, његови врсници, мислим на научнике, наставнике и друге јавне раднике, обично су се, и нехотице, понашали према младима с висине, с неком ироничном снисходљивошћу. Млад човек имао би осећање као да га тај стари господин, с којим разговара, вуче за уко. И однос, наравно, никада није могао бити присан.

С Продановићем било је то сасвим друкчије. Код њега си могао отићи кад год хоћеш: ујутру, у подне, увече; он је увек примао. Могао си га прекинути у раду, узјамити књигу коју је одмах увек налазио у рафовима своје књижнице и од свег срца давао. Могао си сести у његовој соби, па ма ко ту био. Он је увек имао стрпљења и времена за младе људе и умео да се понаша с једном чудном тананошћу која је брисала разлике у годинама и рангу, а, ипак, изазивала код млађих поштовање према његовој личности.

И сад се сећам када смо нас неколицина студената покретали, негде у јесен 1923, „Б У К Т И Њ У“. То је био један мали напредни часопис, који су неколицина правника, филозофа и техничара оснивали без паре у цепу, захваљујући организаторским способностима Миханла Петровића, доцнијег познатог публицисте и дописника из Лондона, који је умео да организује администрацију, да заинтересује другове за сарадњу и који је стизао да замени свакога од нас ако бисмо заборавили на дужности. Ми смо тај лист одржавали више од две године, сакупили око њега изванредан број јавних радника и омладинаца, и, ма колико посртао и нередовно излазио, наш лист беше нашао читаоце, тако да смо га 1926. могли предати у искусније руке—Милану Богдановићу, кога су некако у то доба тадашње власти одагнале из службе у гимназији и са универзитета.¹

Да у том успемо знатно нам је помогао Јаша Продановић. Он нам је писао уводне чланке, увек био спреман да прочита наше саставе и каже своје мишљење, а, што је најглавније, увек је знао да се понаша срдечно и присно као прави друг.

Продановић је такав био и у „СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ГЛАСНИКУ“. Сталан и дурашан у свим пословима, од године 1901. до 1941. био је у сталној вези са „СРПСКИМ КЊИЖЕВНИМ ГЛАСНИКОМ“, прво члан редакцијског одбора, после члан управе, а увек

вредан сарадник. И ту је, кад је год могао, па чак и кад се није слагао са њима, потпомагао и препоручивао младе.

Сарађивање у „Гласнику“ било је тада, после његовог поновног покретања 1920. године, прилично отежано, не само што је оцењивање радове било строго, него и зато што је много писаца слало своје рукописе. „Гласникове“ фијоке биле су пуне рукописа и тадашњи уредник, Светислав Петровић, морао је да употреби велику вештину да би задовољио свакога и умирио млађе сараднике који су ретко долазили на ред. Али, једног лета, Петровић оде на одсуство и Продановић буде одређен за његовог заменика. Петровић је над собом имао одбор, у коме је готово после сваке свеске Павле Поповић правио бурне сцене негодујући против претераности младих сарадника. Продановић се није много обазирао на одбор, јер по свој прилици стара господа беху на одмору, и за младе, нарочито за нас најмлађе, наста славље. Продановић је брижљиво претресао фијоке и прегледао нарочито песме, приповетке, чланке младих, педантно као ђачке задатке. Све што му се чинило добро издавајао је за штампу, без обзира на друге обзире, не држећи се компликоване уредничке политике Светислава Петровића. Тако се догодило да је у том броју, који је уредио Продановић, од једног књижевника почетника, од моје маленкости, објављено ништа мање него десет песама и једна прича!

У основи Продановићевих симпатија према омладини било је нешто дубље: љубав према човеку уопште и вера у прогрес и будућност.

Он је имао врло трезвен ум и врло здрав инстинкт за појаве и за људе, па је знао како треба да се понаша и према омладини. О свом школском другу, Слободану Јовановићу, који је због својих научних и књижевних дела имао заслужено велики углед, покаткад би говорио одмахујући главом: „Да у њега нешто није у реду, види се по томе што воли „чурук људе“. Ако има да бира између једног правог човека и једног чурука, он ће увек дати првенство чуруку.“

Продановићу се то није увек дешавало. Он је праштао ситније мане, пороке, недостатке, али само када је видео да у том младом човеку, за кога се заузима, постоји таленат, добра морална и душевна срж, здрава политичка свест и жеља да користи народу.

Требало га је видети, на пример, на седницама управног и књижевног одбора у Српској књижевној задрузи, у којој је годинама био члан управе, нарочито када је председник био Павле Поповић, његов друг још са Велике школе и из „КЊИЖЕВНОГ ГЛАСНИКА“.

Поповић се није никад активно бавио политиком, али су га, због политичких идеја и некадашњег припадништва у младости, рачунали у присталице одавно ишчезле напредне странке, која је, противно своме имену, била конзервативна. Прилично различитих схватања и уверења, они су се стално у шали кошкали на онај благородни начин деветнаестог века који се, нажалост, све више губи. Продановић би говорио: „Волим Пају иако је назадњак“, а Поповић му враћао: „Твој Светозар“ или „Не знам шта ће на то рећи Јаша Робеспирер и његове присталице“. Ипак, то „напредњаштво“, којим су га пријатељи набеђивали у шали, није спречило Павла Поповића да се успротиви шестојануарском режиму, који је завео превентивну цензуру која је гушила штампану реч све до пропасти старе Југославије. За то време, захваљујући Поповићу колико и Продановићу, Српска књижевна задруга била је једина издавачка установа која није слала отиске својих књига на претходну цензуру, чак и када је издавала Списе Светозара Марковића.²

Међутим, у једној ствари Поповић и Продановић озбиљно су се размимоназили. Противан модерним, Поповић је своје неповерење преносио и на друге млађе писце, док је Продановић разликовао и увек помагао и препоручивао међу млађим писцима оне који, по његовом мишљењу, нису били декаденти, несолидни, букачи и томе слично. Обично гунђав тон прелазио би тада у одлучан и Продановић се оштро заузимао за овога или онога младог писца. Било је уживање тада гледати старог Продановића како је савременији и млађи од покојег младог члана књижевног одбора. Нарочито и црвеним Задругиним књигама, у „Савременику“, знатан број књига излазио је потпомогнут гласом Јаше Продановића. Заиста, Продановић је волео људе уопште, а нарочито младе људе и у њима наше наде у будућности; он је у њима утврђивао и јачао своју веру у напредак.

Говорио нам је, у неколико махова, да сваки пут кад дође у ближи додир с неким човеком из другог, доцнијег покољења, он у њему открије нешто ново и нешто корисно научи од њега. Може бити, пошто је био човек велике животне мудрости и у свакој појави налазио повода да размишља и расуђује. Али да су људи каснијег покољења, који су имали задовољство да буду његови познаваоци и имали шта од њега научити, то поуздано могу рећи. Он може бити пример не само као јавни радник и борац за грађанска права и слободе, него и као отац, брачни друг, пријатељ људи, као вредан посленик и усталац у сваком послу којег би се прихватио. То

је човек који је у врло скромним условима свога личнога живота и у скученим приликама једне мале и примитивне средине успевао да се целог века усавршава и да изграђује у себи што бољег човека.

Рођен у Чачку године 1867³, Јаша Продановић је из оне генерације која је у атмосфери што су је стварали Марковићеви списи долазила из гимназије на Велику школу с идеалима социјалистичким и републиканским. После матуре (1886), Продановић се уписао на природне науке и убрзо се истакао у једном кружоку напредних студената. Ова група, у којој су, поред Продановића, били и песник Милорад Митровић, историчар Миленко Вукићевић и још неки млади људи који ће и касније учествовати у јавном животу, основала је (1888) „Одбор за издавање целокупних дела пок. Светозара Марковића“ и почела објављивати оне мале свешчице које је после довршио књијар Љуба Јоксимовић.

Завршивши ускоро природне науке (1890) Продановић постаје гимназијски предавач у Врању, а онда се често, као опозиционар, сељака с краја на крај Србије: у Ваљево, Пирот, Чачак (где служи и другује са Божидарем Кнежевићем), Зајечар. . . Ипак, још на Великој школи, Продановић се више занима књижевношћу него природним наукама, па је у гимназији углавном предавао српски језик и књижевност. После завршених студија никада се више неће бавити природним наукама, занимајући се сви више књижевношћу, те године 1893. објављује, у „Јавору“, први свој покушај књижевне критике „РЕЧ ДВЕ О РОМАНУ“, поводом романа „ДВА АМАНЕТА“ Лазара Комарчића, а затим ради у Јанковој „Звезди“ и „Делу“. Његове згоде и незгоде у наставничкој служби најбоље осаветљавају јавни живот тих времена. Године 1898. Продановић је пред изборе, које је заказала влада Владана Борђевића, добио од директора чачанске гимназије акт на потпис у коме се наређивало наставницима да гласају за владиног кандидата. Продановић је на акту написао да се неће повиновати наредби, јер је противна уставу и, кад је гласао за листу опозиције, био је отпуштен депешом Министарства.⁴ Враћен, затим, у службу, он идуће године, када је поводом ивандањског атентата настало гоњење слободоумних људи по земљи, опет буде за неко време отпуштен, па поново враћен у службу, да 1902. године сам да оставку.

У то доба, почетком године 1901. покренут је „Српски књижевни гласник“, у којем је, међу оснивачима и првим члановима уређивачкога одбора, и Јаша Продановић. Он те године објављује

у овом часопису расправу о Јовану Илићу (СКГ II, стр. 174), свој први зрелији књижевни рад.

Ускоро ће Продановић и као политичар ући у јавни живот: године 1902. постаје уредник „Оајека“, који ће уређивати до 1912, с прекидом 1902. и 1905, кад је са Светиславом Симићем уређивао „Самоуправу“, а после пада Обреновића Продановић постаје и народни посланик, биран више пута, учествујући у раду народних скупштина до 1920. године. Иначе, бавио се народним и државним пословима све до смрти, и то до године 1944. у опозицији, а затим до свог последњег часа 1. V 1948. као члан југословенске владе. У младости социјалист и радикал, па члан самосталне радикалне странке, он после првога ослобођења, са Љубомиром Стојановићем и Јованом Жујовићем, оснива Југословенску републиканску странку.

За све време свога живота, уз политичку делатност, Продановић се бавио и књижевним радом, сарађујући по многим листовима и часописима.

Његови многобројни огледи, расправе и чланци могли би се поделити у неколико група: у списе о нашим писцима, о нашој народној књижевности, о руским и западноевропским писцима и делима и, најзад, о разним друштвеним, педагошким и политичким питањима.

Продановић је радо читан због трезвена суда, добра стила и избора тема о којима је писао. Како је, пак, већина његових написа остала у часописима и листовима, где је објављивана, биће корисно ако овде наведемо његове радове.

Велики је списак наших писаца којима се Продановић бавио. Он је писао о Његошу (уводни оглед испред Шћепана Малог, 65 књ. СКЗ; Живот и смрт у „Горском вијенцу“, Летопис, 1925, књ. 306; Горски вијенац као васпитно дело, СКГ, 1925, XVI, 558; „О Горском вијенцу“ П. Поповића, Гласник проф. друштва, 1923, III), о Вуку Караџићу (Вук Караџић као критичар, Гласник професорског друштва, 1938, XVIII; Вук Караџић као димократ, Просвета, Сарајево 1937, бр. 10; Вук Караџић и унутрашња политика кнеза Милоша, СКГ, 1923, X, 471; Вук Караџић и Милош Обреновић, библиотека Еос, 1938), о Доситеју (Летопис, 1940, књ. 354), о Светозару Марковићу (Дневни лист, 1889, бр. 100—102; уводни есеј у Изабраним списима Светозара Марковића, СКЗ, књ. 247), о Бранку Радичевићу (СКГ, 1924, XV, ц. 262), поводом Мажуранића (Гласник професорског друштва, 1923, III; СКГ, 1927, XX, 66), о Јовану Јовановићу Змају (предговор осмој књизи Школских писаца, 1927; Змај као политички песник, СКГ, 1929,

XXVIII, 196; Змајева патриотска поезија, календар Вардар, 1934), о Радоју Домановићу (Одјек, 1908, бр. 179; Успомене, СКГ, 1933, XXXIX, 582; Наша стварност, 1938, бр. 15—16), о Лази Лазаревићу (предговор једанаестој књизи Школских писаца), о Бори Станковићу (Летопис, 1902, књ. 211; Бранково коло, 1902, бр. 23; Гласник проф. друштва, 1923, III), о Браниславу Нушићу (Књижевни лист, Цетиње, 1901, 448; Бранислав Нушић као васпитач, Наша стварност, 1938, бр. 13—14), о Сими Матавуљу (Покрет, 1902, бр. 2; СКГ, 1904, XI), о Иву Бицику (СКГ, 1904, XII, 707), о Јанку Веселиновићу (Босанска вила, 1910, бр. 3—6), о Љубомиру Недићу (Гласник професорског друштва, 1923), о Андри Николићу (La Patrie Serbe, 1918, II; Гласник професорског друштва, 1924, бр. 8—9), о Светиславу Вуловићу (предговор у II књизи његових дела, у збирци Српски писци, 1931), о Бурџи Јакшићу (Венац, 1921, 1922, VII), Велимиру Рајићу (La Patrie Serbe, 1917, бр. 5), о Урошу Петровићу (La Patrie Serbe, 1917, бр. 6), Вељку Милићевићу (Гласник проф. друштва, 1922, II), Бурџи Димовићу (Звезда, 1900, I), Д. Ј. Филиповићу (Гласник проф. друштва, 1923, III), Стевану Луковићу (Политика, 1928, божићни број), о Бранимиру Ђосићу (Гласник Српске књижевне задруге, 1933, бр. 35), о Милици Јанковић (Гласник проф. друштва, 1923, III), Гвиду Тартали (СКГ, 1927, XX, 295) и о многим другима, било о њиховом целокупним раду или о њиховим појединим делима.

Сем тога, Продановић је писао: О драми (Узданица, 1900, бр. 1); Учитељ у српској приповеци (календар Светлост, 1925); Политичка поезија (Мисао, 1927, св. 1—2); Књижевни критичар (Споменица Богдана Поповића, 1929); О утицају руске књижевности на нашу (Живот и рад, 1940, бр. 32—39); О дечјој књижевности (Књижевни север, 1927, XIII); Дечји листови (Просветни гласник, 1898, с. 156); Дечја лектира (Учитељ, 1899, св. 3—5); О читанкама (Наставник, 1913, XXXIV, с. 53 и 427, Просветни гласник, 1923, св. 4); Бајке и гатке за народ (СКГ, 1930, XXX, 206); Омладински листови (Препород, 1928, бр. 1); Држава и књижевници (Звезда, 1912), итд.

Његово интересовање било је прилично знатно и за друге књижевности и писце, нарочито руске. Продановић је писао о Некрасову (Одјек, 1902, бр. 85), о Гогољу (предговор Тарасу Буљби, 77 књ. СКЗ), Толстоју (Просветни гласник, 1921; Дело, 1895, XII, с. 530; Толстој као уметник и мислилац, Политика, 1928, бр. од 9. IX), о Гончарову (Просветни гласник, 1921; предговор 18. Забавнику СКЗ), о Лермонтову (Просветни гласник, 1922, бр. 1), Чехову (Гласник

проф. друштва, 1923, III; предговор четрнаестом Забавнику СКЗ), Лескову (СКГ, 1927, XX, 308), о Писемском (СКГ, 1924, XIII, 217), о Салтикову Шчедрину (СКГ, 1927, XX, 309), о Пушкину (СКГ, 1927, XXI, 72) и Горком (СКГ, 1927, XX, 309 и XX, 78).

Од западноевропских писаца занимали су га: Алфонс Доде (Борба, 1893), Анри Бек (Одјек, 1902, бр. 59), Виктор Иго (Просветни гласник, 1912, бр. 12), Маколи (СКГ, 1913, XXX, 297), Жорж Санд (Просветни гласник, 1912, бр. 5), Проспер Мериме (Гласник проф. друштва, 1922, II, св. 10) и други.

После првог светског рата Продановић улази у још једну књижевну област. Он почиње да објављује расправе и чланке о нашој народној усменој књижевности и убрзо стиче глас великог познаваоца народне поезије, нарочито после књиге „Наша народна књижевност“, објављене у Савременику СКЗ, али је доста расправа и чланака остало и по листовима: Студија о српској народној лирици (Гласник проф. друштва, 1922), О женским народним песмама (1924), Збирке народних песама (СКГ, 1925, XV, 369), Ерлангенски рукопис (Гласник историјског друштва, 1929, II), Бановић Страхиња и његова љуба (Прилози за проучавање народне поезије, 1935), Народна песма Смрт Краљевића Марка као васпитно штиво (Зборник у славу Филипа Вишњића, 1935), Бакон Стеван и два анђела (Летопис, 1938, књига 350), Морал и хуманост у народним пословицама (Прилози за српски језик, књижевност, историју и фолклор, 1938, XVIII, 607), О народној поезији (Предговор Антологији народне поезије, 1938) Јунакиње у нашој народној поезији (Жена данас, 1938, бр. 23), Храброст и јунаштво у народној књижевности (сарајевски алманах Просвета, 1939), Наше народне приповетке и питалице (Летопис, 1940, књ. 353), Наше народне пословице и загонетке (Годишњак Матице српске, 1941) и низ оцена и приказа о збиркама и антологијама народних умотворина.

Најзад, иако не улазе сасвим у оквир овога приказа, ваља споменути и неке од Продановићевих политичких и социјалних чланака због стила, литерарних квалитета или због тога што додирују књижевност. То су: Јавно мњење (Дневни лист, 1891, бр 101—113), Преображај борбе за идеју (Дело, 1894, I, с. 96 и 538), Надметање као васпитни принцип (Учитељ, 1897, св. 6), Светозар Милетић (СКГ, 1901, с. 136), Светислав Ст. Симић (Одјек, 1911, бр. 43; СКГ, 1941, XII, 523), *A nos jeunes gens La Patrie Serbe*, 1917, бр. 2—9), О српско-хрватским односима (СКГ, 1922, VI, 96 и 538), Тимочка буна (Буктиња, 1923, I, бр. 5), Јован Скерлић као политичар (СКГ, 1924, XII,

18), *Снага без очију* (О Стјепану Радићу, *Нова Европа*, 1924, XI, бр. 12), *Естетично образовање у средњим школама* (Гласник проф. друштва, 1925, св. 8), *Никола Пашић* (СКГ, 1927, XX, 123), *Љубомир Стојановић* (СКГ, 1930, XXX, с. 358), *Војислав Вељковић* (СКГ, 1931, XXXII, с. 291), *Скерлићеви скупштински говори* (СКГ, 1933, LXII, 190), *Васпитна предност народних песама* (*Народна просвета*, 1936). *Двадесет пет година од смрти Јована Скерлића* (*Живот и рад*, 1939), *Француска 1789* (*Летопис*, 1939, књ. 352), *Ход револуције* (*Живот и рад*, 1939), *Милаутин Гарашанин* (*Предговор* 291. књ. СКЗ), *Двадесет и пет година од оснивања СК Гласника* (СКГ, 1926, XVII, 187)...

Осим ових овде поменутих радова, *Продановић* је за шездесет година свога јавнога рада написао и неколико хиљада уводних и других чланака по листовима које је уређивао (*Народна мисао* 1890, *Одјек*, *Самоуправа*, *Гласник професорског друштва*) или им био оснивач (*Дело*, СКГ, *Република*, *La Patrie Serbe*, *Буктиња*), или сарадник (*Дневни лист*, *Српски занатлија*, *Врањски гласник*, *Ваљевске новине*, *Смедеревска задруга*, *Пожаревачки грађанин*, *новосадска Застава*, *шабачка Борба*, *Политика*, *загребачка Слободна трибуна*, *дубровачка Републиканска стража*, *Ратни инвалид*, *Чачански глас* и други у овом приказу већ поменути листови и часописи). Сем тога *Продановић* је врло много радио и у *Станојевићевој Народној енциклопедији*, где је дао низ биографија јавних радника из прошлости и тадашњице и много чланака о странкама и историјским догађајима, који су готово сви потписани.

Овове треба додати и његове многобројне говори у *Народној скупштини* од 1903 — 1913. и из 1920. који се налазе у стенографским белешкама. Неки се од њих тичу културе и књижевности, као говор и о *Закону о штампи* (1903), *О народном позоришту* (1907) и *О политичким правима жене* (1920).

Ова обимна делатност *Јаше Продановића* само је мањим делом објављена у књигама и брошурама, а неке књиге претходно нису у одломцима штампане по листовима и часописима. Зато ћемо у овом приказу навести и њих.

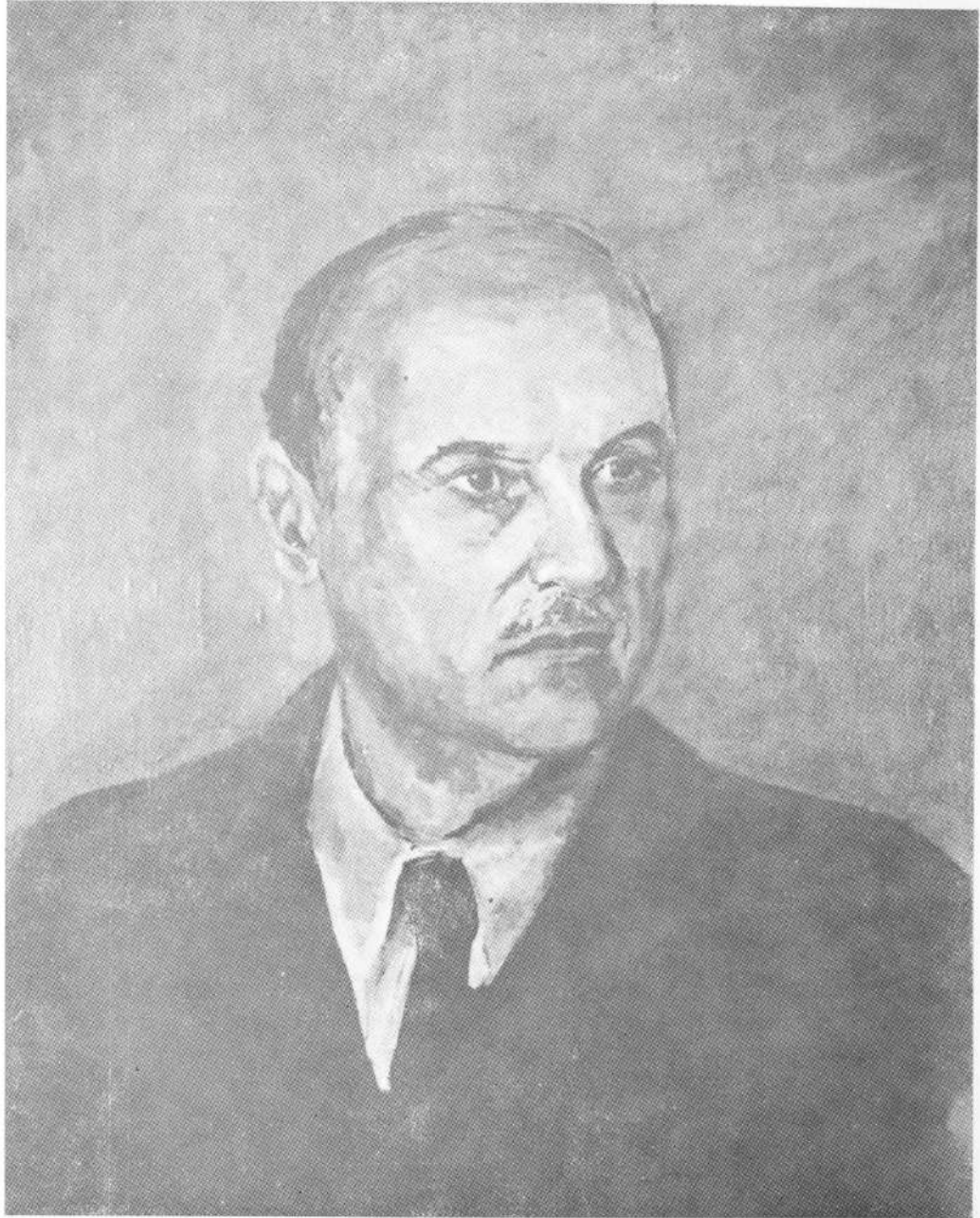
Из области књижевности и историје *Продановић* је посебно издао ове књиге: *Наши и страни*, критичке расправе (1924), *О мојим читанкама* (брошура, 1928), *Наша народна књижевност* (1932), *Уставни развитак и уставне борбе у Србији* (1936), *Вук Караџић и Милош Обреновић* (1938) и *Историја политичких странака и струја у Србији I* (1947). После смрти Српска књижевна задруга објавила му је још једну свеску „*Наших и страних*“.

Најзад, овде ваља поменути антологије или друге књиге које је Продановић одабирао и редиговао. То су: Антологија женских народних песама (1925), Одабране песме Јована Јовановића (1927), О деци и за децу — Змајеве песме (1928), Читанка за средње школе (1928), Целокупна дела Јована Илића (1929), Целокупна дела Светислава Вуловића (1932), Сабрана дела Змаја Јована Јовановића, у шесанест књига (1933 — 1937), Антологија народне поезије (1938), Антологија народних приповедака (1951).

Због свога књижевнога рада Продановић је биран за члана Српске академије наука. Сем тога, био је дуго година, све до своје смрти, и члан књижевног одбора Српске књижевне задруге.

НАПОМЕНЕ

1. Југословенски књижевни лексикон. Матица српска 1971, стр. 55.
2. Изабрани списи Светозара Марковића. СКЗ, књ. 274. Предговори Ј. Продановића и уредника (Б. Ковачевића). Београд 1937.
3. Пореклом из Полимља, његов отац је променио у Србији презиме Шиљак и по деци назвао се Продановић. Шиљци су у Саншаку међу најистакнутијим породицама.
4. Божидар Кнежевић, његов интимни пријатељ, сав занет философским контемплацијама, одмахнуо је руком рекавши: „Ја имам ситну децу” и потписао да је распис примио на знање. (По казивању Ј. Продановића).

Сл. 1. Јаша Продановић, рад Ђ. Поповића (власник Уметничка галерија „Надежда Петровић“ у Чачку)

СВЕТОМИР НАСТАСИЈЕВИЋ

ШКОЛОВАЊЕ МОМЧИЛА НАСТАСИЈЕВИЋА У ЧАЧКУ (ИЗ БИОГРАФИЈЕ МОМЧИЛА НАСТАСИЈЕВИЋА)

Биографију Момчила Настасијевића написао је његов млађи брат Светомир Настасијевић, композитор, који је врло добро упознат са Момчиловим књижевним стварањем, а тако исто и са Момчиловом личношћу, која је изузетно зрачила, од његовог детињства до смрти. Значајно је за Момчилов таленат и интелектуални раст, што је првих шест разреда гимназије завршио у Чачанској гимназији. Увек је био међу најбољим ученицима. У Чачку је почео да пише своје песме, првенце, а свакако и један део својих мисли, као и извесне прозне саставе разноразног карактера. Из овог почетног књижевног фонда Момчило је остварио свој оригинални стил поезије и прозе, из чега је поникао његов предубоки и фантастични „Тамни вилајет”, који је откривен и изникло из атмосфере и тајанственог поларитета две инспираторне тачке: Чачак и Горњи Милановац. Ове две тачке инспирација, осећања и маште духовно су повезиване чудним феноменом пута који везује ове две вароши и који је динамичку кретања претварао у силу духовних еманација. Тај пут је, у својим младићким годинама, Момчило често прелазио, колима, на коњу, а и пешимце. Две вароши и везивни пут уклопљени су између две импозантне и

силне планине, Рудника и Јелице, које убризгавају свеже и снажне сокове природе у људе. Силне ових планина смирује и ублажава средишна планина Вујан, набрекла од земаљске снаге, а у суштини питома. Чачак и Милановац, њихов заједнички пут и три планине, преплављени људима вароши и људима широким поља и високих планина, запоседао је и Момчило Настасијевић, али никад није одвајао себе од природе и од људи. Из тога су поникла његова дубока, оригинална и велика књижевна дела.

ОДЛОМЦИ ИЗ МОМЧИЛОВЕ БИОГРАФИЈЕ

Петком, када је пазарни дан у Чачку, све се измени. Тада нагрну сељаци на пијацу доносећи са собом све што мајка земља изрођује. Прострује снажно мириси сена, воћа, поврћа, сира, кајмака, намазаних опанака, вунених гуњева и ознојених вратова. Трговци су тада за својим тезгама, кафеције за келнерајима, јер треба и они нешто, тога дана, да зараде. Улице изгледају као препоробене. По њима врве зајатурене и знојаве домаћице носећи препуне корпе са пијаци, за мужа, за сина и ћерку, па и за себе, а мало и за сиротињу. Момчило је једва чекао ову петковску промену у Чачку. У ту атмосферу сељаци су доносили ведрину и ширину наших гора и поља. Момчило је волео сељаке. Волео је да удише мирисе наше земље, које су тежаци доносили на својим опаљеним лицима, на својим рукама и у својој души. Куповао је понешто да би могао поразговарати са ведрим чичицом у шиљатој шубарици, чија је бела кошуља мирисала на пераћи сапун, или са умном бакицом смежураног лица и спрчених уста, дубоко забраћеној у шамији тамне боје, или са младом снашом која је јако мирисала на своје и кравље млеко. Свашта је ту могао да чује и дозна. А како су паметно ти људи говорили, како је језгровит и поетичан њихов говор! То је Момчила заносило и опијало: народно мудро расуђивање и народни певани говор.

Али, Момчило је налазио и скровита места за усамњеничке шетње и размишљања. То је био бедем поред реке Мораве, који је штитио варош од поплава када би река надлазила; то су били густе и сочно зелени врбаци поред Мораве; то су биле дивне природне плаже на Морави. На та места одлазио је скоро сваки дан. Постоји на том бедуму још и данас (1955. године) један пањ на коме је Момчило седео и свирао у флауту. На извесним удаљеностима распоре-

Бивали су се по зеленој трави његове другарице и другови и утапали се у плаве тонове његове флауте — његове вечне фруле.

Али, и поред свега овога, он је у Горњи Милановац долазио кадгод би му се указала прилика. Често је по лепом времену долазио пешице, јер за њега растојање од двадесет километара није било никаква препрека. Он, који се свим својим бићем утапао у природу и њене тајне чари, умео је са страшћу и насладом да прелази пешице тај чудесни пут. Увек му је изгледао кратак и ненапоран!

За пријемчиву песничку душу сваки амбијент и сви путеви су благотворни и плодносни. За Момчила су Горњи Милановац и Чачак били пећина са дијамантима — пећина из „тамног вилајета“. А његови станари из тог вилајета: мекушни и мистични терзија, чврсти и карактерни зидарски радник, питом и јешан поп и силовити трговац, све су то клице за личности Момчилове прозе и његов „Тамни вилајет“

У оваквој средини Момчило је успео да се у приличној мери бави и музиком. Он је већ у својој једанаестој години свирао у флауту. Као ученик шестог разреда гимназије, био је у својим границама скоро виртуоз у том инструменту. Био је дубоко музикалан, а техничке проблеме свирања савлађивао је са чудесном лакоћом.

Пошто је потпуно савладао свирање у флауту и тиме у многоме ушао и у тајне музичког стваралаштва, он почиње, као ученик шестог разреда и да компоује за свој инструмент. Те његове композиције за флауту соло биле су писане врло добро, чак и виртуозно, јер је међу њима био и приличан број вежби за овај инструмент. Он је ове своје композиције с времена на време свирао, али их је, нажалост, касније све уништио, због своје скромности и строге самокритике. Међу његовим композицијама била је једна нарочито запажена, која је писана за две флауте и имала програмски карактер, јер је представљала једно пре подне у чачанској гимназији: карактеризације разних професора, затим разне згоде и незгоде ученика на часовима и за време одмора. Изгледа да је ова композиција, дужег трајања, била написана у облику варијација. Самим тим што је компонована за две флауте, може се закључити да је Момчило, поред добре музичке писмености, располагао и извесном композиционом техником. Ову композицију прегледао је и његов професор музике у Чачанској гимназији Карло Мађејко и изразио се врло похвално у погледу њене садржине и техничке обраде. Поред флауте, Момчило је прилично свирао и на виолини. Први професор виолине био му је симпатични и музикални професор музике у Ча-

чку Борбе Стојчевић. Али, Момчило на виолини није достигао онај виртуозитет који је поседовао на флаути.

Момчило је имао врло леп и пријатно обојен глас тенорског регистра. Тако је као ученик шестог разреда гимназије (1910/1911. године) певао у Чачку на једној бачкој представи прву тенорску партију у комаду „Не укради“, који је био нека врста зингшпила, или оперете, из нашег народног живота. Овај комад спремао је и дириговао Карло Мађејко, а компоновао га је Августин—Александар Валента. Момчило је, свакако од Мађејка, научио и технику хорског дириговања, па је касније, као студент, повремено радио са хоровима и јавно дириговао на концертима, са лепим успехом. Већином је спремао и изводио хорска дела Даворина Јенка, Јосифа Маринковића и Стевана Мокрањца.

За ових шест година проведених у Чачку због школовања, Момчило се у сваком погледу изменио. Када је завршио шести разред гимназије, није то више био онај паметни, осећајни и бојажљив дечачић, кога знамо из основне школе у Горњем Милановцу. Постепено се развио у озбиљног, привлачног и врло ауторитативног младића, пуног љубави за своју земљу, за народ, за своје ближње, за науку и за све уметности. Пред њим су била отворена многа врата, но он је још тада потајно и прикривено нагињао ка вратима храма уметности. Али, оно што је врло загонетно и значајно за његову личност и за његов став кроз цео живот, формирало се још тада, у врло младом човеку. То су она његова бесконачна доброта и магична привлачност, које је спонтано испољавао према свим људима, без разлике, са којима је, у ма ком смислу, долазио у додир. Већ у то време, око њега су се окупљали другови из гимназије у Чачку ради дискутовања, музицирања и младићских несташлука. Момчило је шести разред гимназије завршио у Чачку 1911. године.

ДРАГОЉУБ Д. ЈОВАШЕВИЋ

МОРАВКЕ

НАРОДНЕ ПЕСМЕ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

Још као ученик основне школе, у мом родном Чачку, слушао сам деду (по мајци), Арсенија Милосављевића, кад је нама, унучићима, говорио о лепоти српских народних песама и о певаштву као највећем дару природе. Његова супруга Јованка, рођена Симеуновић (из Негришора, засеока Раздоље), врло лепо певала је народне песме. У ову збирку унео сам и неке од тих песама из нашег породичног фонда. У нашој породици се увек, и упркос свему, певало. Певала је моја мајка Перка, а и ми, деца, уз њу. Ето, још тада, пре четрдесет (и више) година, одвајао сам време од игре да бих записао неке народне песме. Тек касније, кад сам учио гимназију, почињао сам да схватам праву лепоту наших народних песама. На њих нам је указивао професор Миленко Јов. Стевовић. Нешто доцније, као ученик учитељске школе, чак сам осећао потребу да у своју бележницу уносим изузетно лепе песме нашег народа. Тако су у ову збирку ушле старе, драге ми, народне песме западног Поморавља, моји знанци из давне и скорије прошлости.

1941. године ступио сам на прву учитељску дужност у село

Градац, Средња Река на Голији. То је онда био Срез моравички. У том забаченом, али веома пријатном селу моравичког краја, испод највишег Голијиног врха, Јанковог камена, горштаки су певали тако складно да сам их са уживањем слушао. На слави код домаћина Љуба Пантовића (Лазарева субота) прибележио сам неколико интересантних здравица (од старијих сељака) и неколико народних песама (од сеоске омладине). И те сам песме унео у ову збирку.

Међутим, највећи број песама за ову збирку сакупио сам у селима: Лозници, Јездини, Придворици, Бељини, Парменцу, Рибагама и Паковраћу. То су села на јужној и југозападној страни Чачка, расута по подножним падинама планина Јелице и Овчара. Ова села нагло су насељавана после другог светског рата породицама са планина Голије, Јавора и Златибора, затим из Драгачева и неких санџачких села. То насељавање било је у време масовног напуштања пасивних крајева и укључивања сељака из тих региона у привреду Чачка и околине.

Одзив мојих казивача био је искрен. Добио сам приличан број народних песама. Међу њима доста је и оних добро познатих: „Осу се небо звездама“, „Ој Мораво, моје село равно“, „Три ливаде, нигде хлада нема“, „У ливади, под јасеном“, итд. Обрадовао сам се драгоценом податку да се ове лепе народне песме чувају и пењују. Међутим, те познате песме нисам унео у ову збирку. Овде су, углавном, непознатије песме. Пошто сам се одлучио за њих, после теренског рада и проверавања, обавио сам позамашан посао коректора и уређивача.

Наилазио сам на исте песме на великој просторној удаљености. Биле су то варијанте једне те исте песме. При избору, одлучивао сам се за најлепшу. Ипак, песме „Јованка чобанка“ и „Јован и Јованка“ унео сам једну поред друге, иако се ради само о теми с варијацијама. У ову збирку унео сам и песме „Замути се Сава и Морава“ и „Свађале се Сава и Морава“. Убеђен сам да је тај поступак исправан. Свака од ових песама има своје поднебље, мирис свог тла и неоодољиву самосвојност. Довољно, верујем, оправдање да се нађу овде!

Иза ове збирке народних песама остале су године стрпљивог теренског и кабинетског рада. Читава галерија казивача налази се у њој. Неки су већ помрли. Била би непроцењива штета да су ове песме за навек отишле с њима. Мојим обдареним казивачима и овог пута — ХВАЛА!

Сматрам да ће ова збирка народних песама бити још један прилог нашој фолклористици и документ више о песничком и певачком таленту непознатог народног умотворца (појединачног и колективног) из чачанског краја.¹ Тај народни певач пева о животу, љубави, радости, раду, јунаштву, смрти. Шали се и наздравља. Управо, пева о свему ономе што се неумитно преплиће у краткотрајном луку од човековог рођења па до његове смрти.

Мелодије ових песама и начин њиховог певања су разнолики. Срећемо ту песме са лепим мелодијама (мелодичне), интересантне по својим особинама: ритму, мелодији, тонском обиму. Иако сада немам намеру да износим музичке записе тих песама већ само њихове текстове, ипак желим да укажем на неке музичке вредности, због којих се ове песме сматрају бисерима нашег народног мелоса. Такве би песме могле да уђу у антологије најстрожијих мерила.

Јану ми просе у Влаје

Лагано Записао
Д.Ј.

Ја-ну ми, Ја-ну ми просе у Вла-је;

Ја-ну ми, Ја-ну ми просе у Влаје.

(из Негришора)

Већина чобанских песама, особито оне са Голије, певају се истом мелодијом. Наш уважени земљак, књижевник Бранко В. Радичевић, нашао је прикладан израз за њих: „рам—песме“.² Код таквих песама се у рам-мелодију стављају нови и нови стихови.

УМЕРЕНО **ЧУВАМ ОВЦЕ** *записао*
Д. Ј.

ЧУ-ВАМ О-ВЦЕ, СЕ-ТУ-ЈЕ МЕ НА-НА,
ЧУ-ВАМ О-ВЦЕ, СЕ-ТУ-ЈЕ МЕ НА-НА.
(са Голије)

Добар део ових песама пева се „из вика“. То је горштачко певање горњег Драгачева, моравичког и ужичког краја, те Санцака, доброг дела Црне Горе, Босне и Херцеговине. У том певању карактеристична је дисонанца, паралелно звучање мале, велике и прекомерне секунде код двогласја (дијафонија):

Lento et rustico ДЕВОЈКО МОЈА

записао
Јосиф НИКОЛИЋ, проф.

The first system of musical notation consists of two staves. The upper staff is in treble clef with a key signature of two sharps (F# and C#) and a 3/8 time signature. It contains a melodic line with several notes, including a half note 'ој' and a quarter note 'се-'. The lower staff is in bass clef with the same key signature and time signature, providing a harmonic accompaniment.

The second system of musical notation consists of two staves. The upper staff continues the melody from the first system, featuring a half note 'ој' followed by a dotted line. The lower staff continues the accompaniment. Below the staves, the lyrics '- вој ко мо-ја, на-пој ми ко-ња;' are written in Cyrillic script.

The third system of musical notation consists of two staves. The upper staff continues the melody with a half note 'ој' and a dotted line. The lower staff continues the accompaniment. Below the staves, the lyrics 'је-вој — — ко мо-ја, на-пој ми' are written in Cyrillic script.

The fourth system of musical notation consists of two staves. The upper staff continues the melody with a half note 'ој' and a dotted line. The lower staff continues the accompaniment. Below the staves, the lyrics 'ко-ња. ој ој' are written in Cyrillic script.

У овом крају епске народне песме певају се уз гусле. То је старински начин српског певања са варијантама које су логичне: сваки гуслар има свој стил певања (иако су, уствари, сви толико слични). Овакав начин певања епских песама преноси се с колена на колена (са свим врлинама и манама).

Ова збирка настала је, како рекох, као резултат мог дугогодишњег сакупљачког рада. Хтео бих да истакнем, при томе, драгоцену сарадњу мојих ученика у Основној школи „Ратко Митровић“ у Чачку. Вредни сакупљач народних умотворина Радивоје Бојовић, доставио ми је, такође, три лепе песме: „Ој, Мораво“, „Смиље Смиља крај Мораве брала“ и „Заблејало мало јагње“. Посебно истичем допринос овој збирци писца, етнолога и фолклористе Љубише Р. Бенића из Чајетине, лауреата ВУКОВЕ НАГРАДЕ, који ми је за ову збирку, из својих записа, послао песме: „Горачићка буна“, „Свађале се Сава и Морава“ и „Моравка Ђевојка“. Свима им искрено захваљујем.

ЛИРСКЕ ПЕСМЕ МОРАВКЕ

1. ОЈ МОРАВО

Бога моле Чачанке девојке,
ој Мораво!
Бога моле да Морава дође,
ој Мораво!
Да засеју цвеће свакојако,
ој Мораво!
Да заките чачанске јунаке,
ој Мораво!
Киша паде те Морава дође,
ој Мораво!
И преплави Јованове дворе,
ој Мораво!
Поломи им смиље и босиље,
ој Мораво!
Заплакаше лепоте девојке,
ој Мораво!
Заплакаше, горко проклињаше,
ој Мораво!
Догод текла, сама себе секла,
ој Мораво, ој!

Полексија РАДОЈКОВИЋ,
Јездина

2. СМИЉЕ СМИЉА КРАЈ
МОРАВЕ БРАЛА

Смиље Смиља крај Мораве брала.
Набрала је скуте и рукаве,
направила три венца зелена.
Први венац себи оставила,
други венац сеји поклонила,
трећи венац у Мораву баца,
па је њему млада говорила:
„Броди, броди, те Јову доходи!
Ил' ме хоће младу запросити,
или ће ме младу уморити“.

Полексија РАДОЈКОВИЋ, Јездина

3. ИГРАЛИ СЕ ВРАНИ КОЊИ

Играли се врани коњи
крај Мораве на обаи.
Међу собом говорили:
„Дај нам, боже, путовати,

ал' Мораву не бродити!
Морава је плаховита:
синоћ момка занијела
а јутрос га на брег баца.“

Арсеније А. МИЛОСАВЉЕВИЋ
(1862—1930), Чачак

4. ОЈ МОРАВО, ХЛАДНА ВОДО

Ој Мораво, хладна водо,
ти остајеш, а ја одо'.
Прегацићу твоју воду
борећи се за слободу.
Ој Мораво, воду смањи
док те прећу партизани.
Ви врбаци, набујајте,
партизани сачувајте!
Воденице, мељ'те жито,
партизани води Тито!

Милева МАНДИЋ, Чачак

5. ОМЛАДИНСКА

Кад идемо, калдрма се тресе
од корака све младих момака.
Ој Мораво, ти нам тихо теци,
на свом путу Чачанима реци:
да је овде омладина била
и све шљиве мобом покупила.
Милан СТАНКОВИЋ (1913), Бељина

6. ЈЕЧАМ ЖЊЕЛА, ЈАГОДО

Јечам жњела, јагодо,
јечам жњела, јагодице,
јечам жњела Моравка девојка,
ој!
Јечам жњела, јагодо,
јечам жњела, јагодице,
јечам жњела, јечму говорила,
ој!
„Ја те жњела, јагодо,
ја те жњела, јагодице,

ја те жњела, а ја те не јела,
ој!

Сватовски те, јагодо,
сватовски те, јагодице,
сватовски те коњи позобали,
ој!

Прије моји, јагодо,
прије моји, јагодице,
прије моји, него брата мога,
ој!“

Станка ИЛИЋ, Рибаге

7. ЗАМУТИ СЕ САВА И МОРАВА

Замути се Сава и Морава.

Чуј, Анка Србијанка,

Сава и Морава.

Сава ваља дрвље и камење.

Чуј, Анка Србијанка,

дрвље и камење.

А Морава лађу од мерцана.

Чуј, Анка Србијанка,

лађу од мерцана.

И на лађи три нова дућана.

Чуј, Анка Србијанка,

три нова дућана.

У једноме болан Јово лежи.

Чуј, Анка Србијанка,

болан Јово лежи.

Питала га остарела мајка.

Чуј, Анка Србијанка,

остарела мајка:

„Сине Јово, боли ли те глава?

Чуј, Анка Србијанка,

боли ли те глава?“

„Не боли ме, моја стара мајко!

Чуј, Анка Србијанка,

моја стара мајко.

Већ ме боли срце за девојком!

Чуј, Анка Србијанка,

срце за девојком.“

Бранислава ЛАПЧЕВИЋ
(1916), Чачак

8. СВАБАЛЕ СЕ САВА И МОРАВА

Свабале се Сава и Морава.

Сава вели: „Ја сам вода јака!“

А Морава: „Ја сам још појача!“

Сава ваља дрвље и камење,

а Морава два нова дућана,

и у њима никог не бијаше,

сем Милице девојке преболне.

Њој долазе три девера млада

и доносе господске понуде:

суве шљиве са сирове гране,

шевтелије на роси обране,

жуте дуње у меду куване.

Питају је три девера млада:

„Снахо наша, мо'ш ли преболети?“

Она њима болна одговара:

„Јесам болна, преболети нећу,

а и кад бих млада преболела,

ваша снаха никад бити нећу.

Ваша ме је нана потворила

да сам вашег брата опчинила.

Свега сам га једном и видеала

у дну баште, под жутим дуњама.

Ја му бацих везена јаглука,

а враг даде — у руке му паде.

Он се на ме жутом дуњом баци,

а враг даде — у њедра ми паде!“

Рако А. МИТРОВИЋ, Чајетина

ТУГОВАНКЕ

9. ОМЕРА ВОДА ЗАНЕЛА

Омера вода занела,

а он се често окреће,

не би л' ког свога спазно.

Спазно брата Алију.

„Алија, брате рођени,

кад твојој деци хлеба даш,

ти подај, брате, и мојој.

Ти твојој белој симита,

а мојој прног, зобаног;

нек' се зна да су сироте,

сироте, деца без оца.

Кад твојој љуби руну даш,

ти подај, брате, и мојој;

МОРАВКЕ

ти твојој бело, свилено,
а мојој црно и рушно.
Нек се зна да је удова,
удова, жена без мужа!“

Обрад ПУШКАРИЦА,
(1898), Парменац

10. ВЕТАР РУЖУ НИЗ ПОЉЕ НОСАШЕ

Ветар ружу низ поље носаше,
на Јовине дворе наносаше.
У дворима никог не бијаше,
само Јово болес' боловаше.
Под главом му ситна тамбурица.
Јово јекни, тамбурица звекни.
„Тамбурице, моје жалоснице,
коме ћете пусте останути?
Брата немам, братучеда немам
да би њима, пусте, остануле.“
Живка СЕКУЛИЋ (1931), Сјеница

11. СИРОЧИБИ

Доцкан синоћ поред гробља пробох.
Глас се чује девет сирочади.
Најстарије, од девет година,
пало на гроб па оца дозива:
„Устај, тата, из те раке хладне,
те нахрани сирочиће јадне!
Хлеба нема, кукүрузи скупи,
сиротиња не може да купи!“
Радосија ГАЈОВИЋ, Дучаловићи

12. СИНОЋ, ОВО ДОБА

Синоћ, ово доба,
виле пролазише,
виле пролазише,
Марка проведоше.
Љуго пишти Марко:
„Откупи ме, мајко!“
Мајка проговара:
„Шта ти траже, сине?“
„Траже руке твоје.“

„Не могу ти дати,
сине, руке своје!“
Љуго пишти Марко:
„Откупи ме, сејо!“
Сеја проговара:
„Шта ти траже, брате?“
„Траже, очи твоје!“
Сеја очи вади
те брата избави.

Даринка ГРУЈОВИЋ, Рутоши

13. ОД УЖИЦА ДО ГОРЈАНА

Од Ужница до Горјана
свака цура уплакана.
Уплакане иду цадом
за Момиром и за Радом.
Кад је Рада била мала,
Момиру се обећала.
Дође јесен, свадби доба,
оде Рада за другога.
Пуче пушка близу града:
мртав Момир, мртва Рада.
Још помало Момир дише,
своме брату писмо пише:
„О мој брате Радивоје,
сахрани нас обадвоје.
Сахрани нас испод јеле,
моју Раду покрај мене.
Прекрсти нам беле руке
и у руке две јабуке.
Онда, брате, свима јави:
убисмо се због љубави!“
Гвозда Лапчевић (1889)

14. ТУЖБАЛИЦА

Стоји кућа покрај пута,
офарбана плаво-жута,
а унутра молована.
Ту је Олга боловала.
Боловала јутро, вече.
Једно вече мајци рече:
„Устај, мајко, пали свећу,
ја ти више живет' нећу!“
Док је мајка поскочила,

млада Олга изда'нула.
 Кука мајка: „Јој, Олгице,
 пролазе ти јаранице;
 међу њима Олге нема,
 у црну се земљу спрема!“
 Божана ШУЉАГИЋ (1882)

15. НЕ ДАЈ МЕ, МАЈКО

Не дај ме, мајко, далеко,
 оста ми цвеће нејако.
 Често га, мајко, заливај.
 Изјутра: росом с прозора,
 у подне: водом с бунара,
 увече: грозним сузама.
 Нека ми цвеће мирише,
 нека мој драги уздише!
 Босиљка ЈОВАШЕВИЋ, Бељина

16. ЗМАЈ ПРОЛЕТЕ

Змај пролете с мора на Дунаво
 и пронесе под крилом девојку.
 Љуто лишти под крилом девојка:
 „Тешко мени, до бога милога,
 остаде ми јагљук недозезен.
 Немам сеје да ми га доведе;
 немам мајке да ми га пошаље;
 немам брата да ми га донесе;
 немам оца да му се пожалим!“
 Ната БАБИЋ, Чачак

17. ОЈ ГОЛИЈО

Ој, Голијо, ој висока,
 пронађи ми лепог момка:
 црноока, повисока,
 племенита, наочита!
 Ој Голијо, ој голема,
 видниш да сам оболела.
 Ја не имах ког' волети,
 морадох се разболети!
 Радојле КАЛИЧАНИН, Чачак

18. ШИРОКО ЈЕ ЛИШЋЕ БОРОВО

Широко је лишће борово,
 а још шире лишће ор'ово.
 Под њим млади Јово болово.
 Често њему мајка долази,
 у марами грожђе доноси.
 „Можеш ли ми, сине, преболет’?“
 „Не могу ти, мајко, преболет’.“
 Удовичке клетве — икако,
 девојачке клетве — никако,
 па ти морам, мајко, умријет’.“
 Момчило МАРКОВИЋ, Јездинна

19. ТУГОВАНКА

Три прозора молувана,
 млада Рада боловала.
 Боловала јутро, вече.
 Једно јутро мајци рече:
 „Устај, мајко, пали свећу,
 ја живети више нећу.“
 Док је мајка устанула,
 млада Рада издахнула.
 Кука мајка и јауче,
 спрема Раду у сандуче.
 Кука мајка: „Јој, Радице,
 пролазе ти другарице!
 Све пролазе, Раде нема,
 под црну се земљу спрема.“
 Киша пада, ситно роси,
 вереник јој сандук носи.
 На сандуку цветак плави:
 умрла је од љубави.
 Милијана ПЕРИШИЋ (1923), Чачак

20. КРОЗ ПЛАНИНУ ЗВОНИ ЗВОНЦЕ

Кроз планину звони звонце,
 то мој Миле чува овце.
 У рукама носи траве
 да се овце боље јаве.
 Ал' загрме, сину муња,
 баш двадесетпетог јуна.
 Неће муња у Комове,

МОРАВКЕ

где је место за громове,
но се вину врх планина
— уби Мила чобанина.

Сибинка ПАНТОВИЋ, Јездина

21. ЈАНУ МИ ПРОСЕ У ВЛАЈЕ

Јану ми просе у Влаје
за неког Дмитра Влашића,
а Јана неће у Влаје,
па зато млада болује.
„Не спремај, мајко, дарове,
нећу ти, млада, у Влаје!
Не режи, мајко, кошуљу,
нећу ти дуго живети!“

Јованка А. МИЛОСАВЉЕВИЋ
(1869—1934), Чачак

ЉУБАВНЕ

22. БЕЛИ ГОЛУБ

По крову се бели голуб шеће
и за њиме бела голубица.
Преговара голуб голубица:
„Да је мени твоје грло бело,
ја бих знао где бих запевао —
тамо где је прощена девојка,
испрошена, па се разболела.
Долазе јој два мила девера.
„Снајко наша, можеш ли преболет?“
„Преболећу, ваша бити нећу!
Ваша ме је мајка набедила
да сам вашег брата опчинила.
Ја га никад нисам ни видела,
него синоћ кад је пролазио.
Сваку сам му стопу пољубила
и у стопу цвеће посадила.“
Миленка БЕРИМАН (1911), Ивањица

23. БОСИОЧЕ, ЛАНЕ МОЈЕ

Босиоче, лане моје,
још да ми је семе твоје,
да га сијем под прозоре

куд пролази миље моје.
Синоћ драги пролазио,
босиок ми погазио.

А нека га, нека гази,
само чешће нек' пролази!

Живка СЕКУЛИЋ, Сјеница

24. МЛАДИ РАДИВОЈЕ

Гором иде млади Радивоје;
гором иде, гора му говори:
„Јеси л' жењен, млади Радивоје?“
„Нисам жењен, хоћу да се женим!
Јулијана, девојчице млада,
јеси ли се коме обећала?“
„Нисам ником, млади Радивоје,
само теби и богу једином.“
Радован ПЕЈИЦА (1923), Чачак

25. ТЕКЛА ВОДА ИЗ КАМЕНА

Текла вода из камена,
хладна, студена.
На њу рани Аврам слуга,
па се умива.
А за њиме газдарица,
бела, румена.
„Стан', причекај, Аврам-слуго,
да те дарујем,
да ти дадем сто дуката
— то је за тебе!“
„Хвала, хвала, газдарице,
није за мене!“
„Да ти дадем врана коња,
то је за тебе!“
„Хвала, хвала, газдарице,
није за мене!“
„Да ти дадем слушкињицу,
та је за тебе!“
„Хвала, хвала, газдарице,
није за мене!“
„Да ти дадем моју ћерку;
је ли за тебе?“
„Хоћу, хоћу, газдарице,
биће за мене!“

Милена МИАУТИНОВИЋ, Чачак

26. ПИШИ, МИЛЕ

Три ливаде, а четири хлада;
пиши, Миле, преко Београда.
Пиши, Миле, ал' немој: ко шаље,
наша љубав нек' продужи даље.
Пиши, Миле, не жали папира,
наша љубав није од кромпира.
Није љубав родила на грани
но на срцу, на лијевој страни.
Роса ГАГРИЧИЋ (1912), Трбушани

27. ЗЕЛЕНИ СЕ БОР ЗЕЛЕНИ

Зелени се бор зелени,
пружа гране према мени,
а на њему лист румени.
Мој драгане, заљубљени,
заљубљени још одавно,
писала би' писмо тајно.
Писала би' сто милина
ал' ми не да дисциплина!
Анбелија КАЛИЧАНИН
(1930), Васиљевићи

28. ЈА ПРОБОХ... ЈА ПРОШЕТАХ

Ја пробох, ја прошетих
кроз гору, кроз зелену,
на коњу, на малену,
на седлу, навезену,
на воду, студену.
Код воде је девојчица,
платно бељаше.
Увијаше утар веће,
млада, младауна.
Отуда иде млада момче:
„Шта ми радиш, девојчице?
Јеси л' платно убелила?
Спремаш ли дарове?“
Милунка НЕНАДИЋ, Бељина

29. ВЕТАР ДУВА

Ветар дува, па врх горе руши,
мој се драги од љубави суши.
Пожутео мој драги к'о свећа
— у љубави издаала га срећа.
Ој љубави, ти јефтико сува,
ко те не зна — боље нек' се чува.
Госпава ВИДАКОВИЋ (1928), Ртари

30. ШАР-ПЛАНИНА ПУНА БРАВА

Шар-планина пуна брава,
међу њима чобан спава.
Он не спава него дрема,
јер тврдога сана нема.
А када га сан превари,
на сну су му бели брави:
своје стадо он преброји,
најмилије не наброји.
„Ој девојко, добра соја,
је л' код тебе овца моја?“
„Овца ти је ту, код мене!
За тобом ми срце вене!“
„Немој да ти срце вене
већ ти хајде сад код мене!“
Лепосава НОВКОВИЋ, Чачак

31. БОР САДИЛА БОРИКА ДЕВОЈКА

Бор садила Борика девојка,
бор садила, бору говорила:
„Расти брже, мој зелени боре,
да се пењем теби у врхове,
да пребројим по Босни градове.
Да погледам преко Леденика
и да видим мога вереника.“
Милутин СТАНИЋ, Јездина

32. РУЗМАРИН ЈЕ ЗЕЛЕН

Рузмарин је зелен у сред зиме.
Свак се воли закрити њиме.
И ја би' се њиме закитио
када би ме неко заволио.
Обрад ПУШКАРИЦА, Парменац

33. ВИТА ЈЕЛА

Ја посадих виту јелу
зором рано у недељу.
Са врх јеле роса пада,
испод јеле лете пчеле,
из корсна вода тече.
Ту је Јана јаглук прала,
с јаглуком се разговара:
„О јаглуче, марамнице,
ја те прала, не дерала,
већ те подр'о млади Раде.
О пешир те обесио,
о појас те опасао!“
Божидарка ГАВРИЛОВИЋ, Јездина

34. ДЕВОЈКА И МОМАК

„Ој девојко, питома ружице,
кад си расла — на шта си гледала:
ил' си расла на бор гледајући,
ил' на јелу танку, поноситу,
ил' на мога брата најмлађега?“
„Ој јуначе, моје јарко сунце,
нит' сам расла на бор гледајући,
ни на јелу танку, поноситу,
ни на твога брата најмлађега,
већ сам млада према теби расла!“
Драган КАРИЋ, Чачак

35. МОМЧЕ ЦВИЈЕТ ПЛАНИНАМА
БРАЛО

Момче цвијет планинама брало;
цвијет брало, Вукосаву звало:
„Вукосава, јеси ли заспала?
Јеси л' мени места оставила?“
„Јесам, драги, како да нијесам:
пола скута и пола јастука.“
Олга КОЈОВИЋ, Јездина

36. СЈАЈ, МЕСЕЧЕ

Сјај, месече, на облаке!
Пуштај твоје беле зраке!
Нек' се види путем проћи

да ми може драги доћи.
„Како ћу ти, миље, доћи,
кад не могу кроз мрак проћи
без месеца и Данице,
од траве и љубичице?“
„Љубичица миром мири,
на срцу ми ране шири.“
Перка ГЛИШОВИЋ, Чачак

37. ДОБИ, МИЛЕ

Доћи, миле, у поље код дрена,
ту је наша љубав заверена.
Немој доћи откуд сунце грије:
прети бато, хоће да те бије,
већ ти доби откуд ветар дува,
са те стране нико ме не чува!
Милица АЈДАЧИЋ, Лиса

38. МОЈ СЕ ДРАГИ

Мој се драги по ливади шеће,
па ме зове да беремо цвеће.
Да беремо плаву љубичицу,
да закити мене, јараницу.
Разуменка РАВНИЧАНИН
(1889), Лозница

39. ПОРАНИЛА ЈАГОДА

Поранила Јагода
са ибриком на воду.
Спотаче се и паде,
а ибрик јој испаде.
Љуто куне девојка
ко посади јелошје.
То зачуо делија:
„Не куну ме, Јагода!
Ја не садим јелошје,
већ ја мамим девојке!“
Миленка МИКИЋ, Чачак

40. ОЈ МОЈА РУЖО РУМЕНА

„Ој моја, ој моја ружо румена,
што си се, што си се рано развила?“

„Разви ме, разви ме рано пролеће!
Узбра ме, узбра ме женска ручица!
Баци ме, баци ме себи у њедра!
Ту сам ти, ту сам ти млада увела.“

Гина КУТАЕШИЋ, Бела Земља

ЗАПИСАНО АПРИЛА 1941. ОД ОМЛА-
ДИНЕ У СЕЛУ ГРАДЦУ,
СРЕДЊА РЕКА:

41. МАРАМИЦА, ОКОЛО БЕРЈАДА

Марамница, около берјада,
пита мајка: „Волиш, ћери, Рада?“
„Не волим га, божије ми мајке,
што поцепа опанчиће fine
све идући због мене једине!“

42. О МОЈ ДРАГИ

О мој драги, о мој враголане,
остаће ти њиве неоране.
Иди, драги, те ти њиве ори;
опет доћи, о љубави збори!

43. БЕРЕМ ЦВЕЋЕ

Берем цвеће, у чашу га слажем,
имам, милае, нешто да ти кажем.
Имала би' ваздан да ти рећам,
ал' не могу срце да ти врећам.

44. ЈАРКО СУНЦЕ ПО ПЛАНИНИ ШАРА

Јарко сунце по планини шара.
Поздрави ми, мајко, мог бећара:
нек' ми једне опанке нашара!
Нека знаде цело наше село
да је мене младу заволео!

45. ИДЕМ ПУТЕМ, А НЕЋУ ПУТИЋЕМ

Идем путем, а нећу путићем;
остаће ми очи за младићем.

Пешир бео, а машница плава.
Би'а ме, мајко, ти за њега дала?“
„Ман' се, ћери, мангупчина права!
Од њег' ће те заболети глава!“

ВОЈНИКУШЕ

46. МОЈ ДРАГАНЕ

„Мој драгане, шебоју из воде,
је л' ти жао што у војску оде?“
„Жао ми је и срце ме боли
што ти оста да те други воли.
Немој, мила, да те други љуби
док ми војна дисциплина суди!“

Гроздана ПЕЈИЦА (1906), Белина

47. ТИТОВИ РЕГРУТИ

Да сам млада али вода хладна,
ја бих знала где бих извирала.
Извирала поред Милановца,
отпцала покрај Крагујевца,
куда пролазе Титови регрути.
О регрути, што сте тако жути?
Јесу ли вам официри љути?
Ил' вам жао свога завичаја?
Ил' вам жао лепих девојака?

Миља ПУНИШИЋ, Вионица

48. АЛА ВОЛИМ ШТО САМ ПОРАНИЛА

Ала волим што сам поранила,
поранила и воде донела!
Видела сам како лаба плови
и на лаби петнаест војника.
Међу њима моја мила дика.
Лаба плови, а морнар говори:
„Видео сам јутрос сеје двије,
ал' је лепша млађа од старије.
За старију дајем димскију,
а за млађу дао би' и лађу.“

Милица СЕЛАКОВИЋ, Лозница

49. МОЈ БЕРДАНЕ

„Мој бердане под грлом бијелим,
ко ће ми те младој потргати:
да л' удовче, или туђе момче?“
„Нит' удовче, нити туђе момче,
већ твој драги кад из војске дође.“
Миленка МИКИЋ, Чачак

50. ОЈ ДЕВОЈКО, ДУШО МОЈА

Ој девојке, душо моја
тамо где ја с тобом стоја',
тамо оста сабља моја;
сабља моја и марама.
Мараму ћу теби дати,
а сабљу ћу припасати,
па на војну зором поћи.
Са војне ћу теби доћи
кад на запад сунце гране,
кад са дуда дукат па'не!
Аксија РАДОЈКОВИЋ, Јездина

ЧОБАНСКЕ

51. ЧУВАМ ОВЦЕ У МАЛО ЛИВАТЧЕ

Чувам овце у мало ливатче.
Проће миле, свира на свиралче,
па ме пита: „Шта радиш, чобанче?“
„Ево, миле, везем ти марамче!“
„Чувај овце, лепо слажи боје,
па навези, тако, и нас двоје.“
Миленка БЕРИМАН, Ивањина

52. ЈА СПАНДОВАХ ОВЦЕ БЕЛЕ

Ја спандовах овце беле
под зелене, вите јеле,
па ме пита вита грана:
„Имаш, цуро, ти драгана?“
„Не питајте, вите гране,
не вребајте срцу ране!
Зар ти не знаш, грано вита,
да мој драги служи Тита?“
Горлана ПАЈОВИЋ, Чачак

53. СИБИ, ДРАГИ

Сиби, драги, путићем у реку,
да те видим још једном у веку.
Дође драги и стари, и нови.
Нови ћути, а стари говори,
хоће стару љубав да обнови.
Синоћ мени говорила браћа
да се стара љубав не повраћа.
Анђелија КАЛИЧАНИН, Васиљевићи

54. ЧУВАМ ОВЦЕ

Чувам овце доле на путићу,
проће драги на плавом точкићу.
Он ми маје, бонбону ми даје.
Лепа кућа, лепа и авлија,
мом се оцу не допада прија:
седе косе, испали јој зуби.
Неће отац крезаву да љуби!
Андрија ТОМАШЕВИЋ, Крварица

55. ОЈ ДЕВОЈКО

„Ој девојко, увело ти цвеће,
што га сијеш кад ти нићи неће?“
„Моје цвеће у петак сијано,
у суботу за расаде било!
У недељу драгог закићило,
па га спремам с мајком у чаршију.
Сретоше га варошке девојке,
сретоше га па су говориле:
„Благо мајци која те родила,
и сестрици која те китила!“
Љубица ПРОДАНОВИЋ, Бељина

56. ЧУВАМ ОВЦЕ У ЛИВАДИ
СВОЈОЈ

Чувам овце у ливади својој
и све гледам, драги, кући твојој.
Стално гледам у прозоре твоје,
ој, драгане, што се не отворе?
Стојанка ИЛИЋ,
(1940), Сјеница

57. ЛИВАДИЦА, НАОКОЛО ЖИЦА

Ливадица, наоколо жица,
 доћи, драги, ту сам чобаница.
 „Ја би' дош'о, али немам куда
 — твој је отац заградио свуда.“
 „Ако волиш мене чобаницу,
 буди спреман па прескочи жицу.“
 „Ја би' дош'о, али не знам пута
 — млада душа може да залута.“
 Госпава ВИДАКОВИЋ, Чачак

58. СУНЦЕ ЈАРКО

Сунце јарко, на високо ли си!
 Мој драгане, на далеко ли си!
 Нит' те могу чути, ни видети,
 ни по коме млада поздравити,
 ни по ветру, ни по каквој птици,
 већ по овој шар'ној хартијици.
 Мој драгане, где ли си ми саде?
 Да л' те могу дозвати одаде?
 Госпава ВИДАКОВИЋ, Чачак

59. У ЈАБЛАНА ВИСОКОГА

У јаблана високога
 доста лишћа широкога.
 Под њим овце пландовале
 и девојке хладовале.
 Ви се, овце, распродајте,
 а девојке разудајте.
 Једну мени оставите:
 еј, којој су црне оке,
 и којој су смеђе веђе,
 и којој је коса плава;
 која би ми дошла сама!
 Богољуб ПЕШИЋ (1911), Чачак

60. ЧОБАНИЦА

О мој миле, преко Уба,
 лепши си ми од голуба!
 Лепши си ми, ружо рана,
 од цвијета јоргована.
 Вера БОРЧИЋ, Чачак

61. ЧУВАМ ОВЦЕ, ПА МИ БЕЖЕ
 БРЕГОМ

Чувам овце, па ми беже брегом,
 доћи, миле, ал' немој с колегом —
 биће лепши од тебе колега,
 па се бојим преволећу њега.
 Вера БОРЧИЋ, Чачак

62. ЧОБАНЧЕ

Чобин седи на камену,
 пушку носи о рамену;
 овце креће уз планину
 да му пасу детелину.
 Воду пију на извору,
 а пландују под омором.
 Миља ПУНИШИЋ, Вионица

63. ИДЕМ ЦАДОМ

Идем цадом, а мој миле преко,
 пешир браон наместио лепо.
 На пеширу златна перјаница,
 а у руци моја марамица.
 „Откуд теби моја марамица,
 кад ја нисам твоја вереница?“
 Драга ЈОВАШЕВИЋ, Марковица

64. ЧУВАМ ОВЦЕ У ПОЉУ

Чувам овце у пољу, крај паде,
 прође пошта и у пошти Раде.
 Из поште ми Раде писмо баца:
 „Читај, мала, кад си код оваца!“
 А у писму све жалосне речи:
 мој се драги у болници лечи.
 Болест сам му ја задала сама,
 тешко мени — убиће ме нана!
 Десанка ВУЧИЋ, Слатина

65. ОЈ ЛИВАДО, ОЈ ЗЕЛЕНА ТРАВО

„Ој ливадо, ој зелена траво,
 што си тако зелена полегла?“

„Невољ' мени зеленој полећи:
 синоћ су ме прегазиле овце;
 јутрос, рано, љепоте девојке.“
 Стаменка КОПУНОВИЋ, Јездина

66. ОВЦЕ ЧУВА ДЕВОЈЧИЦА РАДА

Овце чува девојчица Рада
 у ливади испод винограда.
 Овце чува, питају је браћа:
 „Сејо Радо, ко ти овце враћа?“
 „Овце враћа Раде, Милораде,
 рече нана да ме за њег' даде.“
 Браћа јој се на то потсмехују:
 „Не да нана још годину дана!“
 Косана БОЈОВИЋ, Парменац

67. ПО ЛИВАДИ РОСА ПАЛА

По ливади роса пала.
 Росу нема ко да гази
 осим мала, боса Мара.
 И она се оклизнула.
 Левом ногом оклизнула,
 десном руком ослонила.
 Са руке јој прстен пао.
 Набедила свог драгана:
 „Ти ми, Марко, прстен узе.“
 „Нисам, Маро, живота ми,
 и тако ми беле цркве.
 И она ми не помогла!“
 Миленка ЦВЕТИЋ, (1910) Чачак

68. ЧУВАМ ОВЦЕ И ПОМАЛО ДРЕМАМ

Чувам овце и помало дремам,
 мили, драги, а што ли те нема?
 Чувам овце па сам погубила,
 идем кући, па би' се убила!
 „Бути, ћери, мајкино чобанче,
 јутрос сам ти видела драганче.“
 „Проћи ме се, пушка га убила,
 због њега сам овце погубила.“
 Светлана МАТИЈАШЕВИЋ, Чачак

69. МЕСЕЧИНА СИЈА

Месечина сија ми на врата,
 дошла ми је од драгана карта,
 И у карти моли ме к'о бога
 да с' одрекнем ја комшије свога.
 Волим жива у хладан гроб лећи
 него ли се комшије одрећи!
 Светлана МАТИЈАШЕВИЋ, Чачак

70. ЧУВАМ ОВЦЕ СВЕ ПО ДОЛОВИМА

Чувам овце све по доловима,
 прође миле, оде воловима.
 У руци му тамбура, па свира,
 а ја, Баво, хоћу да га дирам:
 „Дај ми, миле, тамбуру да свирам!“
 „Не могу ти ја тамбуру дати —
 са чим ћу те, миљенице, звати?“
 Петрија БУМИЋ, Паковраће

71. РОДИЛА МИ КРУШКА КАНТАРУША

Родила ми крушка кантаруша,
 мисли драги мене да искуша.
 Мисли драги да сам тол'ко глупа
 па не умем да варам мангупа.
 Јесам мала, ал' сам пуна речи,
 нагнала би' мангупа да клечи.
 Нека клечи, ко бога ме моли,
 нека каже коју другу воли!
 Милена ВРЦАЛОВИЋ, Јездина

72. ОЧИ МОЈЕ

Очи моје високо се вију,
 угледале Мила рабацију.
 Стани, Миле, волове одмори,
 па ти са мнош младом проговори.
 „Ја сам доле волове одмар'о
 и са другом цуром разговор'о!“
 Перка ГЛИШОВИЋ, Чачак

73. ОЈ ДЕВОЈКО, ЈОРГОВАНЕ

„Ој, девојко, јорговане,
 где проводиш летње дане?“
 „Ја проводим летње дане
 у планини, мој драгане,
 за овцама шетајући,
 шар'но цвеће тргајући.
 Место моје миле мајке,
 гледам небо и облаке.
 Место моје миле сеје,
 у планинске гледам јеле.
 Место мојих другарица,
 гледам јато ластавица!
 Место тебе, мој драгане,
 НИЖЕМ ПЕСМЕ У БЕРДАНЕ.“
 Сибинка ПАНТОВИЋ, Јездина

74. ЧУВАХ ОВЦЕ ТРИ ГОДИНЕ

Чувах овце три године,
 Јано ми, Јано!
 Три године, три стотине,
 ој Бојано!
 Ником зијан не учиних,
 Јано ми, Јано!
 Само једном, у недељу,
 ој Бојано!
 Враг нанесе три девојке,
 Јано ми, Јано!
 Овце зијан учинише,
 ој Бојано!
 Момчило МАРКОВИЋ, Јездина

75. ЧУВАМ ОВЦЕ, СЕТУЈЕ МЕ НАНА

Чувам овце, сетује ме нана:
 „Немој, ћери, побегнути сама,
 оставити овце без чобана!“
 „Не брини се, моја стара мајко!
 Имам сеју да ти чува овце,
 да ти чува и кући дотера.
 Поред сеје имам још и брата,
 на тору ће затварати врата!“
 Иванка МИЛИВОЈЕВИЋ, Рибаге

76. ЧУВА ОВЦЕ ДЕВОЈЧИЦА РАДА

Чува овце девојчица Рада
 у ливади покрај винограда.
 „Зрели, зрели, моје плаво грожђе,
 у недељу драги ће да дође.
 Браћемо те, моје плаво грожђе,
 и чекати да нам јесен дође.
 О јесени сви се момци жене,
 па ће и он запросити мене!“
 Госпава ВИДАКОВИЋ, Ртари

77. ЖАЊЕМ ЖИТО

Жањем жито, познаје се нажањ,
 због чега се, миле, правиш важан?
 Да л' због куће, или свог имања?
 Ил' због свога лепог момковања?
 „Ни због куће, нити због имања,
 већ због мога лепог момковања!“
 Катарина ЧЕКЕРЕВАЏ, Парменац

78. МАРАМИЦА ОД БЕЛОГ ФУЛАРА

„Марамница од белог фулара,
 кога чекаш, драги, крај бунара?“
 „Чекам тебе да на воду добеш,
 да те питам да за мене побеш.“
 „Проћи ме се, мангупчино стара,
 не жене се момци крај бунара!
 Иди кући, нек' те жени нана,
 ја сам себи момка изабрала:
 кад се смеје-к'о да сунце греје,
 кад говори-к'о да бисер звони!“
 Станка ИЛИЋ, Рибаге

ЗАПИСАНО У СЕЛУ ГРАДЦУ, СРЕ-
 ДЊА РЕКА, 1941. ГОДИНЕ

79. ЧУВАМ ОВЦЕ ПО
 ЗЕЛЕНОЈ ЛУЦИ

Чувам овце по зеленој луци,
 нема милу прстена на руци.
 О мој миле, ком' си прстен дао?

МОРАВКЕ

Мислиш, можда, да је мени жао?
Да си, миле, и волове дао,
мени опет не би било жао!

80. ЧУВАМ ОВЦЕ У ПОЉУ

Чувам овце у пољу код дрена;
рек'о миле доћи, па га нема.
Он би дош'о, ал' му не да нана
што му нисам рукавице дала.
Купи, миле, вула и вунице,
па да видиш што су рукавице!

81. ДА ЈЕ МЕНИ ДА ЈА ЧУВАМ ОВЦЕ

Да је мени да ја чувам овце,
па да кренем преко Леденика,
да ја виђу мога вереника.
Да ли оре? Да л' чува волове?
Волела бих да чува волове,
јер кад оре, њега руке боле!

82. ЗАБЛЕЈАЛО МАЛО ЈАГЊЕ

Заблејало мало јагње,
добра 'типо, бела радо,
душо моја!
Питала га стара мајка:
„Зашто блејиш, калушице,
душо моја?“
„Како јадно да не блејим,
кад сам гладно и несрећно,
душо моја!
Докле овчар бећар беше,
у планини траву пасох,
душо моја!
Кад се бећар оженио,
заборави стадо своје,
душо моја!
Са баскија кору љуштим,
а ледину руном сушим,
душо моја!

Зато сам ти јадно и несрећно:
воду пијем, гладно спијем,
душо моја.“

Полексија РАДОЈКОВИЋ, Јездина

83. БЕВОЈКО МОЈА

Бевојко моја,
напој ми коња.
„Не могу боса,
пала је роса!
Не могу сама,
пала је слана
коњу до самара,
мени до Бердана!“

Божидар ПЕТРОВИЋ, Градац,
Средња Река

ША Љ И В Е

84. МАЈКА МАРУ КРОЗ ТРИ ГОРЕ ЗВАЛА

Мајка Мару кроз три горе звала.
Мара јој се кроз девет одзивље.
„Јеси л', Маро, убелила платно?“
„Нисам, мајко, ни до воде дошла,
овчар Јово воду замутио.
Купи, мајко, и ја ћу га кетити:
дабогда га вода однијела,
на моје га крило донијела!
Дабогда се јунак обесио
о зле гране — о моје бердане!“
Миленка БЕРИМАН, Ивањица

85. АОЈ, ЛОЛО

АОЈ лоло, црни Циганине,
за тобом ми моје срце вене.
Скин' ципеле и обуј опанке,
па ти дођи код мене сељанке!
Милица РАНКОВИЋ,
(1912), Трбушани

86. ЗЕЛЕН ОРА'

Зелен ора' к'о гора,
ти си, цуро, матора!
Не воле те удовци,
а камо ли момци!
Стојанка КОВАЧЕВИЋ, Јездина

ПОСКОЧИЦЕ

87. ШЕСТ, ШЕСТ....

Шест, шест, шесторица,
шест, шест девојчица.
Иа' ти Боја,
иа' ти Стоја!
Од Тодора добротвора,
добра Стана, добра Рада,
девојке и... ју!
Даница МИХАИЛОВИЋ, Чачак

88. СИНЦИРИЋИ ЗВЕЧЕ

Синцирићи звече,
преко поља јече.
Не иде ли
Миле од волова?
Не носи ли
у марами грожђа
да нахрани
Раду јараницу?
Зелен бор
под јавор!
Ту је Рада
самуклија.
Сама стоји
и говори:
„Јаој, миле,
ране моје!
Ако ли ме
ти не хтеднеш —
кукаћу ти,
плакаћу ти,
молићу те,
мамићу те

на жуте дуње
и јабуке.
По крају жуте
у сриједи љуте!“
Божидарка ГАВРИЛОВИЋ, Зеоке

89. ТРИ ЈАБУКЕ

Три јабуке, три дуње
на прозору венуле.
Сатрулиле венујући,
драгог чекајући!
Драгојла АЛЕКСИЋ, Јездина

90. МАРАМИЦА

Марамница, околo вунница,
волела бих поћи за јединца!
„Пусти, кћери, ниси шипарица;
у јединца кућа кошарица!“
„Волим, мајко, кошару да белим
него да се с деверима делим!“
Милица ЈОВАНОВИЋ, Паковраће

ОБИЧАЈНЕ

91. БУРЂЕВДАНСКА ПЕСМА

БурЂевдане дане,
мој зелен Ђердане!
Девојка јарана
на уранак звала:
„Развиле се гране,
похитај, јаране!
Сунце тек што није;
ко ће од нас прије?“
Перка ЈОВАНШЕВИЋ (1889), Чачак

92. ДОДОЛСКА ПЕСМА

Играј, певај, додолко,
гола, боса Циганко!
Рефрен:

Ми певамо, ми свирамо,

МОРАВКЕ

ми никога не дирамо!
Девојке су малене,
Циганке су ватрене,
не питамо шта имате,
све примамо што давате!
Ова кућа богата,
има доста дуката!

(Рефрен)

Ситна кишо зароси,
поље, жито ороси!

(Рефрен)

Перка **ЈОВАШЕВИЋ**,
(1889), Чачак

СВАТОВСКЕ

93. ХРАНИЛА МИЛКА СЛАВУЈА

Хранила Милка славуја
за пуних девет година.
Решила Милка да с' уда,
славуја хоће да прода.
Славуј се Милки молио:
„Немој ме, Милка, продати!
Ја ћу ти лепше певати,
у мају кад ћули цветају;
у зору, на твоје прозору!“
Обрад **ПУШКАРИЦА**, Парменац

94. ЈА ПОСАДИХ ВИТУ ЈЕЛУ

Ја посадох виту јелу
прије сунца у недељу,
и три струка босиока,
и четири калопера.
Не обиђох за годину.
А кад дођох да обиђем,
тад се јела понијела:
небу гране изнијела.
Из врхова роса капље,
из средине пчеле лете,
из корена Дунав тече.
У Дунаву лепа Мара.

Лепа Мара рубље прала.
Дунав вода плаховита,
лепу Мару понијела.
„Не потони, лепа Маро!
Не потони, не зарони!
Нема тебе ко да жали,
Ко да жали, ко да вади.“
„Имам мајку. Жалиће ме,
жалиће ме, вадиће ме!“
Мајка дође до воде,
кука мало па оде.
„Не потони, лепа Маро,
не потони, не зарони!
Нема тебе ко да жали,
ко да жали, ко да вади!“
„Имам брата. жалиће ме!
жалиће ме, вадиће ме!“
Отац дође до воде,
кука мало па оде!
„Не потони, лепа Маро,
не потони, не зарони!
Нема тебе ко да жали,
ко да жали, ко да вади.“
„Имам мајку. Жалиће ме!
Жалиће ме, вадиће ме!“
Братац дође до воде,
кука мало па оде.
„Не потони, лепа Маро,
не потони, не зарони!
Нема тебе ко да жали,
ко да жали, ко да вади!“
„Имам драгог! жалиће ме,
жалиће ме, вадиће ме!“
Драги дође до воде,
узе Мару па оде!
Љубица **ПРОДАНОВИЋ**, Придворица

ЗДРАВИЦЕ

Записано 1941. године, на слави код
Љуба **ПАНТОВИЋА** у Градцу, Сре-
дња Река

ЗДРАВИЦЕ О СЛАВИ

95. I

Ој ракијо, шљивовице љута,
много си ме напојила пута.

Све полић по полић
даје Љубо Пантовић!

96. II

Домаћине, баш ти хвала!
Божја мајка теби дала.
'Оћу једну да попијем,
наручује кума!
„Потамо се, потамо се
јер немам рачуна!“

97. III

Молио би' домаћина
да пољуби домаћицу,
да донесе чутурицу,
да напоји шесторицу!
„Ето кључа код обруча,
па поскочи те наточи!“

ЕПСКЕ ПЕСМЕ

98. СЕСТРА И БРАТ

Сеја брала на вечеру звала:
„Хајде, брате, да повечерамо!
„Не могу ти сејо, вечерати.
Ја сам синоћ у механи био
и с Турцима кавгу заметнуо.
Убио сам јединца у мајке.
Сад пар неће ни сребро, ни злато,
само хоће у замену главу:
или моју, или кога мога!“
„Хајде, брале, да повечерамо!
Има сеја до четири сина.
Једнога ће брату поклонити,
нек' ми братску замијени главу.“
Кад ујутру јутро освануло,
ништи сеја као љута гуја.
Кога сина брату да поклони?
„Радован је прво радовање,
а Радоје друга радост мајци!
Јово ми се мукe намучио
док је многе књиге изучио!“
Онда оде на танке чардаке
да пробуди свога сина Сима.

„Устај, Симо, синуло је сунце!
Тебе ујак зове у деверство!“
Поспан Симо одговара мајци:
„Проћи ме се, моја мила мајко,
ја сам ноћас чудан сан уснио:
у мог ујка крвави рукави
и крваве руке до лаката.
Ако одем, погинућу, мајко!“
Скочи Симо на ноге лагане,
па опрема себе и кулаша.
Лепши Симо од сваке девојке;
па одлази пољем и ширином
као звезда небом и ведрином.
Кад је био у пољу зеленом,
сретоше га три Турчина млада.
Један вели: „Да лепог јунака!“
Други вели: „Да л' га жали мајка?“
Трећи ћути, ништа не говори;
сабљом махну, отсече му главу.
Мртва глава сама проговара:
„Богом, браћо, три Турчина млада,
подигните ову моју главу
и баците на кулаша мога.
Нек' је носи мојој милој мајци;
нека кука, нек' се разговара;
нек' не спрема сина у деверство,
у деверство — ујково неверство!“

Миросанда БОЈБАШИЋ,
(1907), Ерцеге

99. ЈОВАНКА ЧОБАНКА

Спандовали овце брат и сестра:
Јован чобан, Јованка чобанка.
Проговара Јованка чобанка:
„Имам лице као јарко сунце!“
Проговара Јован чобанине:
„Да ми хоћеш бити верна љуба!“
Зачуди се Јованка чобанка:
„Где је сеја љуба брату била!“
Разљути се Јован чобанине
и потеже пламените ноже,
те Јованци одсијече главу.
Мртва глава, језик проговара:
„Када доћеш нашем белом двору
и кад блекне овца предводница,
изаћи ће наша стара мајка,

питаће те, мој брате робени:
 „Где је нама Јованка чобанка?
 А ти кажи, мој брате робени:
 отишла је за гору на воду,
 да донесе воде иза горе!“
 Обрад ПУШКАРИЦА, Парменац

100. ЈОВАН И ЈОВАНКА

Овце чува чобан и чобанка,
 по имену Јован и Јованка.
 Јован овце, Јованка јагањце.
 Јован свира, а Јованка везе.
 Проговара Јованка Јовану:
 „О Јоване, о мој мили брале,
 донеси ми воде у свирали
 да умијем моје бело лице.“
 Оде Јован те воде донесе.
 Сину лице к'о сунце у гори,
 те Јовану очи заварало.
 „Ој, Јованка, лепа чобанице,
 досад си ми мила сеја била,
 а од сад си моја верна љуба.
 Иа' ми волиш верна љуба бити,
 иаи моју сабљу целивати?“
 „Ој, Јоване, мили чобанине,
 ја ти волим сабљу целивати
 него теби верна љуба бити.
 Где је сеја брату љуба била!“
 Плану Јован, па сабљом замахну,
 сабљом ма'ну, одсече јој главу.
 Поче блејат Јованкина овца.
 То зачула њина стара мајка:
 „О Јоване, о мој мио сине,
 где је теби остала Јованка,
 те јој блеји овца разбуданица?“
 Одговара Јован чобанине:
 „Јованка је иглу изгубила
 и због тога свилу замрсила.“
 „Ој, Јоване, ти зови Јованку,
 мајка ће јој свилу размрсити
 и другу јој иглу даровати.“
 Оде Јован да зове Јованку.
 Ману сабљом, себи главу смакну
 и простре се крај сеје Јованке.
 Петрија БУРЧИЋ, Глебица

101. УДОВИЦА ЈАНА

Бол болује удовица Јана,
 бол болује десет годинница,
 од десете четири месеца.
 Једне ноћи чудан сан уснила:
 да је жедна хладне воде пити
 са студенца у гори зеленој.
 Тад дозива свог јединог сина,
 јуначкога Тодора везира:
 „Пођи, сине, у гору зелену,
 па ми воде с извора донеси.
 Чини ми се да бих оздравила.“
 Узе Тодор крчаг и богата,
 па одлази у гору зелену.
 Ал' у гори ето заијех јада:
 опколе га до триста катана.
 Тад повика Тодор катанама:
 „Срамота је триста на једнога!
 Него, дајте нашег предводника,
 Михаила у поље зелено,
 тамо ћемо метдан поделити.“
 Послушаше до триста катана,
 сви побоше у то поље равно.
 Ал' у пољу коло девојака
 и у колу удовица Јана;
 лепо игра, још лепше потпева:
 „Дај ми, боже, да Михајло дође
 и донесе Тодорову главу!“
 Мало даље, у колу истоме,
 заиграла Тодорова сеја;
 лепо игра, још лепше потпева:
 „Дај ми, боже, да мој брале дође
 и донесе Михајлову главу!“
 Кидисаше у пољу јунаци.
 Звекет сабљи до неба се чује.
 Несрећно се окрете Михајло,
 па му Тодор одсијече главу.
 Узе Тодор крвникову главу,
 па је баца испред своје мајке:
 „Пружи руке да ти злато дадем!“
 Превари се удовица Јана,
 пружи руке, ал' се пренерази:
 одсече јој руке до лаката
 и баци јој до триста дуката.
 „Ево теби, мајко, па се храни!

Тим се храни, а и од зла брани,
кад ти више волиш Михаила,
него свога сина јединога!“
Даница МИХАИЛОВИЋ, Чачак

102. ГОРАЧИЊКА БУНА

Закукала Рудничанка вила
на Јелици високој планини,
на Небошу брду големоме,
више дична бела манастира,
задужбине три Мриљавчевића.
Она кука три бијела дана
и четири ноћи без помоћи,
ал' јој нико у помоћ не дође.
Већ се милом богу досадио,
па он шаље својега анђела:
„Слуго моја, анђеле небески,
ти се спусти у земљу Србију,
на Јелици високој планини,
на Небошу брду големоме.
Онде кука Рудничанка вила.
Ти је питај шта је и како је,
каква јој је голема невоља.“
То је анђ'о бога послушао.
Он се спусти у земљу Србију,
на Јелици високој планини.
Онде нађе Рудничанку вилу.
Сва се вила у сузама купа,
косе чупа, у груди се лупа.
Тад је слуга небески запита:
„Сестро моја, Рудничанко вило,
каква ти је голема невоља
те ти цвилаши сама у пустињи?“
Кад га вила виде и познаде,
не каза му шта је и како је
да се господ не би прогњевио
и Србију земљу прокунуо,
те да падне у окове тешке
као што је и од прије била,
од Косова, па до Караборба,
већ овако њему говораше:
„Ево има три бијела дана
како ме је забољела глава.
Ја имадем четрнаест сеја
у Србији, нашој дедовини,
па већ, ево, три бијела дана

како кукам и сеје дозивам
да ми главу од бољке излече.
За три дана и три ноћи чарне
ја не могах сеје да дозовем.
Већ, анђеле, слуго од небеса,
кад ти носиш седмогласну трубу,
ти засвирај танко, гласовито,
те ми скупи сеје из Србије
да ми главу од бољке излече!“
Тад анђео вилу послушао.
Скиде своју седмогласну трубу,
па засвира танко гласовито.
Затресе се сва земља Србија.
Скупише се виле из Србије
на Јелици високој планини,
на Небошу брду големоме.
Анђел оде богу на небеса
и каза му шта је и како је.
Повикаше виле из Србије:
„Сестро наша, Рудничанко вило,
шта је, сестро, ако бога знадеш,
те ти цвилаши и сузе проливаш?“
Проговара Рудничанка вила:
„Сестре моје, виле из Србије,
невоља је мене натерала
те ја кукам и сузе проливам.
Ево има већ осам месеци
како овом земљом завладаше
либерали, људи неваљали,
напредњаци, старе мулације,
себичњаци и људи грабљивци,
са идејом источњачке ћуди.
Чим су дошли, зло су отпочели.
Прво моју децу затворише
у зидине и хладне апсане,
те их муче са глађу и жеђу,
и туку их кесом песковитом,
па чим који из апса изађе,
он се богу на вечност пресели.
Који беху јаки и одважни,
на апсу су врата обијали
и зубима гвожђе раскивали,
те бежали чак у туђа царства,
остављали старе родитеље
и сирочад, дечицу нејаку.
У том бјесу и сили дивљачкој
нападоше село Горачиће,
са две чете оружане војске.

МОРАВКЕ

Осамнаест људи погубише
и тридесет и шест обранише.
Око двеста у ланце везаше,
те их бише немало, кундачки.
Но реците, сестре моје миле,
је л' то право и је ли поштено?
Потеците стојну Биограду,
те кажите Александру краљу,
он је чедо од Обреновића,
добрих Срба, дичнијех владара,
нека скине са себе тудоре,
два деспота из прошлости давне,
са дивљачком мишљу и памети.“
То су више сестру послушале,
па одоше стојну Биограду,
баш уочи првога априла,
те падоше двору на вратнице.
Њих је краљу добро послушао
и тудоре одмах отпустио,
апсанама врата отворио.
Живи живе — мртве бог да прости,
али и то дуго не бијаше.

Маринко РАКОВИЋ, са Златибора

103. МОРАВКА БЕВОЈКА

У пролеће када цвета цвеће,
на Бурбевдан прије јарког сунца,
поранила Моравка Бевојка
у Морави, равном селу своме,
па се цура низ Мораву шета.
Све је на њој црно одијело.
Она кука кано кукавица,
а преврће кано ластавица,
и Мораву равну кунџаше:
„Еј Мораво, шта си дочекала:
да у теби нигде никог нема!“
Још погледа цура у планине
и њих оде љуто проклињати:
„Ој планине, кржаве крајине,
до чега сте јадне допа'нуле,
те у вама нигде никог нема
као прије лета дванаестог.
Не свирају гајде ни свирале;
не куцају звона на овцама;
не играју момци с Бевојкама!“
Кука цура кано кукавица

и нариче Крсту генерала:
„Ој ти славни, дични српски 'тићу,
јуначино Крста Смиљанићу,
где ли твоје кости сагрудаше?
Куд ли твоји војници осташе?
Где остави твоје официре?
Куд ли деде Дринску дивизију?“
Олет кука Моравка Бевојка
и нариче српског Петра краља,
а проклиње четири владара:
цара турског и још аустријског,
као главног Кајзера Виљема,
а највише бугарскога краља:
„Еј дабогда, четири владара,
те вам круне у крв огрезнуле!
Четир' вам се љубе преудале!
Куд дедосте српског Петра краља
и његовог Крсту генерала,
и њихову силовиту војску?
Је л' истина, што сам чула тужна,
да сте српску потопили војску
у несито море валовито?
Куд дедосте мог јединог брала,
мог Маринка, брата од заклетве?
Што л' ће ова несретница сеја:
дан освану мог крсног имена,
славе моје, светога Борђија,
ја у кући никог мушког немам!
Немам стрица, нити родитеља,
немам брата, немам братучеда,
само саму, остарелу мајку!
Са киме ћу славу прославити,
крсно име, светога Борђија?
Ко ли ће ми госте дочекати?
Ко у кући славу подигнути,
кад Маринка, мила брата немам?
Еј Маринко, мој рођени брале,
а где ли си сеји потонуо?
Што остави без заклетве сеју?“
Кол'ко цура сузе проливаше,
жалост ју је у сан оборила,
на ливаду легла те заспала.
Од росе је глава забољела.
У сану се цури претворило:
дође јунак на коњу зеленку;
носи калпак, а на њем' челенку,
сав у срми и у суву злату;
у рукама носи копље бојно.

То не био јунак за мегдана,
но то био светитељу Борђе.
Он Бевојци 'вако говораше:
„Ој Моравко, лијепа Ђевојко,
зашто носиш црно одијело?
Зашто кукаш и наричеш војску?

Зашто кобиш брата јединога?
Зар ти слушаш што говоре Швабе
да су српску потопили војску
у несито море валовито?
Швабе лажу! Не смију да кажу!“

Сретен КУЗЕЉЕВИЋ, са Златибора

НАПОМЕНЕ

1. Часопис „НАРОДНО СТВАРАЛАШТВО—ФОКЛОР“, свеска 2, 1962. године, Београд — Др Душан Недељковић: „Прва етапа предажења колективног у индивидуално и обратно у народном стваралаштву и критеријум овог предажења“, стр. 98—108;

2. ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА, Чачак 1969. — Милан Боконић: „Како је настала позната партизанска песма 'Са Овчара и Каблара'“, стр. 198;

ТУМАЧ МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ

Баскија — необрађена греда или даска (82)
бећар (турц.) — нежења (82)
брав — четворонога домаћа животиња (30)
вран — црн, таман (25)
димискија — кована и орнаментима украшена сабља (88)
дрен — лек. биљ. *Cornus mas L.* (37, 80)
Ћуд — мајска ружа, лек. биљ. *Rosa centifolia* (10, 34, 40, 60, 93)
зијан (турц.) — штета (76)
ибрик — метална посуда за воду (39)
јагаук — извезена марама (8, 16)
јараница — млада девојка (13, 14, 88)
јелошје — честар јелових младица (39)
јефтика — туберкулоза (29)
кавга — туча (98)
кулаш — коњ (98)
нажањ — количина пожњевеног жита (77)
рабаџија — возач кола са сточном запрегом (72)
самуклија — усамљеница (88)
симит — бело пециво (9)
синџирић — ланчић (88)
скут — доњи део хаљине (35)
смиље — лек. биљ. *Helsichrusum arenarium DC.* (1, 2)
спландовати (овце) — привести овце да се одмарају (52)
угар-веће — црне обрве (28)
цада — друм, пут (63)

(*) Бројеви у заградама односе се на редне бројеве песама

ПОПИС КАЗИВАЧА

Андрија Томашевић, Анбелија Каличанин, Арсеније А. Милосављевић, Богољуб Пешић, Божана Шуљагић, Божидарка Гавриловић, Босиљка Јовашевић, Бранислава Д. Лапчевић, Вера Борчић, Гвозда Лапчевић, Гина Кутлешић, Госпава Видаковић, Гордана Пајовић, Гроздана Пејица, Даница Михаиловић, Даринка Грујовић, Десанка Вучић, Драга Јовашевић, Драган Карић, Драгојле Алексић, Живка Секулић, Јованка А. Милосављевић, Катарина Чекеревац, Косана Бојовић, Лепосава Новаковић, Љубица Продановић, Љубиша Р. Бенић, Љубо Пантовић, Маринко Раковић, Милаан Станковић, Миланка Цветић, Милева Мандић, Милена Врцаловић, Милена Милутиновић, Миленка Микић, Миленка Бериман, Миленка Цветић, Милија Пунжишић, Милијана Перишић, Милица Ајдачић, Милица Јовашевић, Милица Ранковић, Милица Селаковић, Милунка Ненадић, Милаутин Станић, Миросанда Ђојбашић, Момчило Марковић, Ната Бабић, Обрад Пушкарица, Олга Којовић, Периша Петровић, Перка Глишовић, Перка Д. Јовашевић, Петрија Бумић, Петрија Бурчић, Полексија Радојковић, Радивоје Бојовић, Радован Пејица, Радосија Гајовић, Радојле Каличанин, Разуменка Равничанин, Рако А. Митровић, Роса Гагричић, Светлана Матијашевић, Сибинка Пантелић, Сретен Кузелевић, Стамена Колуновић, Стана Илић, Стојанка Илић и Стојанка Ковачевић.

ПОПИС МЕСТА

Бељина (Чачак)
 Васиљевићи (Ивањица)
 Вионица (Ивањица)
 Глевица (Ивањица)
 Градац (Ивањица)
 Драгачево
 Ерчеге (Ивањица)
 Зеоке (Лучани)
 Златибор
 Ивањица
 Јездина (Чачак)
 Краварица (Лучани)
 Лозница (Чачак)
 Лучани
 Марковица (Лучани)
 Милићевци (Чачак)
 Негришори (Лучани)
 Нова Варош

Паковраће (Чачак)
 Парменац (Чачак)
 Придворица (Чачак)
 Пријевор (Чачак)
 Радаљево (Ивањица)
 Раздоље (Лучани)
 Риваге (Чачак)
 Ртари (Лучани)
 Ругоши (Нова Варош)
 Сјеница
 Слатина (Чачак)
 Средња Река (Ивањица)
 Трбушани (Чачак)
 Чајетина
 Чачак

1 — У заградама су општине у којима се дотична села налазе.

MORAVKE — CHANSONS POPULAIRES DE LA REGION DE ČAČAK

Dans ce recueil des chants populaires du Pomoravlié occidental figurent les moins connues des chansons des environs de Čačak. J'ai recueilli la majorité dans les villages Loznica, Pridvorica, Beljina, Parmenac, Ridage et Pakovraće. Il s'agit des villages au sud et sud-ouest de Čačak. Ces villages sont parsemés sur les versants des montagnes de Jelica et de Ovčar. Les villages ont subitement été peuplés après la libération par des familles descendues de Golija, Javor et Zlatibor, ensuite du plateau de Dragagevo et de la région de Sandžak. Ce fut au moment de l'abandon en masse des régions passives et de l'intégration de ces paysans dans l'économie de Čačak et des environs.

Les mélodies de ces chansons et la manière de les chanter sont très diverses. Il y en a de très mélodieuses. Le rythme, la mélodie et le volume tonal de ces chansons indiquent leur grande valeur musicale.

La majorité des chants de bergers, surtout ceux de la montagne Golija, est chantée sur des mélodies presque identiques. Sur une mélodie divers vers nouveaux sont composés.

Une grande partie de ces chants appartient à la manière de chanter des montagnards, la dissonance en est une des caractéristiques avec la petite, la grande seconde et la seconde majorée lors du duo (diaphonia).

Les chants épiques populaires de la région sont chantés avec l'accompagnement du guzla. C'est la manière traditionnelle serbe ancestrale.

Je crois que ce recueil des chants populaires sera une nouvelle contribution à l'étude de notre folklore. C'est aussi un document de plus sur les talents de poète et de chanteur de l'artiste populaire de la région de Čačak (individuel ou collectif). Le chanteur de cette région chante de tout ce qui est fatalement entrelacé avec l'arc éphémère reliant la naissance à la mort de l'homme. Ce chanteur populaire chante sur la vie, sur l'amour, sur la joie, sur la douleur, sur le travail, sur l'héroïsme, sur la mort. Il plaisante et il boit à la santé des présents.

Dragoljub D. Jovašević

МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

ДНЕВНИК НАДЕ СИМОВИЋ

3 јул

Тако ми је жао што нисам почела да водим дневник¹ од мог уписа на факултет. Данас је мој најсрећнији дан, до сада, у мом животу. Ево зашто:

Још око подне дошле су неке другарице и другови код мене. Разговарали смо мало и отишли код друга Добривоја², где смо се договорили да се састанемо. Скупило нас се око 15. У том највећем друг Видосав³ и исприча нам најновије вести. Затим почне се распитивати код мене за рад са девојкама. Да на поменем до тада нисам имала ближи контакт с њим. Ја му кажем како стоји ствар, само кажем да ми се не допада ова неорганизованост, неповезаност између нас напреднијих интелектуалаца. Тада ме он изазове напоље и почне ми причати о мом раду у Земуну и овде у селу, затим је почео о партији, о томе ко све може бити члан партије и каква је то част. Дуго ми је о томе причао. Одмах сам видела да се ради о нечем важном, а у вези са мном. Тада ми рече: „Партија те је примила за свога члана“. Како сам се осећала тога момента може свако ко је то исто доживео да замисли. Дакле, ја сам члан Партије и предамном

стоје крупни задаци и велике одговорности. Од сада свим силама ћу радити, да докажем да сам заиста достојна „свог уласка у ову тврђаву“, како ју је назвао друг Стаљин. Наш велики вођа и учитељ.

4 јула

Данас је у нашем селу основана партијска ћелија, коју сачињавају другови Милован⁴ и Добривоје и ја. Друг Видосав нам је дуго причао о значају и улози ћелије, о њеним задацима и т. д. Дао нам је упутства, сваки је од нас добио по један сектор рада, само не тако оштро, него за кога ће да одговара и да подноси извештај на састан. ћелије.

6 јула

Данас је била утакмица код Дома. Било је десетак девојака. Разговарале смо о политичкој ситуацији, о томе ко је довео до тога. Девојке су учествовале у дискусији, нападале досадашње наше министре који су само крали, као и друге богаташе. Затим смо се договориле да и ми играмо лопте, одбојке. Оне су одушевљено пристале. Договориле смо се да се сутра састанемо све код Раде⁵, а и да зовнемо још девојака.

7 јула

Данашњим састанком сам сасвим задовољна. Девојака је било 23. Биле су 4 из Станчића.⁶ Прочитале смо чланак из „Женског свијета“: „Није политика за жену“. О томе се развила дуга дискусија. Затим смо прешле на дискусију о теми: „Положај сеоске жене, односно девојке“. Е, ту се развила добра и жива дискусија од стране девојака и без икаквог устручавања причале су о тешком положају наше сеоске девојке. Затим сам им прочитала 123 чл. Устава у СССР који говори о слободи жене у СССР и тако сам им опширно причала. Све су слушале са великом пажњом.

9 јула

Данас сам одржала састанак у Станчићима. Било је 10 девојака, јер је мање село. Са њима сам исто радила што са девојкама код Раде. И оне су живо дискутовале и интересовале се за жену у СССР. Казале су да ће увек долазити на састанак.

12 јула

И овога пута је била утакмица код Дома. Било је преко 20 девојака. Пошто сам им говорила о будућим догађајима, о борби за ослобођење, која нам претстоји, другарица Нада П.⁷ одржала нам је болнички курс. Све су пажљиво слушале и гледале, тако да је свака после тога умела да покаже завијање. После тога смо играле одбојке. Јако им се ова игра допала. За време одмора показала сам им и читала „СССР у слици и речи“. Тако будно су пратиле све и пажљиво гледале. Неколико су са уздахом рекле: „Да ли ће то икад бити код нас“. Друга јој је одговорила: „Само неће да дође. Ако се боримо, биће и код нас“. Како човек често од простог неписменог народа чује паметне речи, а често и много што шта човек може и да научи од њих. Како ове девојке жуде за бољим животом, за знањем, за читањем, али немају времена. Сваког дана раде од зоре до мрака пољске радове кад је рђаво време морају да раде „у руке“ да се спремају за удају. Празником распремају кућу и чисте до подне, а после подне изађу бар да се мало виде са светом. И кад ће да читају? А ако нека и стигне да чита, родитељи јој не дају. „Није то за тебе, то је за господу“.

13 јула

Данас смо заказале опет састанак код Раде због болничког курса. Међутим нисам стигла да одем ја на састанак, јер је дошао друг Видосав те је наша ћелија одржала састанак. После тога одем на утакмицу. У том стигну и девојке, њих 7, снуђдене. Стану све око мене и почну ми причати како је Зора Борисављева⁸ казала да ја показујем неке комунистичке књиге, а њен отац је петоколонаш, кажу, па још уплашила и друге девојке и казала њиним родитељима па неће да их пусте. А оне су одржале курс. Објашњавала им је другарица Вера,⁹ пошто другарици Нади нису дали да дође. После тога ја сам им дуго причала да не треба да се плаше и шта хоће ти петоколонаша са заплашавањем.

15 јула

Други састанак у Станчићима само овога пута са женама, не са девојкама. Било их је 6, што млади што старијих жена. Читала сам им чланак из „Жене данас“ који расправља питање да ли

је за жену политика, за тим о положају жене сељанке код нас и у социјализму. Каква се само развила дискусија. До данас нисам имала прилике да будем на састанку и да радим са женама. Једна ми је причала да тако много воли књиге само није писмена и да тера сина да јој чита. А колико се тек обрадовала када сам јој казала да ће моћи у социјализму да научи да чита и пише.

17 јула

Већ неколико дана како не говорим са мамом. Она није рђава, хтела би место мене свуда да иде, да носи ако нешто треба и у Чачак, и нека дође код мене ко год хоће само ја да не идем никуд. Данас ми је рекла да ми више не да у кућу него нека се преселим у шталу и нека радим шта ја хоћу. Више неће да води рачуна о мени.

Кад би ме само оставила на миру и кад би се свршило на томе, него увек почне изнова. Али шта могу да радим. Морам све подносити.

20 јула

Утакмица је овога пута била у ливади Љубише,¹⁰ и то са Мрчајевцима.¹¹ Утакмица је била жива, победили су Мрчајевчани. Било је преко 20 девојака. Одржала сам са њима једну политичку конференцију. Изашли смо да дочекамо Словенце.¹² Било нас је око 80. Поређали смо се на ћуприји сједне и друге стране. Почели смо певати, и то све наше песме. Бурно смо поздрављали изгнанике који су упућени у даља села. Из једних кола су нас поздравиле две стегнуте песнице. Прошли су најзад и Словенци додељени у наше село. Ручак је спреман код школе. Пошли смо у четворо реду. Напред су ишле девојке. Успут смо стално певали. Дошли смо до пред школско двориште. Словенци су ручавали. Стали смо да се договоримо ко ће да их поздраве у име сеоске омладине. Одједном излете пред нас с виком и повицима „ај мени“, поп Бурђе,¹³ Драгољуб Поповић¹⁴ и сеоски кмет. Видело се са каквом су намером излетели и да су се спремили раније, јер је поп Бурђе одмах зовнуо Мира Ј.¹⁵ „ти у наочарима“ иако га раније није ни видео и почео је да виче. Поп Божо¹⁶ нам је наредио да изађемо из црквеног дворишта. Отишли смо у школско и ту се развила дискусија са сељацима, као и са поп Бурђом, који се на крају крајева стишао и дошао да нам прича како је он због политике прогањан, био по затворима и да је требало само још један корак па да приђе црвенима. Ми смо наишли скоро на опште одобравање сем њих неколицине. У једном моменту

поп Бурђе је казао да је за њега вера индиферентна (?!?!). Пришли смо неколицини Словенаца, разговарали са њима и питали их какав је утисак оставила на њих песма. Били су задовољни јер су видели да их са радошћу дочекујемо.

24 јула

Пре два три дана отишла је прва група герилаца.¹⁷ Направила се читава узбуна код нас. Дигли се против нас четворо, мене, Милована, Добривоја и Мира, као да смо их ми наговорили, прете запаљивањем кућа, убијањем. Још се против мене дигло и Станчиће. Кажу да сам им синове одвела у шуму, а ћерке записала за болничарке па хтеле не хтеле морају да иду. Један друг ми рече да их никуд не пуштају саме.

25 јула

Какве се само ужасне ствари причају у селу за мене. Не дају девојкама да стану са мном. Чак ни мушкарцима. Код једне су ми куће казали да не долазим више. Ужасно је. Нећу моћи да радим за неко време. Највише бацају кривицу на мене говорећи да немам ни оца ни брата, не бојим се никога, морално пала, отац био комуниста, и још што шта. Тешко ми је што нећу моћи за неко време да радим, а свет ће причати па ће и ућутати.

26 јула

Лежим ја јутрос у кревету. Није ми било добро и остала сам мало дуже да лешкарим. Напољу дошле неке рођаке и кум и досадили ми са разговором. Таман се ја решавам да ли да устанем или не, уђе сестра са неком женском у опанцима сукња широка и до пета, нека стара блуза бабска марама. Погледам боље и имала сам шта и видети. То је моја другарица из гимназије и „цимерка“ са факултета Ружа.¹⁸ Њу гони полиција скоро месец дана. Била је у другим неким селима и сад дошла код мене да буде. Обрадовао ме је њен долазак, јер ће ми с њом бити лакше за све.

31 јула

Одлазимо сваки дан на Мораву. Купача има увек доста и тако разговарамо са њима. Пре подне нас две читамо или дискутујемо о

неким стварима, иначе никако не спавамо у кући већ у башти. Ту добу другови те се мало поразговарамо са њима, или пак добу по нас да идемо на неки састанак. На 20 м. од нашег лежишта има један бостан и увек кад неко дође код нас или ми одемо, кучићи лају и појуре нас, тако да онај човек све зна. Али месечина је таква да се види као у сред дана. Незгодно је, али нисам још чула да је негде причао.

Кад је потребно и саме нас две идемо и ако је ноћ. Пре неколико дана ишле смо код Мира, дубоко у ноћ, и ако је његова кућа на крај села. Прошле ноћи требале смо да се нађемо са Добривојем у пољу па да идемо у Д. Горевницу.¹⁹ Одемо нас две на уговорено место чим се добро смркло и кад су моји легли, да не би осетили, јер оне мисле да ми спавамо у салашу. Седеле смо у кукурузу, земља сасвим влажна, само блато, од скорашње кише. Он није дошао и док још није ни била зора вратимо се нас две у салаш. Ово није смело да се деси с његове стране. Морамо ствар извидети.

1 август

Данас смо биле у Д. Горевници и у Станчићима. Друг Миса²⁰ ми је рекао за састанак кроз два дана због фонда, где ће доћи из свих села по један друг. Ја ћу одговарати за Мојсиње и Станчиће. У Станчићима нисмо ништа урадиле. Друг Драган²¹ је отишао пре неколико дана.

3 август

За данас око подне рекао нам је друг Видосав да га чекамо на једном месту. Отишле смо на уговорено место, дуго чекале, али смо мало задоцниле, јер нисмо знале тачно време и вратиле се кући где га затекнемо. Размислили смо се у путу. Објаснили смо му како стоји ствар са мном, да је и Ружа сумњива, јер је једна мала (Рада) казала ко је она и да се зове Ружа, а ми смо казали да нам је рођака и да се зове Јованка. Рекле смо му да су састанци неки са девојкама немогући, да би било боље да Милован и Добривоје остану, а ми да их заменимо, да идемо у партизане, јер овде не радимо скоро ништа сем што мало разговарамо на Морави. Насмејао се и рекао да је немогуће. Ту смо нас две мало неозбиљно схватиле, али смо мислиле да би њих двојица више користили ако би остали још неко време.

4 август

Овај је свет заиста чудан. Пре неки дан, као и увек, било нас је много на Морави. Играли смо се „Барјачкиње” и још неких игара. Сад свуда причају да сам ја држала збор и пријавили ме председнику који сад шаље људе да слушају шта ја причам где год се појавим. Дакле, где год се појавим, збор.

7 август

Синоћ нам се десио малер. Таман дошли Добривоје и Миро С.²² и они стоје у башти а ми у дворишту и разговарамо, кад одједанпут Добривоје се заклони за орах а Миро чучи. Окренемо се нас две, кад мама. Јави јој се Миро, а Доле није хтео јер му је пре неколико дана казала да више не долази нашој кући. Викне она на њих а нас две одемо. Данас казала код Раје²³ да јој је патрола казала да ми тамо стојимо и нека иде да нас види. Ја мислим да је то онај човек из бостана а не патрола.

9 август

Вечерас дође Раја сва бледа и љута од кафане и каже како доле причају да ми спавамо у салашу, да долазе код нас мушкарци и још свашта. Чак се нашли неки да кажу како могу да зараде по 20 хиљ. на мене и на Ружу. Још су маму звали општини ради хитног саопштења за сутра рано ујутру.

10 август

Данас су код општине рекли мами да се у њеној кући већ 15 дана налази неко непознато лице које је сумњиво и тражили су да Ружа носи легитимацију. Баш ми је било лакше док је она била овде, и због спавања и због свега. После подне сам је испратила тако нам је обема било жао, јер смо мислиле да ћемо заједно ући у крупније догађаје. Али, шта можемо да радимо.

13 август

Од када је Ружа отишла спавам код Цане²⁴ са Рајом, у једној колиби. Није ми ту незнам како сигурно, али може боље да се по-

бегне него од моје куће. Скоро свако вече добу партизани кад пођу у патролу, наравно увек послом. Иначе и даље идем на Мораву.

Председник долазио неколико пута и казао или да доведем Милована или ће ме прву пријавити.

17 август

Данас сам била у логору код партизана. Баш око ручка. Био је и друг командир.²⁵ Атмосфера доста добра и пријатна.

19 август

При повратку из задруге сретих Цану Б.²⁶; доста добру девојку, јако воли да чита. Рече ми да је прочитала оно што сам јој дала, да би волела још да чита али не може од њених. Не дозвољавају јој да буде самном. Колико има њих које би исто тако желеле да читају али необразованост и страх родитеља онемогућава им.

25 август

Ових дана се није нешто нарочито десило. Јутрос је општина осванула запечаћена као и све и ово је наишло на одобравање и на неодобравање. Пре неколико дана ухватили су Драгољуба Поповића. Нашли су нека документа код њега, али су га пустили јер нису имали лампе да прочитају. Сутрадан су видели да је то био пројекат за хватање герилаца и још неке ствари.²⁷ Сада се налази у Чачку у немачком штабу. Чувају га љотићевци. Ово друговима никако не могу да оправдам. Требали су га задржати до сутрадан кад су већ запленили документа. Нису требали уопште да се упуштају с њим у дискусију.

Синоћ је кум Миле²⁸ седео до 12^h код мене и разговарали смо се о много чему. Хтео би да се направи нама пријатељ, а тражи партизана око Мораве и стално је био са Драгољубом „Црним“. Каже ми како зна да ја одржавам везу са партизанима и нисам требала да кажем за Владимира,²⁹ јер је он стар, а они долазили па му претили. Дакле, што год се деси, ја крива. Још је рекао како би волео да добу код њега, како их очекује. Сумњив ми је његов одлазак којекуда, у пола ноћи враћа се из Заблаћа³⁰ и Краљева. Још ми је ово сумњиво: каже како би волео да иду код њега партизани а ми тако седимо и причамо кад се отворе врата

на комшијском обору. Он сав узархта и једва проговори: „то је сигурно неко од везе“. Јој, куда ћу да бежим и побегао је преко баште.

26 август

Данас је долазила Илинка³¹ код мене да јој нешто читам. Она је тако дивна девојка и постала би сјајна, али је неписмена. Док су били Јевтовићи овде све су јој они читали. Показала сам јој, читала и дуго причала „СССР у слици и речи“. Каже да би највише волела да научи да чита. Била је толико очарана сликама и свему да је узвикнула: „Е па сви би требали да се дигнемо да се ослободимо па да и ми живимо тако слободно и срећно као и у Совјетској Русији“.

28 август

Била сам пре подне код цркве. Имало је доста света и нарочиту пажњу су изазвали партизани, наоружани. Стајала сам са неким девојкама које су ме зовнуле да се сликам са њима. Било је и младића. Једна поче против њих, из Трепче³² а ја сам им причала о њима, о њиховој улози и остали су се сви сложили самном и она је на крају признала да је тако.

1 септембар

Отишао је још неколико омладинаца у партизани. Доста су се популаризовали. Свет им даје и храну, а и доста њих хоће да иду. Већ неколико дана пада киша и више се не може на Мораву. Жао ми је, јер сам се тамо налазила са девојкама и омладинцима. Овако ће теже бити.

Већ одавно траже партизани чика Адама³³ и никако да га нађу код куће. Нашли су неке ствари код њега. Сумњају његови и он на мене, као да ја хоћу наинат да га убијем. То свуда причају. Водили су маму да суоче са неким женама. Доћиће, кажу и самном да разговарају. Звали су кући и Раја је ишла.

5 септембар

Данас сам са Рајом ишла код Наде Б.³⁴ у бостан. Затекле смо

је у великом послу, сама а спрема вечеру за партизане. Сад смо спремале нас три. Дошла су двојица да носе и ја сам им помогла. Каквом су само брзином јели. Морали су да крену одмах у неку акцију. Како су сви били весели и с песмом су отишли.

6 септембар

Јутрос рано су долазили Немци, запалили кућу Милу Б.³⁵ и њега одвели. Одвели су и председника. Били су покупили доста људи па их пустили, изузев њих четворице који су им носили митраљезе. Претресли су много кућа, на доста места су узели новац, златно прстење. На једном месту су нашли 10 дин. у сребру, које је дете било сакрило и то су узели. Један је радио у заводу а у једном, обученом у немачко одело, препознао је један човек свога командира из војске.

7 септембар

Данас су одвели чика Адама. Сељаци су против њега. Један га је, кажу, видео пред долазак Немаца да је седео са Љотићевцима и са оним који је запалио Милу кућу. Његови траже људе да јамче за њега али досад још нико није хтео. Показивали су Немци на доста места и читали списак партизана. Сасвим су о свему добро обавештени. Чак и да су Бурићи спремали вечеру и ко је однео. Мени је сумњив Бошко.³⁶ Он је ишао из Прељине³⁷ и видео нас кад смо однели вечеру. А и Вера³⁸ није долазила више од годину дана а јуче је долазила и док ја нисам дошла причала којешта, што не иде у прилог партизанима. Данас је прошла кроз нашу башту сва уплашена, није јој дошао отац кући и каже да ће све попалити и поубијати ако јој се не врати отац. Још питала Рају шта чекају ови што не убијају Адама кад су га ухватили, сигурно га испитују.

9 септембар

Око 11 часова пре подне чула се пуцњава код Бурића куће. Љотићевци су се сместили у кућу М. Бурића и поставили ту и по шталама митраљезе. Појединости борбе још не знам, јер се проносе разни гласови. Једно што се зна као сигурно јесте да је погинуо друг Мићо Бурић.³⁹ Отерали су га. Не знам како је дошло до тога да су Љотићевци успели да се извuku и да отерају мртвог Мића.

10 септембар

Била сам на сахрани Мићовој. Нашли су га у неком потоку код Чемернице.⁴⁰ Пратња није била. Плаши се свет, а ни отац није дозвољавао да се свет много скупља. Миле Бурић је пуштен али мора да иде у Јагодину по немачком наређењу. Кажу да је Нада полудела. Измењало се над њом неколико агената и жандарма. Десетина се преселила у Д. Трепчу.

14 септембар

Данас је долазио друг Миро В.⁴¹ због оснивања сеоског актива и обнове рада међу омладином. Мораћу да се поразговарам с друговима шта ћу ја и како да обновим рад с девојкама.

15 септембар

Јутрос, још док није било добро ни свануло, чула се нека ларма на путу. Шесторица људи изађе од Адамове куће и одоше доле путем. Око подне сам отишла у Станчиће. Разговарала сам са њих неколико, али није био шири састанак, јер нису никога нашли код куће. По повратку у Мојсиње, чујем неки жагор код Адама. Сестра ми рече да је дошао он, Миодраг Т.⁴² Ацо⁴³ и Миленко⁴⁴ наоружани, сазвали ту неки збор, као и код Сингерове⁴⁵ куће, и купили потписе. Основали, Кажу, нову странку која се зове „Акционарска“. Мораћу мало више да дознам о тој странци, као и о резултатима потписа.

16 септембар

Данас је ручало код мене 20 партизана. У селу их је било око 140. Дошла је и доња, Мрчевачка чета и прошли су кроз село са нашом националном заставом. То је наишло на врло добар одјек у селу. После подне био је збор. Скоро сви наши сељаци били су ту. Држали су говор наш командир као и Мрчајевачки.⁴⁶ Затим је поздравео један од омладинаца — партизан. Прва двојица су доста добро говорили. Објаснили ко су партизани и њихов циљ, ко су К. Пећанац, Недић и други. Сељаци су добро примили и одобравали гласно. На крају су прочитали најновије вести и летак партизана из округа Чачанског и разделили су га сељацима. Изабран је одбор

од 15 људи из села који ће ићи да купе храну као и потписе због мобилизације. Заведена је и патрола од сељака.

17 септембар

Долазили су другови Миро В., Калцан,⁴⁷ Божо⁴⁸ и Миле Ст.⁴⁹ Донели су ми неки материјал и разговарали о раду. Доћиће 19 поново.

18 септембар

Око подне је долазио друг Антон⁵⁰ и донео ми најновије вести. При поласку је рекао да би волео да му ја израдим једне чарапе. Хтео би баш од мене да има успомену.

После подне сам била у Станчићима. Опет није могао бити неки шири састанак, јер жене и девојке неће да дођу. Само сам разговарала са њих неколико, прочитала им вести и летак. При повратку у Мојсиње наишла сам на невероватну живост. На сваком кораку неке групе људи. Направила се читава збрка због мобилисања. Уписали се у партизане, неко дошао па их уплашио, хоће да се препишу. Свуда сам дуго говорила људима тако да сам кући дошла касно увече. Већ се било смркло. Неколико четника буну ове људе против одреда због комунизма, а били су се скоро сви уписали у партизане. Чак и свађа избила. Секретар одбора је, како изгледа, радио и за четнике.

19 септембар

У току ноћи око 65 сељака, како сам ја обавештена, ишло је у четнике да се пријаве, или су се пак склонили у Остру,⁵¹ јер се плаше партизана. Данас је ишао један партизан са одбором и пописивао. Не знам шта је било. Долазили су Миле Ст. и Божо и одржали смо састанак. Био је и Радисав, пошто смо само нас двоје остали овде. Био је и Миро В. због омладинског актива, само ниједан омладинац није дошао док су они били. Тек после подне је дошао Драган, али је било касно, они су отишли. Изгледа да ће и Драган да иде у чету, јер не може овде од оца.

22 септембар

Данас сам у Станчићима имала један необичан састанак. Било је 10 жена и то ове бабе. Дошле да виде о чему се то говори на

састанцима, нису смеле да пошаљу своје ћерке и снахе. Како су дошле сасвим доцкан то нисам могла ништа нарочито да им причам. Скренула сам им пажњу због оговарања, јер знам да старе жене највише то воле, говорила им зашто се састајемо и заказала идући састанак. Четници су одржали збор у Мојсињу, после повратка из Ветинаца.⁵² Поделили су људе по отсесима и вежбаће се код наше цркве.

23 септембар

Пре подне је био први састанак омладинског актива кога сачињавају 1 из Мојсиња и 1 из Станчића.⁵³ Овај друг из Станчића је силан дечко. Радио је као шегрт по пекарницама у разним варошима, разносио буреке и у хартију под буреке стављао летке те их тако делио. Једном приликом кад је био ухапшен летке које је имао код себе ушио је у качкет да му не би ухватили. Пред овим дечком је велика будућност. После подне је долазио Божо, мало се разговарали, а после њега Видосав. Увече ми је кум Миле донео нове вести из наше чете. Јако је био узнемирен, зашто не знам. Долазио је рано ујутро и рекао ми како се кроз Мојсиње проносе невероватне вести, да су га видели у немачком оделу и т. д. Био је у нашој чети и вратио се грозно узнемирен. Силно се уплашио кад је наишао Видосав.

24 септембар

Пре подне сам била у логору наше чете у Трепчи. Имала сам посла код другог командира због сарадње чете и терена као и о њиховој помоћи окупљању жена због акције за плетења. Ништа нисам свршила. Препустили су Мојсиње четницима, с чиме се ја не слажем, али ми рече да ће доћи неки пут да одрже збор. Ја мислим да не би требало село препуштати четницима и уопште их не бих нигде пуштала да сами раде већ би увек умешала и наше људе. Рече ми да је чета доста заузета и да нема баш толико времена што ја не бих рекла, и да не треба терати на силу. Ја мислим да то није терање већ просто да се оне ослободе и да се после одазивају позиву, јер овако су мало заплашене, мало и људи не дозвољавају. Нисам дуго разговарала са њим јер су морали одмах да крену због збора тако да нисам могла све да изнесем.

После подне сам одржала збор жена. Дошло их око 15, али

је кривица што нису све позване. Заказала сам други за недељу. Прочитала сам им најновије вести и поразговарала се поводом њих. Затим сам почела да им говорим и о нашој дужности, нас жена, учествовања, односно помагања овој нашој ослободилачкој борби. Говорила сам им о борбама неких жена у прошлости, као о Чучук-Стани, Јованки Орлеанки, о херојству Совјетских жена у садашњем рату, као и о немачким женама које лежу на шине куда треба да прође воз са транспортом трупа на фронт, и т. д. Затим сам прешла на прву нашу помоћ, сада, на плетење чарапа и пуловера. Све су добро прихватиле и уопште примиле фино што год сам им говорила. Изабрали смо ту две девојке и једну жену које ће пописати ко шта хоће да да и ко ће да ради.

26 септембар

Данас је свраћао Божо код мене. Дуго смо разговарали о разним стварима. Рекао ми је да имам право односно не препуштања нити Мојсиња, нити ма ког места или акције само четницима, него да треба свуда да будемо ми.

Требао је да буде пре подне састанак актива, и ја да присуствујем. Миро је прошлог пута рекао да ће свратити по мене и ја чекајући њега, а како сам се била занела у преписивање, заборавила сам да погледам у сат и задоцних те тако нисам отишла. Не знам како је било.

27 септембар

Била сам данас у Мрчајевцима, код Бранке Г.⁵⁴ дуго смо се разговарале о начину рада међу девојкама и женама. Она није уопште покушавала са састанцима те сам јој казала да почне и шта на њима да говори. Заказала сам састанак за другу недељу, на коме ћу ја присуствовати, а дотле оне ће разговарати. Такође сам у Горевници разговарала са Витом Ј.⁵⁵ и заказала састанак за четвртак.

28 септембар

Данашњим збором жена у Станчићима сам сасвим задовољна. Било је 30 жена и девојака. Једна се само противила што не сазовем збор жена у Мојсињу и зашто не говори неко из Станчића. После се слегла кад сам јој објаснила ствари. Са прилогом вуне и

чарапа је такође добро. Које нису имале шта да даду примиле су се да раде. Ту су била присутна и два друга. Милановац је ослобођен. 70. Нем. и 40. жанд. (или обрнуто, не зна се тачно) заробљено је и убијено, док су наша два рањена.⁵⁶ У Заблаћу је заплаћен пун камион муниције, пушака, митраљеза, неки Немци убијени неки ухваћени.

30 септембар

По повратку са збора из Станчића група партизана је прошла кроз Мојсиње, с песмом. Одмарали су се код мојих врата и пили воде. Свртали су нарочито до мене због неких књига. Село већ буче што су ту стали, свраћали, узимали јабуке, ту, баш код моје куће. „Баш им је ту штација, па то ти је“.

1 октобар

Пад Чачка. Не знам детаљно како је било. Нема како чујем погинулих. У трсинама су погинула два партизана из наше, трепчанске, чете услед случајне експлозије једне бомбе. Ухваћена су два комита, и изгледа да су они виновници овог случаја.

Пре подне је долазила Бојана,⁵⁷ из Станчића, за неке савете и због Марка, из нашег актива, у чету. Мислим да ћемо га морати сачувати.

2 октобар

Јутрос рано донео ми је један друг партизан наше прве новине „Реч народа“,⁵⁸ које издаје Народно-осл. (парт.) одред за срез Таковски у Г. Милановцу. Не знам да ли ће излазити сваки дан, а било би добро. Вероватно да хоће. Први чланак носи наслов: „Ко смо ми“? Односи се на партизана, на Народну Војску. Затим о ослобођењу Милановца, разне вести и т. д. Добро би било да овај лист продире у широке масе.

После подне сам имала састанак са девојкама. Било их је 11. Има их две-три јако неозбиљне, за све време су се смејале и на послетку отишле. Рекла сам им само мало о томе да је и наша дужност да потпомогнемо ову ослободилачку борбу, јер су веома касно дошле. Заказала сам збор за идући четвртак. Затим смо мало певале наше песме. То их јако интересује. Учила сам их химну жена.

3 октобар

Заиста не знам шта ћу да радим за прикупљање прилога Партији. Сви се уписали у четнике, сви се резервисано држе према партизанима, мене већ познају врло добро. Ишла сам данас да покушам на два-три места али нису били код куће.

Звала сам девојке из Станчића, Трепче и Мојсића за збор омладинаца-ки који ће бити у недељу. Обећало их је доста.

4 октобар

Ишла сам данас у Горев, где су биле рекле неке девојке да дођу да их научим химну жена, како би лепше иступиле на збору. Али није било ниједне девојке. Рекоше ми да је збор одложен. Добро смо биле организовале, али за други пут ћемо се још боље спремити.

5 октобар

У 10 сати требало је да буде збор кога су заказали партизани. Четници су га бојкотовали. Ипак је остало око 20 људи. Дошла је једна група партизана са својим ознакама, црвена трака око руке и на њој „Партизан“. Говорио је друг М. Урошевић⁵⁹ о досадашњим приликама у нашој земљи, о томе ко нас је довео до ове капитулације, о издајницима разним који и сад покушавају да заваде партизана и четнике, и т. д. Затим је прешао о партизанима, шта су до сада урадили и ко су они, као и њиховим циљевима: националном и економском ослобођењу. Лепо је говорио о екон. ропству у коме је до сада живео сељак и радни народ. Веома популарно је говорио. Затим су вршили упис и давали легитимације. И ја сам узела.

После подне сам била у Мрчајевцима. Било је свега 6 девојака. Разговарали смо о свему. Девојке су лепо примале и питале кад ћу опет да дођем да им причам. Види се да их све интересује. Мислим да другарица Бранка може добро да ради са њима да прави честе састанке, да им чита, што до сада није радила.

Увече је долазио друг Миле Вранић⁶⁰ да ми каже да га је звао Рашо Б.⁶¹ и причао ми о Чачку, о њиховом дивном и другарском животноу у чети и о томе да четници стално прелазе у партизана.

8 октобар

Данас пре подне био је читава два сата код мене бивши начелник Бошко Павловић. Дошао да ме моли због сумњичења које се стално баца на њега.

После подне су били другови Миро, Божо и Младен Б.⁶² Требао је да буде састанак актива али није било свих те смо одложили. Добила сам неке задатке за сутра и даље.

Минирани су магацини у Мрсаћу, свакако од Немаца⁶³. Гледали смо сви од моје куће. Експлозије су биле јаке. Штета, могли смо се са оном муницијом борити док год не истерамо Немце. То показује и слабост немачку.

9 октобар

Јутрос је требало да буде састанак мојсињског актива. Нису сви дошли. Бере се кукуруз, тако да свако има посла. Бошко је донео прилог, али се уписао у четнике, каже због тога што су га сумњали и нема смисла да иде у партизане. Раја и Миљана,⁶⁴ које ће ући у актив, отишле су са Срећком⁶⁵ да скупљају вуну и чарапе.

Тамај сам се спремила да идем код друга Миливоја дошао кум Миле ради неког објашњења и причао ми како је текла ствар с хапшењем њега и његовог оца. Не може да опрости што се није водила истрага како треба него су дозволили да њих невинне људе воде онако и поступају са њима као са неким стварима и да их поведу да их убију. А свему је крив Рашо, како је, каже сам признао и рекао: да је он издао Драгољуба-Црног и при свршетку суђења рекао је попу да је хтео да му се освети да и он, поп, осети како је кад се изгуби син.

Отишла сам касно у Трпчу. Нисам ништа свршила, јер друг Миливоје каже да није упућен за,⁶⁶ уопште је испољио неповерење према мени, иако сам казала да сам овлашћена од руководства. Уосталом не познаје ме као партијца па је докле оправдано.

У овој ствари постоје две алтернативе: Или да руководство види моју конспиративност или друга, или, пак, заиста друг није поверовао и правнио се као да нема појма о томе, јер ћелије су растурене, и т. д. Кад сам му казала за састанак у суботу, где треба да дођу и други другови са терена, и кад сам му рекла да он зна које треба да позове, и ту се правнио да мало не зна, да их баш именује,

што сам му рекла да није потребно. Рекао је да на пр. зна Симу Урошевића,⁶⁷ командира и т. д.

Касно сам се вратила тако да нисам стигла да идем на збор у Горевницу, кога сам ја заказала. Ово није требало да се деси, и не могу да себе оправдам ни пред самом себи. Тамо су ме чекали, свакако, Божо и Миро да одатле идемо на састанак актива у Станчиће. Надала сам се да ће они наићи, као што су прво рекли, пошто виде да ме нема. Али нису дошли, те не знам ни с тим шта је било.

11 октобар

Око подне требао је да дође друг Младен код мене па да идемо заједно у Трепчу на партијски састанак. Није дошао. Око пола четири пођем у Трепчу да носим вести. На уговореном месту нађем другове и Младена. Не разумем другове зашто раде онако како не кажу. Могла сам и да не однесем вести и не бих уопште била на састанку. Од сада ћу ићи кад буде време не сачекавши да дођу код мене.

12 октобар

Око 7 часова отишли смо ја и друг Миљивоје у Чачак. Како је само било ужасно време, а ја сам тако лудо урадила и пошла слабо обучена. Смрзла сам се. Успут смо разговарали о погрешкама и недостацима нашег досадашњег рада. Стигли смо око пола девет и чекали другове. То је био партијски пленум,⁶⁸ први за мене, где су дошли по један друг, члан партије, из сваког села у срезу Љубићском. Ту смо претресли све наше грешке, поставили правилну линију, и друг из Окружног ком. држао је реферат о политичкој ситуацији, углавном наш однос према четницима. Мислим да смо сад добили праву линију са које нећемо скретати и имамо јасан план нашег рада.

13 октобар

Јутрос ме је, одмах чим сам устала изненадио снег. Падао је готово целог дана. Блато је велико. Око девет сати пошла сам у Трепчу, на састанак актива. Ту су три омладинца, који су се још једном састајали и две омладинке којима је ово био први пут. Објашњена им је дужност њихова, као чланова СКОЈ-а, дате им директиве за рад.

Одатле сам продужила за Станчиће однела вести и „митинг“, као и да узмем скупљен новац за СКОЈ. Успели су добро, и то углавном Бојана. Сакупљено је 101 дин.

Цело после подне седео је кум Миле код мене. Разговарали смо много и опширно о сумњичењу његовом и криви Миливоја и Средоја на њихово понашање према њему. Пошто сам му дала часну реч да нећу ником рећи прочитао ми је једно писмо упућено њему од стране једне другарице која му је писала да је добила писмо од Х-личности у Х место. Требао је да дође у У. Х је био бранилац а У онај који је хтео да га осуди а који није дошао на уговорено место. По његовом тумачењу, Х треба да буде Ракић,⁶⁹ одличан човек, који је био у Трепчи када се он нашао са Сред. и Мил. а У Средоје или Миливоје, али пре Миливоје. За 10 дана два пута су га осудили на смрт без икаквих доказа противних, без истраге, не утврдивши ништа. Чак нису хтели ни да оду на уговорено место где би добили потврду Ракићевих речи, које су биле у интересу његовом, Миловом, мада Ракић није се лично познавао са Милом него је знао за њега преко учитељице.⁷⁰ Одгурнули су на грозан начин њега, који им је пошао раширених руку, радио за њих, имао пуно поверење и пришао да говори као са људима а ови су га на такав начин одбили хотећи, чак да га двапут убију. То он неће пустити да тако остане. Ако остане жив после рата и ако се све лепо сврши, водиће истрагу.

Онда смо дискутовали о другим темама, као о колхозима о узроцима ратова, невоља, мржње и т. д. По његовом причању види се да је читао доста ствари, добрих ствари, и на поједине ствари правилно гледа. Волела бих да га добро упознам да будем начисто с њим, а мислим и да ћу успети јер ће долазити сваки дан.

14 октобар

Пре подне је био састанак нашег омладинског актива у кога су ушле три девојке и један омладинац. Како је то био први састанак, то им је објашњен њихов будући рад, дужности, дата им упутства и т. д. После одласка друга Мира ја сам им дуго говорила о њиховим дужностима као члановима Скоја и још многе ствари. Дискутовали смо поводом књижице „Митинга“ и допада им се испуп жена на митингу. Затим смо прочитали „Умовање здравог разума“ од В. Пелагића и о томе опширно разговарали, откуд се појавила вера, у ком циљу и т. д. Девојке, као и омладинац, давали су врло добре примедбе контраста религије и свакидашњице.

15 октобар

Донео ми је друг Љубичић⁷¹ данас ужичке „Вести“⁷² као и чачанске „Новости“⁷³ које су први пут данас изашле.

Четници позивају сутра на збор да поставе своју власт у општини, без партизана. Отишла сам код друга Миливоја за савет. Дуго сам се горе задржала, сводили обрачун новина, разговарали о разним стварима, слушала сам вести. Већ се смркло кад сам пошла из Трепче. Испратили су ме друг Миливоје, његова другарица и још један друг.

Код куће је била једна омладинка која је дошла да радимо пуловере и остала је да спава код мене. Са њом смо фино разговарали. А како је она накарадно обавештена, уосталом као и много њих.

16 октобар

Пре подне су одржали четници збор код школе на коме је говорио Ратимир Павловић,⁷⁴ мислим поручник, а у циљу постављања општинске власти. Четници су изабрали свој одбор. Говорио је да ће свака своју војску да храни, четници своју а партизани своју, да је слободно преписивање само не сваки час, да нећеју дозволити да се поврати 1918 год. па да у Србији буду и Маџари, Хрвати и др. него само Срби и т. д.

Стајала сам са неколико људи по страни. Пришао ми је, рекавши да је обавештен да сам партизан чак и једна од одговорних партизана, питао за неке другове, партизане, који су требали да иду са њим по селима због постављања власти и рекао да и ми што пре изаберемо свој одбор, јер општине треба одмах да се отворе.

После подне смо требали да одржимо партијски састанак ја и другови из Трепче. Дуго смо чекали друга Млађа, али није дошао те смо ми претресли најхитнија питања.

18 октобар

Данас сам одржала збор партизана из Мојсиња и Станчића у Станчићима ради бирања општинског одбора.⁷⁵ Нису сви дошли, било их је 30. Говорила сам им односно непоштеног преписивања кад их позову на фронт, о ширењу разних вести у циљу изазивања братоубилачког рата, о досадашњим заслугама партизана и њиховим жртвама, и т. д. Затим смо изабрали општински одбор у који су ушли

два из Мојсиња и 3 из Станчића, говорила сам и о њиховој дужности.

Затим сам саставила у један оба одбора за прикупљање намирница, из Мојсиња и Станчића. Заказали смо да се састајемо сваке недеље у 9 h пре подне, о нашој помоћи породицама сиромашним и без радне снаге.

Од сада престаје излазити лист Ужичког парт. одреда „Вести“, после изласка у 15 бројева, а излазиће три пута недељно лист наше КПЈ „Борба“.

19 октобар

Пре подне у 10h одржали смо политичку конференцију. Било је 7 омладинки и 5 омладинаца. Из Станчића нису дошли. Прочитали смо „Митинг“, чланке из „Вести“ и „Нов.“ који се односе на омладину код нас и у свету. Затим сам им говорила о борби омладине сада као и у прошлости, о омладини у Сов. Савезу, о борби жена сада и у прошлости. На крају смо отпевали „Широм света“ и „Омладинци-ке“.

После подне смо имали састанак ћелије. Друг Станислав⁷⁶ ће бити секретар. Био је и друг Млађо. Друг Милосав рече ми да ћемо се изгледа спојити, са четницима и створити једну народну војску, чак да четници томе теже више него ми. За политички рад и у чети и на терену.

20 октобар

У два сата заказали смо састанак општинских одбора четника и партизана који су требали да приме овлашћење од друга Млађа и да се отвори општина. Са наше стране није дошао један а са њине двојица. На крају се нисмо споразумели, јер поручник-четник који је држао збор у четвртак рекао да у одбор треба да уђу 5 четника и 3 партизана, а не исти број. Оставили смо да друг Млађо види у команди и да у четвртак поново дође.

Пре подне сам била на састанку актива у Д. Трепчи. Дошло је само двоје, тако да нисмо такорећи ни одржали састанак. Разгледали смо ја и Миро млин Миљка Урошевића.⁷⁷ Заиста право чудо би онај човек починио да има техничку школу. Све је сам конструисао. Меље помоћу мотора и кад је мање онда помоћу воде, све иде аутоматски: пречишћавање пшенице, одвајање брашна и мекиња.

21 октобар

У 10 сати пошли смо ја и друг Миливоје у Чачак због литературе. Кад смо били поред аеродрома⁷⁸ наиђе 9 штука од Милановца према Чачку на великој висини и рекао би човек да неће на Чачак јер су далеко заобишли. Међутим, направивши на истој висини круг око вароши почеле су пикирати и одјекнуле су прве експлозије после којих су се појављивали црни густе димови.⁷⁹ Бомбардовање је трајало прилично дуго али ни трећина бачених бомби није експлодирало. Вероватно саботажа и са њихове стране, јер се то исто десило и приликом бомбардовања Ужица где су од 39 бачених бомби експлодирале само осам. Много су и митраљирали. Најзад су се вратили у истом правцу. Пошли смо за Чачак. Свуда по путу свет уплашен, уплакан. Наилазимо у Љубић на ћуприју. Стража не пушта никога у Чачак. Рекавши да смо нас двоје хитно позвани у команду места пропустили су нас. Улице пусте. Једино јуре на бициклима партизани и четници. Кроз улице где нису експлодирале бомбе забрањен је пролаз. Рушевине. Рамови са прозора и излога радњи заједно са гвозденим ролетнама избачени. Парчета стакла само прште под ногама. Жице са бандера искидане. Одлазимо у канцеларију Компартије.⁸⁰ На згради црвена застава и табла: „Окружна организација Ком. партије Југославије“, а испред стражари: један партизан и један четник. Од друга траже карту, али не вреди. Мене пропуштају, али не налазим ни једног друга који нам треба. Одлазимо кроз варош у нади да ћемо их негде срести. Идемо правац болнице. Ништа нарочито, овај крај није бомбардован сем једна мала кућа сасвим на периферији. Арсенал⁸¹ није уопште бомбардован. Враћамо се на траг. Чује се јаук неке жене. Прилази нам један сасвим млад човек бос с речима: „Жени ми митраљезом из авиона осекли ногу и требају одмах лекови али све апотеке затворене и нема никога. Код куће ми све попаљено. Зашто ће и мени живот“. Дакле, бомбардовали су село најближе Чачку. Пролазимо кроз једну улицицу пуну рушевина. Стоји на сред улице нека гомила крпа и рекао би човек да се понегде црвени. Прилазимо ближе. Гомила мяса и костију од човека помешана са крпама. По једној страни лица и доњем делу руке видн се да је човек. „То је Радован Борђевић пензионер из Циганмале што има много деце“ говоре неки људи. Идемо даље. Ово ми је први пут да уђем у варош после бомбардовања. Прилично страшна слика, али какав тек изгледа Берлин, и други немачки градови које тако дуго бомбардују.

Идемо поново у канцеларију али друг Минић⁸² тек што је изашао. Нађемо их у команди места.⁸³ Али нисмо свршили ништа због ових догађаја а и због самог фронта код Краљева. Немци су продрали до Мусине реке и теже према Чачку. Другарица Лала Ивковић⁸⁴ прича како је бомбардован путнички воз са пет вагона а кад је свет почео да бежи митраљирали су тако да има доста настрадалог света.⁸⁵ Заиста, дивљаштво.

Јављају да иде један бомбардер. Оно мало света што се вратило после бомбардовања поново бежи. Кад је прешао преко команде места ја и друг Миливоје одлазимо, хватајући заклон у вратима куће. Кружио је над Чачком. Био је извиђач али је могао да митраљира. Нарочито је кружио над Љубићем и над једним великим двориштем где се налазио један запаљени тенк. Најзад је отишао према Краљеву.

У Љубићу нађемо друга Божа који нам рече да ће у четвртак бити митинг омладинаца-ки из целог округа у Чачку. Касно јављено и ја и друг Миливоје смо мишљења да би најбоље било одложити. Вероватно да ће се и одложити.

23 октобар

Пре подне је долазио друг Млађо ради постављања општинских власти али и овога пута није свршено јер нису сви дошли.

После подне сам имала састанак жена у Станчићима. Добро је било. Било их је 11. Говорила сам им о економском ропству уопште и посебно о економском ропству жене од мужа, о жени као мајци, о томе зашто жене уништавају децу и себе пропасте. Говорила сам им о положају жене у СССР и показала им „СССР у слици и речи“. Биле су одушевљене сликама. На крају сам им рекла да оне које су неписмене а желеле би да науче да читају и пишу да оснујемо курс. То су такође врло радо прихватиле.

Дошла сам касно кући, јер смо после тога имали састанак сеоског актива у Станчићима коме је присуствовао друг Добривоје место друга Мира.

Код куће сам затекла госте. Дошао зет из Топонице са још једним његовим комшијом, бив. трг. помоћником. Дуго смо разговарали о партизанима и четницима, о данашњем систему у СССР. Драган ми је постављао извесна питања која му нису била јасна и он се потајно слаже.

24 октобар

Ја и друг Добривоје ишли смо пре подне у Д. Трепчу због отварања наше канцеларије у Мојсињу. Нисмо тамо могли добити ништа сем хартије и гумарабике. За радио и писаћу машину морамо видети у Г. Милановцу. Код куће ме сачекао један омладинац који ми рече да је поручник Р. Павловић, који је пре држао збор, рекао четницима да секиром одвале општину и да ту раде а партизани нека траже себи канцеларију где они хоће и нека немају никакве везе са њима. Било је речи и о мени.

27 октобар

Око 11^h омладинци и омладинке из Мојсиња, Станчића и Трепче пошли смо на велики омладински митинг у Чачку. Са омладинцима из доњег краја састали смо се код Призадовог магацина и одатле двоје по двоје са песмом и свирком ушли смо у Чачак. Ушли смо у салу хотела „Крен“. Сакупила се омладина из целог округа да се уједини у борби за народно ослобођење, да манифестује своју солидарност са Совјетском и савезничком омладином и да покаже своју чврсту решеност за вођење борбе до истребљења фашизма. Иступало је доста говорника. Нарочито је био прекидан великим аплаузом представник Компартије којој се клицало.

После свршеног поподневног програма сва омладина у поворци по четири ишли су кроз варош, певали, свирали, бацали пароле. На великом пијацу је и коло играло. Увече се приређивало „Културно вече“, прво после ослобођења Чачка. Програм је био доста добар, и ако се спремао само неколико дана. Кући смо пошли после свршеног програма. Песма се разлегла у тихој ноћи. Сви су били задовољни митингом. Кући сам стигла у 11^h и 8 минута.

28 октобар

Пре подне сам била у Д. Трепчи због сеоског актива. Требало је да убацимо у актив учитељицу из Г. Трепче, пошто је отуда. Претходно смо ја и друг Миливоје разговарали с њом, јер је она раније говорила да не ради ништа, да хоће да ради или да иде бар у Ариље где је радо очекују. Међутим сада каже да је она радила и одржавала везу са свим околним селима, да је члан Партије, да хоће

да ради на своју руку, а и рекли су јој у Чачку шта треба да ради. Узели смо је у актив.

Код куће ме је чекао друг Млађо који је дошао ради отварања општине и због састанка наше ћелије. Први посао је свршио али други не, јер нису дошли ни друг Добривоје ни друг Миодраг.⁸⁶ Виђеће и за случај учитељице.

29 октобар

Данас је одржан полусрески пленум партијских чланова. Ту је сваки посебно подносио извештај рада и највише су другови из Д. Трепче урадили на политичком пољу. Ту су постављени и најхитнији задаци, као: сазивање сеоске сиротиње на једну конференцију због решавања њихових најхитнијих потреба и т. д. Ја ћу морати да одлазим у сва села доњег краја због женског рада. Да ми је само да имам добру обућу радила бих много више, одлазила бих стално по свим селима, како сам им и сама прво рекла, а овако је отежано. Не знам шта да радим и на који начин да дођем до обуће. То одлажење ми олакшава повратак другова Добривоја за Мојсиње и Миодрага за Станчиће на терен где сам ја раније сама била.

2 новембар

После подне био је полусрески збор омладине у Д. Гор. Говорио је у име СКОЈ-а друг Божо Томић, у име омладине друг Добривоје Павловић и у име жена ја. Нисам се ништа спремала али ипак није тако лоше испало. Крај је био мало слабији. Било је доста и омладинаца и омладинки. Затим смо у реду пошли за Мрчајевце певајући и бацајући пароле. Ишао је и један четник донекле са нама и питао да ли хоћемо да прихватимо оно што он каже и узвикнуо је: „Живео краљ Петар II“ што смо прихватили а одмах затим још снажније и громогласније: „Живела Комунистичка партија Југославије“.

3 новембар

Ишла сам са другом Добривојем у Д. Трепчу ради омладинског актива. Заказала сам састанак жена у Д. и Г. Трепчи. Продужили смо за Станчиће опет ради актива. Ту рад иде најбоље и са омладином и са старијима. Рађено је са њима увек, десетина се ту дуго задржала а и село мало (до 45 кућа) и нема тако много окорелих противника.

4 новембар

Одмах после ручка отерали су четници од моје куће друга Добривоја и Љубишу. Односи између четника и партизана заоштрени. Кажу да су од стране партизана изнете плакате у којима се каже да је Дража петоколонаш. Група партизана који су пошли да разоружају четничку стражу разоружана је и ухапшена. Градови: Ужице, Пожега, Г. Милановац, Чачак у партизанским рукама.

7 новембар

5-тог новембра увече отераше и мене. Ускоро су затворили и две девојке партизанке и три жене које су ишле у Мрчајевце да виде своје синове. Држали су се јако ружно и дрско према нама, отворено претили, скинули су ми траку али сам је поново метила, подносили су нам метак за доручак. Нарочито су се према мени опходили изазивачки као према „воћи“. Исто вече имала сам разговор са њиховим командантом поруч. Борићем,⁸⁷ који одобрава комунизам у Русији, али то „није за Србију“, као и још другим стварима. На много питања није умео да ми одговори. То вече сам требала да будем обешена на сред села.

Све су се затворенице одлично држале. Пола сата после хапшења певали смо „Хеј Словени!“ и друге наше песме. То их је јако револтирало, али смо до краја остале такве.

Данас на дан 24 год. велике Окт. Револуције, која је донела слободу потлаченом радном народу Русије и задала смртни ударац свима израбљивачима у Р., биле смо још веселије сигурне у своју победу. Говорила сам им о досадашњем положају жене код нас, о положају у СССР. Дуго смо о томе дискутовале.

Док смо ми о томе разговарале одјекивали су пуцњеви топова, само за кратко време. Сви су се четници повукли у црквено двориште да посматрају борбу на Љубићском брду где се видела ватра из топова, чак и сви стражари, који су чували нас и другове, дотеране из Прељине и још неких места (око 40 њих). Опазили смо неко комешање међу њима. Одем у клозет и чујем где један дојури и каза: „Све наше топове узели партизани. Наши су повадили затвараче“. Наша победа и задобијање оружја била је најлепша прослава Окт. Револуције.

Постали су према нама мекши. Дозволили су нам да изађемо на сунце, што смо ми одбиле, иако пре 3 сата нису дали ни да се

умијемо. Око 2 сата су нас пустили. Како су се само почели улизи-вати око мене и то они који су најгори били, чак и командир Ристо⁸⁸ који је тако дрско говорио да сам ја вођа и као такву ће ме убити, да сам највећи комуниста и сваки дан су се код мене скупљали комунисти, да он неће да дозволи да му „женска“ командује, и још много што шта, нарочито око отварања општине. Чак су пронели глас да сам хтела да будем секретар и за нас и за четнике.

Маму су нарочито мучили. Терали је неколико пута кафани и то да мора да оде и дође за 6 минута, да доведе мене да стрељају (цедуљицу су ту заборавили код мене на столу) у кући, да доведе Рају која је под кишом метака успела да побегне и да ускочи у једну дупљу од дрвета где је била за све време. Наређивали су јој да донесе сламу и да ту ставља и ствари да запале и њих и кућу. Тражили су комунистичке књиге као и архиву, јер су били обавештени да је овде штаб. Покупили су ми неке цепене марамнице, новац, бележнице, једну одличну и велику ташну, донету из Претока и још много других ствари.

Исто вече кад су ме затворили био је сазван збор и од свих једногласно била сам осуђена на смрт. Из целог Мојсиња ни један једини човек није се нашао да ме заштити. Међутим, одложили су то за после заузимања Чачка. Чак је и после тога једна делегација од 6 људи Мојсињаца поново захтевала да се ту на лицу места пред свима стрељам. Ту су осудили и још два друга из Станчића који су успели да им једном побегну, а једног су послали у Претоке у породицу Тадије Пантовића⁸⁹ да га они убију, и још сто партизана за његова два сина.

Заиста ћу добро запамтити ово моје друго револуционарно крштење.

8 новембар

Погинуо је друг Миодраг Јовановић у борби у Мрчајевцима. За друге не знам.

10 новембар

Свуда су партизани попуштани. Четници су пошли за Равну Гор-ру. Гружански одред им је пресекао пут и сада се налазе у Ветинцима одакле су послали другу Вучићу писмо ради преговарања.

13 новембар

Док сам лепила летке и саопштења на кафанску зграду окупи се доста људи, скоро сви четници. Заподену се разговор о последњим догађајима. Сви су били против официра који су и овога пута преварили и завели у братоубилачки рат. Потпуно одговарају партизанима. Говорила сам им о издајству, о политици Хитлера, о нашој победи и т. д.

Затим сам отишла у Станчиће ради актива, пошто друг Добривоје није могао да оде и тамо сам прилепила летке.

По повратку сам свратила код другарице Миљане Т. где је било неколико жена те смо и ту разговарали о последњим догађајима.

14 новембар

Данас је наша ћелија одржала састанак. Добили смо неке директиве поводом ново настале ситуације. Мора се много више радити, пронаћи што више чланова, нарочито посветити пажњу раду са женама и т. д.

17 новембар

Одржан збор, изабран је командант места и прочитана наредба број 3. Требао је да дође друг Д. Бојовић⁹⁰ да држи збор, али није дошао.

После подне друг Славко Крупеж⁹¹ позвао ме је по једном партизану. Ту ми је рекао неке примедбе и недостатке у мом раду, нарочито односно мог држања, осорног, како му је рекао Срећко Б. Опменуће ме и другови надлежни.

Међутим све оно што је Срећко навео нетачно је јер он би хтео на неки начин да онемогући моје мешање у ма какве наше партизанске ствари, јер му говоре „што дозвољавате да вам сукња суди“. Уствари то је под сугестијом његове жене и Младена У.⁹² Само морам се трудити да својим радом улијем поверење у старије људе који немогу да се помире с тим да им једна „женска“ говори. Два света.

18 новембар

При повратку из Чачка, где су спровели неке официре, свратио је код нас течно Миленко са још једним његовим рођаком. Обојица су одлични људи, један ради у штабу одреда а други у батаљонском грузанског одреда. Они раде под много тежим околностима, као ми пре ослобођења. Има много петоколонаша и јако је активна. Обећали су ми наћи један аутоматски револвер Војно држ. завода. Одлично ће бити ако нађу.

Били смо ја и друг Доле у Станчићима на прелу. Било их је око 40, 18 жена. Ту смо читали „Борбу“, разговарали, прочитала сам једну причу из „Прославимо жену — мајку“, летак кога су издале жене Чачка. Друг је говорио о потреби окупљања ради образовања омладине, о упису у Савез омладине, а ја сам говорила о женама, о њеном досадашњем положају, о нарочитој потреби образовања жена и женске омладине и т. д. Иначе смо цело вече провели у смеху, песми и јавило се њих неколико певача за „митинг“ у недељу.

19 новембар

Одржан је широки збор на коме су говорили другови Др. Божовић и Божо Томић. Говорили су о догађајима пре 6 априла, срамној капитулацији и њеним узроцима а нарочито о виновницима ових чарки између четника и партизана које су требале да се претворе у братоубилачки рат. Затим је изабран општински одбор од представника свих странака, изузев Ј. Р. З. и Љотићеве, а ту је ушао и друг Доле. Изабрана је и стража од 10 људи ради одржавања реда.

21 новембар

Данас сам одржала политичку конференцију омладине једног дела села. Било је 11. Говорила сам им о данашњим приликама, о савезу омладине и т. д.

Увече смо били у Станчићима да приредимо културно вече. Програм је био доста добар али није припремљен а нисмо успели ни да га целог изведемо, јер су се нашли неки који су прекинули, говорећи да неће они да имају ништа са Мојсињем, да неће да слушају „господу“, студенте и средњошколце и т. д. Прекинули смо. Док се друг Доле расправљао са њима ми, жене, певале смо наше песме. Све су биле бесне на оне који су прекинули. На крају су се

стишали и извели су другови неке шале а затим смо опет певали.

23 новембар

Одржан је митинг среза Љубићског, а после њега културна приредба. Прилично је био посећен. Поздрави-су били слаби. У културној приредби и ми смо учествовали. Један друг је рецитовао Змајеву песму „Издајница“ а хор, којим сам ја дириговала, отпевао је једну песму. Затим смо са транспарентима, песмом, паролама пошли за Чачак где смо отишли на приредбу мајки.⁹³ После поздрава била је доста добра културна приредба. Света је било много тако да нису сви могли ући у салу него су били напољу и кроз прозоре гледали. Ноћу смо се вратили у село и благо нас је удавило.

24 новембар

Састанак нашег сеоског актива. Утврђен је тачно рад и свако је добио посао за кога ће да одговарају. Затим смо решили да сваке недеље једанпут да приређујемо културно вече и прво да одржимо у среду 3-ег увече.

25 новембар

Одржала сам састанак жена. Било их је 6. Јако су се интересовале за све, постављале су разна питања која им нису била јасна, и за све време су живо дискутовале.

Чекала сам друга Крупежа да разговарам са њим али није дошао. Друг, који стално иде са њим, рече ми да су се сељаци жалили да сам потезала револвером на њих и т. д. и да друг Славко ради на томе да ме преместе у Чачак, да радим можда на телефону. За мене је то лакше него да идем по селима, а и за живот сигурније само не знам како ћу доказати друговима да уствари ништа није истина од онога што су им рекли.

28 новембар

Ово ми се све чешће дешава. Прекјуче дође један четник--омладинац и поче да ми прича како су им командири још пре сукоба, чим су се уписали рекли да не смеју да говоре с партизанима а камоли неки ближи додир, као узајамно помагање у раду. Јуче опет дође

један други четник — омладинац дошао и моли ме да му испричам како је дошло до овога, шта се сад ради, да му причам о систему и СССР. Јако се интересовао за све и сваки час ме прекидао са питањима. Нарочито се, као и сви грози покоља у Косјерићима и предавања Срба Немцима у Ваљеву, само ни он нити други не могу да верују.⁹⁴ Допали су му се колхози и њихово уређење, јер он је рано остао без оца са болесном старом мајком и доста браће и сестара на мало имања па се све њега тицало. Нарочито се радује што ће моћи да учи да свира, јер то највише воли а и мучио се док је набавио хармонику. Молио ме је да опет неки пут дође да му причам. Радо је прихватио кад сам га позвала да на нашој првој „Културној приредби“ 4-ог дец. отсвира неко народно коло и народну песму.

7 децембар

После размака од неколико дана узимам да напишем догађаје који су дошли одмах после „споразума“ са Дражом.

28. нов. рекоше ми да су Немци још 27 увече ушли у Чачак. Поћем према Чачку, или не знајући куда. Дошавши до Ђуприје на Чемерници чујем зујање мотоцикла и пуцање бомбе. То Немци руше једну кућу у Коњевићима. Вратим се натраг. Из далека угледам тамне прилике неке војске поред аеродрома. Шлемови засијаше. Скретнем у село Балуту држећи се на истом растојању од главног пута од прилике 300 м. Напред су ишли пешаци по двојица, полако. Није их било много. За њима неколико коњаника и бициклиста. Најзад комора од око 25—30 кола. Кола су била препуна ствари, кућних, црвенили су се ћилими. Поћем даље. У Станчићима видим да износе војници из кућа ствари, храну. Затим дим поче да излази кроз прозоре из обеју кућа. Запалили, гадови. Идем даље. Наићем на једну групу жена и девојака, уплаканих. Покупили све људе и одвели. Станчиће пуно Немаца, и у школи и по кућама. Куда сад? Нико не сме да ме зовне а сви би волели да ме сакрију. „Донесићемо ти хране“, кажу. Најзад ме једна зовне унутра и пошаљемо по другарицу Бојану која одмах дође. Већ се смркава а нас две се привлачимо штале њеној. Код ње доста Немаца. Полако се провучемо кроз прозорче кроз које се избацује бубре. Смрзле смо се лепо те ноћи. У зору се провучем на шталу и затрпам у шашину. Н. само јуре око штале, улазе унутра, један се чак попе и на шталу али није улазио унутра. У том дође Бојанина мама па ме моли да идем да не запалим и ње-

ну кућу. Дакле, морам ићи а куда? Полако се спустим у шталу, провучем кроз прозорче и поћем преко баште. Немци се размилели на све стране. Само се плаве њихове униформе. Ако ме виде сељаци па познаду? Била сам у опанцима и умотана у шал те ме то тешило. Најзад угледам Бојану да иде од једне куће. Одведе ме код Радојке.⁹⁵ Ту смо обе остале. Нисам наишла на овако отреситу и храбру жену. Нисмо излазиле никуд из собе. Ишла је и патрола увече од Нем. и сељака али нису улазили унутра.

Чујем да се у Мојсињу поред Немаца сместила и Недићева војска. Заклали су неколико људи из Трепче још првога дана кад су дошли, да не би трошили метке. У Трепчи заклано око 16.

1 дец. дође Бојанина мама и рече да је долазила моја мама да ме тражи, јер гарантује за мене мој ујак Павле Божићевић,⁹⁶ који је главни командант Недићеве војске, па Павле Гучанин⁹⁷ четовођа за Срез Љубићски, па неки зет Бошко⁹⁸ и још други. Затим ми исприча како су Мојсињци рекли да смо и ја и Раја биле 5 мес. у шуми, да је код наше куће био „комунистички штаб“, да има пуна кола пушака код мене. Све су преврнули по неколико пута али ништа нису нашли. Сад су они уместили свој штаб и сместили се сви могући команданти и војводе Недића и Пећанца. Нисам хтела ићи, знајући шта су све у стању поједини Мојсињци.

У уторак (2 дец.) чујемо да ће бити претраживање по Станчи. због оружја и да иду Мојсињци. Опет морам да се склоним. Решимо да идем у Виљушу⁹⁹ код Радојкине мајке. Тако и урадимо. У расвит сутрадан одемо тамо али нам рекоше да још није прошла казн. експедиција ту него да идемо у Парменац¹⁰⁰ где је све добро, сељаци загарантовали да нема комуниста и добили смо и пушке. Поћемо тамо. Чачак пун војске и Немачке и Недићеве. На све стране се виђу српске тробојке а „српски“ официри иду заједно у камионима са Немцима. Како су бедни. Мисле на тај начин да заслепе народ. Куће и ограде се шарене од разних плаката, позива да се свет врати кућама јер Немачкој не може нико ништа, да убијају комунисте, и т. д. „оригиналних снимака“ које су снимиле немачке трупе при уласку у Совј. градове, где се виде само рушевине, људи потпуно испијених тела умрле деце, и још којекакве гадости које може измислити само фашистичка пропаганда. Међутим, нико од пролазника и не обраћа пажњу на те гадне лажи.

У Парменцу је добро прошло само су два брата убијена, и то се неки каприцирао да их убије.¹⁰¹ Мало је језива судбина њихове породице. Мајку им заклао отац, он полудео и умро на робији, њих

двојица, један 19 а један 20 год. сад убијени. Имају једног старијег брата, четника, и једног малог.

Сељаци у Парменцу добили оружје и договорили се да сваког партизана разоружају и пусте, а ако хоће нека и пушку носи. У тој кући где сам ја била имао је један резервни наредник,¹⁰² иначе био чиновник коме су давали чин п. п. али није хтео да иде са њима. Дуго сам се са свима разговарала, а нарочито са њим. Интересовала су га сва могућа питања у вези са данашњим режимом у СС, о стању код нас пре рата, сада, о стању Недића, Пећанца, Драже, и т. д. На крају крајева сложио се са мном. Исто се тако сложила и његова снаха, нарочито о питању жена.

У петак рано дође тај чин. и рече ми да је цела околина блокирана, па и Парменац. „Комунисти синоћ држали збор“. Више ништа нисам могла сазнати о томе. Друг Р. Митровић¹⁰³ се крије у околини. У оближњем селу било пушкарања. Појавили се другови Никшић¹⁰⁴ и Кујунџић.¹⁰⁵ Неколико другарица је доведено код те општине и стрељано. Рекоше ми да су Немци изгледа прогнали Ружу Ст. али не знају тачно. Она је била летос до овог села а и овде је долазила. Ужасно говоре сељаци о њој, чак и сами омладинци.

У суботу вече дође Радојка да идем да ме спасу док су они код куће. Били су и они пошли колима за мене али су се мимоишли с њом. Сутрадан рано пођемо. Успут наиђемо на једног Јаворчевог војника¹⁰⁶ који је са таквом слашћу причао о грозотама и мукима на које стављају партизане-ке.

У Станчићима се упознам с Гучанином који је са осталима пошао за Чачак. Питао ме да ли се још ко крије са мном да га спасе. Код мојих је рекао чим буде опасно да ме одведу код његове куће у Бресницу. А и он ће јавити.

На реч Гучанина дошао је био и друг Вучић и био код наше куће, као и још један друг из Мрчајеваца. Нису хтели да га стрељају, дали су реч били. Међутим одведу ујка Павла код чика Адамове куће где га сколе, нарочито Машинка,¹⁰⁷ а и њен брат рекао да га је силом Вучић отерао те ујак га преда Немцима. Стрељали су и њега и Симе Урошевића кога су намамили рекавши да ће му децу поклати. Како се само секирао Гучанин, јер је друг Вучић на његову реч дошао, иначе га не би ни нашли јер се био укопао у земљу код Мораве. Друга Средоја нису хтели да дирају, и ако су сељаци неки рекли где је. „Кад он мене не дира нећу ни је њега“ — рекао је ујак. Много је њих спасао Гучанин. Наша општина је добро прошла. Из Мојсиња је стрељан друг Срећко „Шушко“ али својом кривицом. Гучанин

је њему и другима рекао да ће пуцати у вис а они нека побегну. Сви побегну а Срећко падне, наиђе комисија и лекар га убије.

По причању, трнавски срез много страда, јер је тамо Јаворски. Нико не зна да сам у Мојсињу.

9 децембар

Убијен је и Срећков брат Миленко,¹⁰⁸ како кажу, по наредби Риста. Обојица погибоше, а били су добри. Уочи своје погибије Срећко је био код наше куће и поздравио се с Рајом с песницом, а једном кад је Миленко долазио причао ми: „На копању док се други одмарају, ја узмем па читам.“ И још друге ствари тако да сам се јако зачудила. Нисам га знала као таквог, нити други другови из Мојсиња. Сасвим рано су отишли у шуму. Обојица су оставили по једно дете.

Кажу да су убијени другови Никшић и Крупез и да су им тела изложена на пијацу. Не знам да ли је тачно. Тако су и пре рекли па није било истина.

11 децембар

Чух да је убијен друг Доле, а неко каже да је протеран везан за Мрчајевце, али мислим да није истина.

Данас су сви партизани из Мојсиња морали да чисте и рибају школу где су Немци држали коње. Треба да проради школа. Како су се гадно понашали према њима, говорили којешта, неке чак шамарали.

Док су били Недићевци у Мојсињу доводили су партизане из других села и стрељали их овде. По казни су их сахрањивали партизани, и то у Рашовој башти, такође по казни.

12 децембар

Данашње вести: Друг Р. Митровић убијен и тело стајало један дан обешено на пијацу о петокракој. Енглези ушли у Солун. Јапан ушао у рат. Америка такође. Дражине четнике разоружавају и хватају. Неке Дражине официре похватали. А сам Гучанин је у поверењу рекао Раји да ће доћи до сукоба између Пећанца, чији је он војвода, и Недића. Стрељан је друг Милосав из Станчића.¹⁰⁹

13 децембар

Ноћас је долазио Гучанин, Бошко и још двојица да виде шта радимо и да ли нас гоне. Причају како је Гуч. спасао доста њих из Бечња и других села, и то „највеће комунисте“. Хтео је да спасе и друга Милосава али цело Станчиће кука на њега. Бојану је осудио на батине и узели ствари јер је отац рекао да га није слушала. Онај који је требао да је бије ударао све по клупи тако да није ни једну извукла. Криво му што се смејала кад ју је пустио.

На последњем збору, одржаном 11 дец., нарочито је подвучено строго кажњавање жена које буду „водиле политику“. Не смеју уопште говорити о политици, ни која је страна добила а која изгубила. Најстрожије ће бити кажњаване, строжије него мушкарци. Затим је подвучено да се више не сме звати ни Недићева ни Пећанчева војска него „српска народна добровољачка војска.“ Чиме се све ове гнусне издајнице не служе. Каквим се све средствима не служе да заведу народ. Само им ништа не вреди, њихова дела говоре и износе право њихово српском крвљу испрскано лице.

14 децембар

Немци одузимају свиње, живину, храну уопште, а у Горевници кажу, узимају и све вунене ствари. Сад ће народ увидети шта су вредели партизани кад су у почетку рушили пруге, мостове и т. д. те нису могли Немци ништа купити.

Сад је за нас, партијце, тешка ситуација. Дуго нећемо тако рећи моћи ништа радити. Зар да допустимо снабдевање гнусног окупатора?

16 децембар

Жив је и Миле Вр. и Драган Миљк.¹¹⁰ и још неки другови из Станчића. Јавили су се из Жежевице. Доћиће. Жив је и Миленко „Шушко“. Добривоје је био јуче на збору где је изабрана нова управа општинска на челу са Ристом, који се прима претседништва једини „да поравњам Мојсињске патанцане“. Причају о несугласицама између Недића, који хоће за краља кнеза Павла, и Пећанца који хоће Петра.

Синоћ су пуцали сеоски стражари један на другог. Хтели су једног да разоружају али није он дозволио. Задржали су га у стра-

жи. Има их у Мојсињу 14. Добијају унапред за месец дана 1800 дин.

18 децембар

Пронеси се глас да се јуче цео дан водила борба у Г. Горевници, Милићевцима¹¹¹ и да је ухваћено око 100 партизана а остали нису. Ухваћени су и неки из Мојсиња. Пре 3—4 дана водила се борба у Лопатници, село из околине Краљева, као и Бумбаревом Брду.¹¹² Кад би само могла дознати праву ситуацију. Из Станчића су затворили све партизане.

19 децембар

Јутрос рано долазили су Немци да ми „честитају“ славу. Отерали двоја кола сена. Послати су овамо од неких људи из општине. За све време су викали мами да има два комуниста.

Пре неколико дана водила се борба у близини Овчара. Изгинуло је много четника и Недићеваца. Наш је један друг погинуо, син друга М. Никшића,¹¹³ и један је рањен.

23 децембар

Убијена су сва четири „Банговца“ из Трепче.¹¹⁴ Отац друга Миливоја је обећао да ће га довести за три дана и рекао да се налази у Г. Горевници. Мислим да се неће друг Миливоје тако лако предати. Још се проноси да је ухваћен и друг Средоје.

Четници добијају карте или Недића или Пећанца, већином Недића.

Чујем да је Сарајево блокирано од стране партизана. Највише ме боли што не знам тачно како се развијају догађаји, у појединостима, и што не могу да радим, али ће се свакако мало средити.

24 децембар

Убијена је у Чачку цела породица Ивковић.¹¹⁵ Студенти, ученици VII и VIII разреда такође су прогањани и убијани. Одведени су неки другови из Д. Горевнице и Мрчајеваца, међу којима и друг Миро Вук. Сваке ноћи просечно убијају у Чачку по 35.¹¹⁶ Сада су донели одлуку и одобрење да сваки има права убити онога кога виде с оружјем и више их неће догонити у Чачак на стрељање, изузев

већих „криваца“. Успеће да убију више десетина хиљада другова, другарица, невиног света, али неће моћи да угуше комунизам и оно што ће доћи кроз кратко време. Забрањили су и радио да се слушају.

Јутрос око 4^h био је претрес наше куће. Свакако да су тражили мене, завирили су у све грађевине, али мене нису видели, и ако сам лежала на кревету, јер је и Раја била са мном. На крају су рекли мами да „ни за живу главу“ несме ником рећи да су долазили да претражују. Раја је сад врло добра. И ако смо сад тренутно потиснути, ипак чврсто верује у нашу победу „умрећу али се нећу поколебати“. Само мора доста да чита.

25 децембар

Претресано је неколико кућа у Мојсињу кад и наша. Тражили су и мене, Средоја и Миљивоја. Нису их још похватили.

Јуче су саслушавали другове Дола и Милована и још неке партизане. Питали зашто су отишли у партизане, под чијим руководством да ли их је ко натерао и т. д. Свакако да би се ко изјаснио да га је натерао неко од нас па да би имали више материјала против нас.

26 децембар

Јуче је Раја била у Чачку. Ујак неће да се заузима за мене и каже да је стигло „милион“ тужби на мене. Али сад наша општина припада Милановцу и Милановачка команда ме тражи. Сад ако се будем могла извући биће право чудо.

Миро В. је стрељан.

Чујем да су се Немци јако уплашили. Енглези заузели Крит а Руси повратили Смоленск.

У Трбушанима су партизани разоружали неке четнике и они похватили све „главније“ из села.

Издата је наредба да се одмах убију чим виде да се два партизана разговарају.

27 децембар

Једна жена била је код наше куће и све на(м) рекла шта говоре четници. Решили су да ме предаду Немцима или Недићевцима пошто-пото. Рада стално иде које куда и наговара Радосава¹¹⁷ и Ри-

ста да мене стрељају. Чак нуди Радосаву и своју младост. Међутим, како изгледа њега је пријавила да штити комунисте. Написала је писмо у коме захтева да се стреља Миле В., Доле, Милован, а ја прва.

Данас је одржан збор на коме је говорио и Милан Јовановић¹¹⁸ како су га партизани јурили а Славко Крупез га наморао да узме партизанску објаву. Затим је пред свима рекао како сам ја, кад сам била затворена у школи, седела на великој столици, прекрстила ногу преко ноге и певала комунистичке песме.

28 децембар

Био је јутрос код нас Раде Лепосавић, командант у нашој општини и рекао да се ништа не плашимо. За мене је рекао да дођем кријући кући, пошто мисли да сам у Книћу,¹¹⁹ а кад буде требало удесићемо заједно саслушање. И он прича како су били сви скочили да ме униште и да ме је заиста тражила Милановачка команда. Иначе ако не оду Немци до пролећа, како он каже, и он ће отићи у шуму, у партизане.

29 децембар

Бацане су плакате да се у случају спуштања ма каквих падобранаца имају се одмах пријавити иначе ће се запалити и село и град. Свакако да су се негде појавили. Немачки војници на ист. фронту се смрзавају. Совјети их бацају из авиона међу немачке војнике и деморал је код ових велики.

5 јануар

Синоћ око 9h долазили су П. Гучанин, Бошко и још десетину њих. Мил. Мојсиловић,¹²⁰ мајор, кум наш тражио је да се стрељају: ја прва, Раја, Рашо и Ср. Бурић, Добривоје и Милован. Тужио је и ујка Павла код Немаца да крије мене и Рају.

Јако су се заоштрили односи између Недићеваца и Пећанчевих. Дошло би у најскоријем времену до сукоба али су се и једни и други уплашили од појаве падобранаца на Златибору, код Неготина и још неким местима. Како ови сами причају то су комбиноване руско-енглеске трупе, скијаша. Иначе, кажу, да Немци одлазе за Немачку купећи, наравно успут све од народа.

Данас нама секу један грм и Рашу Б. ће се неки дан продавати пола имања за оправку Г. Милановца.

7 јануар

Ноћас у 12 часова опет је био претрес куће. Овога пута сам им се јавила иако сам могла да се сакријем. Командант села се извињавао код Раје и рекао да је то било без његовог знања.

Довршила сам „Капитал“.

8 јануар

Јутрос је долазио отац пок. друга Исаила,¹²¹ бив. командира 6 чете. Убили су га у Г. Милановцу, а брата му, водника треће чете убили су у Трепчи.¹²² Како је само отац утучен. Више нема ниједнога. Али ипак верује у нашу победу. При поласку каже: „Чувајте се бар ви који сте остали треба да осветите моје синове.“

Рече ми друг Лазо Тешић,¹²³ који се крије овде, да су обешени другови Моле,¹²⁴ Миро Матијевић¹²⁵ и Миле Станишић. За Божа је чуо да је рањен и да је умро, али то не зна тачно. За Млађа су гарантовали и пустили га. Другарица Савић¹²⁶ је стрељана. Брат јој, Колаковић, Крупеж (није мртав) Средоје, Миливоје и још неки су у Новој Вароши. Тамо нису могли прећи Немци. У „Н. Времену“ је писало да су неколико места иза Лесковца заузели партизани и да се у једном налази 7 хиљада. Такође и из Санџака нападају. Пребегли другови у Хрватску нападају преко Дрине. Кад би се заиста Немци повукли, за кратко време би партизани поново заузели све ове области.

9 јануар

Никако ме баш не остављају на миру. И данас на збору Урош Савић¹²⁷ је говорио како сам ја продавала партизанске новине и још којешта, али је Рад. Лепосавић рекао да је и он куповао и читао парт. новине и да то није ништа.

Драго Павловић тражи да интернирају мене, Дола, Милована, Рада „брбља“ и Мила Вранића док његов син тражи да мене обесе.

Кад је долазила последња стража отишли су одмах код Радошава и рекли да су ме нашли. Хтели су да ме одмах воде општини

али Радосав није дао и рекао да ће пуцати на сваког ко му одсад шта каже за мене. Стражари су сами решавали да ме стрељају на Божић али су неки казали да кад добу Руси треба неко да изађе пред њих и да их заштити.

Од кум Мила сам сазнала ове вести: Немци су тражили од Недића да потпише Тројни пакт али је овај рекао да је то узалуд, јер нико не може натерати Србина да се бије ни са Русима ни са Енглезима. Потајно се проноси глас да ће то урадити Љотић и да ће доћи до сукоба између њега и Недића. Љотић има уза се Немце. Иначе ће се остала војска разоружати, поставиће се полиција која ће вршити наравно нечувени терор. Општинске власти ће бити све и сва, што каже народ. За начелнике и остале одговорне људе при постављању неће се гледати ни на године ни на школу. Без школе, од 17 год. може постати начелник.

11 јануар

Кажу да се води велика борба с партизанима негде око Ариља. Недић дао оставку. Разоружавају се и четници и Недићевци, само се успоставља жандармерија. За одржавање реда дошли Италијани и Бугари.

Лакше ће бити за нас, јер нећемо добијати много ножева у леђа ако ове разоружају. А и са Италијанима ће ићи лакше. Само ће ови завести терор какав се не памти јер ће владу, свакако саставити Аћимовић и Љотић. Срески начелник је Драгољуб „Црни“.

Кажу да су протерали Средоја.

14 јануар

Није истина да је ухваћен друг Средоје, а није ни Недић дао оставку. Сада се већ преносе разне вести, такво је време. Само је истина да су из свих села покупили готово све партизана, првенствено баке. Остало је још Мојсиње само. Радосав је рекао да га се не тиче за остала села, нека раде она како хоће, али он неће да дозволи то у Мојсињу. Уосталом јавиће ако буде нешто опасно.

Пронеси се глас да су Совјети ушли у Румунију.

18 јануар

Синоћ долазише Немци са нашом патролом. Узели ракије.

По селима све покупише. Један немачки официр каже да иду за Немачку да се утврде на својим границама.

Чула сам да су у Београду стрељани Миро Јевтовић и његова мајка Ана.

Ушли су Италијани у Нову Варош.

19 јануар

У Н. Вароши су још партизани. Једино авијацијом могу их истерати. У Дивљаци код Ариља још увек се воде борбе. Исто и у Бајиној Башти. Цео трнавски батаљон четника отишао је у помоћ.

Изгледа да је Миле Станишић успео да им умакне.

Кажу да су Руси свуда избали на своје старе границе.

27 јануар

Одређено је 14 партизана из Мојсиња за лагер. Првенствено школци. Ићи ће Мишо Бурић у Београд да ствар реши тако да свака гарантује за своје животом и имањем.

Вести су врло добре. Јуре Руси Немце нагло. У народу постоји виц: „Дао Стаљин оставку не може да стигне Немце.“

Недићевци су у неколико места разоружали Љотићевце. И у Г. Милановцу.

Чујем да су се појавили партизани код У. Пожеге а и у близини Г. Милановца. Нем. командант у Чачку одбио је да иде на Н. Варош где су партизани заробили много Италијана и заробили њихово модерно оружје са којим их тамане, као и Недићевце и четнике.

28 јануар

Изгледа да су почели да разоружавају и Пећанчеве. Води се велика борба у Илијацима са четом П. Гучанина кога хоће да разоружају, тобоже што је био партизан и што крије партизана. А произведен је за војводу.

Негде су се на Јелици појавили партизани. Прича се да је један из Заблаћа потерао у колима 40 пушака међу дрвима и да су га ухватили Немци.

Ово ће бити велика олакшица за нас, нарочито тамо где се наши боре.

29 јануар

Још нису разоружали Гучанина. Неће ићи без борбе. Сад разоружавају Љотићеве и Пећанчеве а Дражини се надају да ће после сви Недићевци прићи уз њих. Ко не буде хтео онда ће силом.

Русија и Енглеска су поставиле ултиматум Турској да одговори за 24 часа за свој став: или да објави рат Немачкој или ће бити прегажена.

4 фебруар

Недић не признаје никога више осим себе и своје људе. Љотићевци у Чачку су се повукли из команде, али спремају отпор.

Вишеград је у партизанским рукама. Четници су се повукли у Ужице. Иначе причају ерови да партизани за кокошку добијају од Италијана митраљез а за краву топ.

Посумњали су да ерови купују жито и пшеницу за партизане те су им забранили да долазе. Запленили су им вагон и по пшенице.

Врши се потеря и за неким Дражиним официрима, нарочито за Павлошевићем¹²⁸ који је био отпао од Драже и пришао партизанима.

За нас осуђене на лагер ће бити добро да што пре расчисте с Љотићевцима јер нас они сад траже и прогоне.

6 фебруар

Добривоје отишао наоружан са равногорцима. Сад може да буде већа потеря за нама. Изгледа да ћемо бити спроведени у лагер за кратко време, и то школци у првој групи.

Причају да су дошле неке 4 дивизије Немаца те су наредили да склоне сво оружје четници. Сад нема ни патроле а стражаре само по двојица у селу. Много се Немци плаше пролећа, а можда је то и због разоружавања Љотићеваца у које Немци имају највише поверења.

10 фебруар

Н. Варош је бомбардована. Чујем да се појавило око Обреновца око 100 партизана. У општини Мрчајевачкој је наређено свима четницима под оружјем да спреме хране за 3 дана док не добију

свој тајин. Ваљда иду на ове. А неко каже да се то боре четници и Љотићевци.

Од њих неколико, који су слушали радио чујем да су Руси ушли у Пруску и Бесарабију. Затворили су чврстим обручем Немце и неке градове (Смоленск, Кијев, Одесу) а главне трупе отишле даље. Просечно дневно напредују 60 км. Свакако до конца марта ће се свршити све: Немци евакуишу Европу и иду у Африку.

Данас су нам узели 200 кг. жита.

11 фебруар

Јутрос је отишло око 30 четника, како чујем, за Рудник јер су се, кажу, тамо појавили партизани. Сад ће нас сигурно затворити.

12 фебруар

Јуче су њих неколико побегли, нису хтели да иду у борбу с партизанима али су их јутрос жандарми отерали. Сад нам много прете пошто је отишао Радосав, нарочито мени. Где год сретну Рају говоре јој како ћу платити главом. Чак говоре Раји да ће ме једино спасти ако се уда за Миливоја „Ђоповца“ крвника.¹²⁹

О партизанима се проносе разне вести. Једни кажу да су код Милановца, други у Прањанима, у Рошцима. Неко каже да су у Ба. Ништа се тачно не зна. Само је на много места обустављен саобраћај железнички услед прекинутих пруга.

Кум Миле ми рече како је народ из околине Раље одушевљен партизанима које зову „шумски“. У Прокупачком срезу су и Пећанчеви људи пришли уз „шумске“ и проноси се глас да се и Пећанац повукао, али то не мора бити тачно. Немци су натерали да се Љотићевцима врати оружје где год су разоружани.

13 фебруар

Данас су актом позвани у Срез, мама, Михаило „Пузо“ и Илија Павловић. Свакако да јамче за нас. Није био тамо начелник.

Немци су затражили „штукe“ за борбу с партизанима горе у Такову.

16 фебруар

Данас су позвали актом 5 партизана из Мојсиња од команде

да се јаве у Радосављевој чету. Шта хоћеју с овим и зашто их зову не знам. После ће их узети у активну чету. Нас ће вечерас или сутра да затворе.

Чујем да су се Немци повукли из борбе с партизанима и да се налази много партизана у Равној Гори и Руднику где је отишло доста Недићеваца да се боре.

На источном фронту чујем да је врло добро и да су Руси ослободили Белорусију и ушли у стару Пољску. Сингапур је пао у руке Јапанаца.

17 фебруар

Притворени су и Мојсињски партизани само не сви. И мене још нису затворили.

КО ЈЕ БИЛА НАДА СИМОВИЋ

Надежда—Нада Симовић, аутор овог дневника, била је у току народноослободилачке борбе партијски радник у бившем Љубићком срезу.

Рођена је 1920. године у селу Мојсињу код Чачка у сеоској породици. Била је студент агрономије, а припадала је напредном омладинском покрету.

Као члан Комунистичке партије Југославије активно је, у свом родном месту, учествовала у препремама устанка 1941. године. Посебно се истицала у раду са омладином и женама. Руководила је курсевима прве помоћи, на којима су се омладинке припремале за будуће партизанске болнице.

После повлачења партизанских јединица у Санџак и Босну, остала је у свом крају, где је живела илегално. Затварана је и мучена, али је остала доследан борац слободе и члан КПЈ.

Као илегалку ухватили су је четници почетком 1944. године и одвели у затвор у Ракову. Ту се задржала до 28. фебруара исте године, када су је четници заклали, заједно са Огњеном Левајцом из Мрчајеваца, на месту званом „Јаруга“, које се налази на путу из Ракове према Милићевцима.

Нада Симовић није дочекала слободу. Иза ње је остао дневник, истинско сведочанство устанка наших народа против окупатора и његових слугу.

НАПОМЕНЕ:

1. У оригиналном рукопису пису вршене никакве интервенције да би се сачувала његова аутентичност. Оригинални текст дневника налази се у Народном музеју Титово Ужице, ин. бр. 132.
2. Добривоје Павловић, свршени матурант из Мојсиња, члан Среског комитета КПЈ за Срез љубићки. Стрелан 7. јуна 1943. на Бањици.
3. Видосав Колаковић, студент из Трбушана, секретар Среског комитета КПЈ за Срез љубићки. Стрелан 9. јануара 1942. у Ужичкој Пожеги.
4. Милован Марковић, студент из Мојсиња, заменик политичког комесара Треће љубићке партизанске чете. Живи у Београду.
5. Радмила—Рада Александрић, из Мојсиња. Живи у Београду.
6. Станчићи, суседно село са Мојсињем.
7. Надежда—Нада Поповић, из Мојсиња. Живи у Београду.
8. Зора Ракегић, из Мојсиња. Живи у Чачку.
9. Вера Поповић, из Мојсиња. Живи у Београду.
10. Љубиша Бурић, ученик пољопривредне школе из Мојсиња, борац Треће љубићке партизанске чете и Друге пролетерске бригаде. Умро као рањеник у Гламочу, децембра 1942.
11. Мрчајевци, село удаљено 6 км. од Мојсиња.
12. Словеначки изгнаници које су Немци протерали у Србију.
13. Бурђе Јовановић, свештеник из Мојсиња. Умро 1957.
14. Драгољуб Поповић—Црни, из Мојсиња, бивши начелник Среза љубићког. Умро је.
15. Мирослав—Миро Јевтовић, студент из Мојсиња, борац у Трећој љубићкој партизанској чети. Живи у Београду.
16. Божо Поповић, свештеник из Мојсиња. Живи у Мојсињу.
17. У Остри је 15. јула 1941, поред осталих, формирана и Трећа љубићка партизанска чета, којој су припадали и партизани из Мојсиња.
18. Ружа Станишић, студент из Чачка. Стрелана 7. јуна 1943. на Бањици.
19. Доња Горевница, гранично село са Мојсињем.
20. Милосав—Миса Лукић, студент из Доње Горевнице, политички комесар Четврте љубићке партизанске чете и Прве чете Другог батаљона Друге пролетерске бригаде. Живи у Београду.
21. Драгослав—Драган Јовановић, зв. Раде Брбљо, студент из Мојсиња, борац у Трећој љубићкој партизанској чети. Умро 1945. од последица рата.
22. Мирослав—Миро Симовић, земљорадник из Мојсиња, борац у Трећој љубићкој партизанској чети, а касније прешао у четнике. После рата побегао у иностранство.
23. Раја — сестра Наде Симовић. Умрла 1973. годину у Мојсињу.
24. Станимирка—Цана Павловић, домаћица из Мојсиња. Живи у Мојсињу.
25. Средоје Урошевић, учитељ из Доње Трепче, командир Треће љубићке партизанске чете, затим командант Љубићког батаљона и Другог батаљона Друге пролетерске бригаде. Живи у Београду. Народни херој.
26. Цана Васиљевић, домаћица из Мојсиња. Живи у Бечју.
27. Драгољуб Поповић је носио план за уништење партизанског покрета на ширем подручју, који је требало да преда Немцима.
28. Миодраг—Миле Јовановић, студент из Мојсиња. Сада адвокат у Београду.
29. Владимир Спасојевић, земљорадник из Мојсиња. Умро 1948.
30. Заблаће, село у близини Чачка.
31. Илинка Стефановић, домаћица из Мојсиња. Живи у Чачку.
32. Трепча, село гранично са Мојсињем.
33. Адам Аспосавић, земљорадник из Мојсиња. Живи у Мојсињу.
34. Нада Бурић, домаћица из Мојсиња. Живи у Светозареву.
35. Миодраг—Миле Бурић, учитељ из Мојсиња. Живи у Мојсињу.
36. Бошко Павловић, бивши начелник среза љубићког. Живи у Чачку.
37. Прелина, село у близини Чачка.
38. Вера Павловић, матурант из Мојсиња. Живи у Чачку.

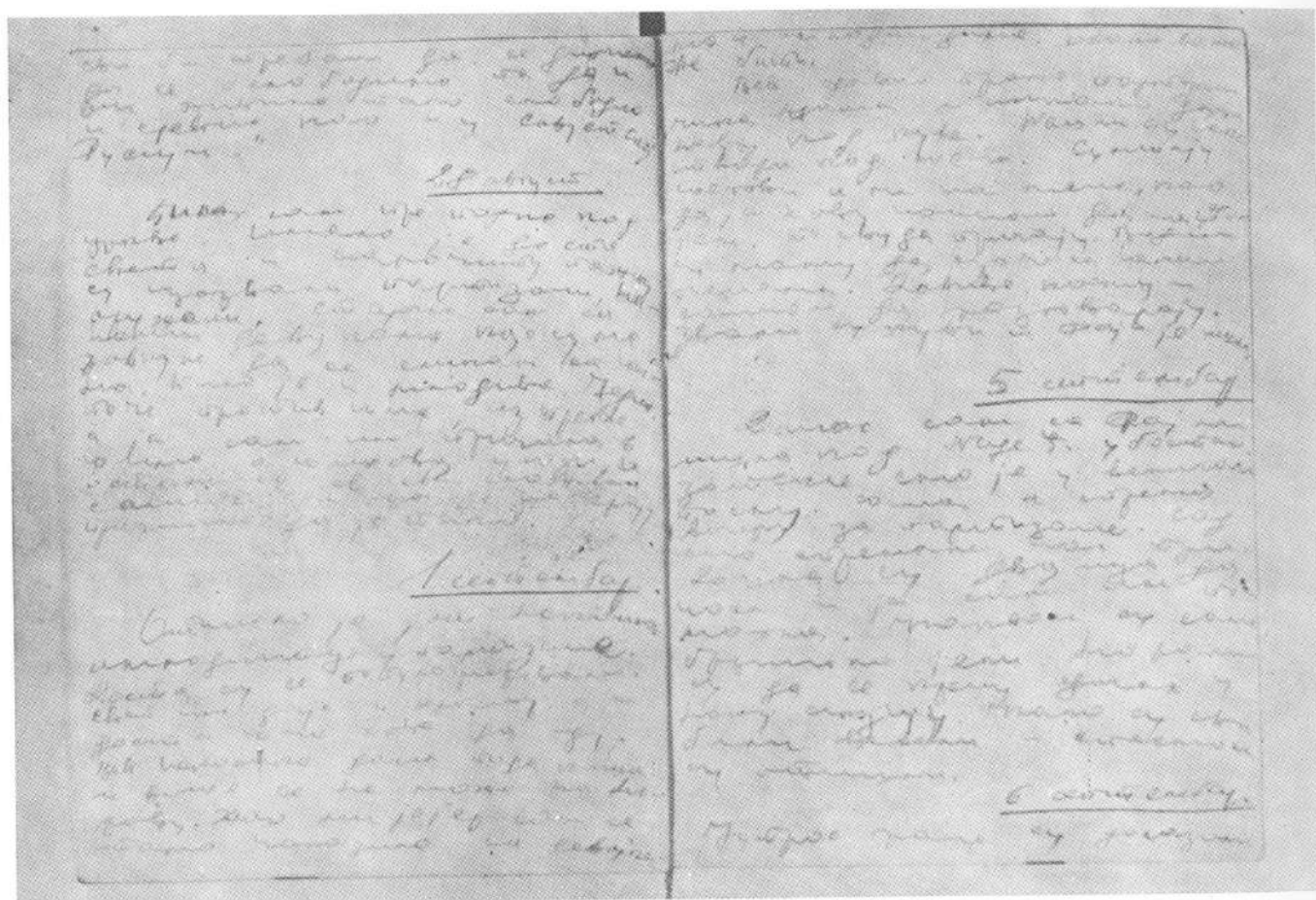
39. Милутин—Мићо Бурић, ученик гимназије из Мојсиња, борац у Трећој љубићкој партизанској чети. Погинуо 9. септембра 1941. у борби против жандарма у Мојсињу.
40. Чемерница, лева притока Западне Мораве.
41. Мирослав—Миро Вуковић, ученик гимназије из Мрчајеваца, секретар Среског комитета СКОЈ-а за Срез љубићки. Погинуо је у борби против остатака четничких банаи, јуна 1951. у Босни, као мајор ЈНА.
42. Милодраг Триповић, земљорадник из Мојсиња. Живи у Мојсињу.
43. Александар—Аца Ранковић, земљорадник из Мојсиња. Стрелян децембра 1944. у Чачку као истакнути противник НОП-а.
44. Миленко Павловић, земљорадник из Мојсиња. Погинуо 1965. у саобраћајној несрећи.
45. Драгољуб Павловић—Сингер, пензионер из Мојсиња. Умро 1966.
46. Вучић Петровић, земљорадник из Д. Горевнице, командир Четврте љубићке партизанске чете. Ухваћен од четника и предат Немцима, који су га стреляли децембра 1941. у Чачку.
47. Радован Калуђеровић—Калцан, студент из Прељине, борац у Петој љубићкој партизанској чети и партијски радник на терену, затим борац Друге пролетерске бригаде. Погинуо у борби против четника 7. јуна 1942. код Доброг Дола на Дурмитору.
48. Божидар—Божо Томић, радник из Пријевора. Као члан КПЈ био је 1941. партијски радник на терену, затим заменик политичког комесара Чачанског батаљона Друге пролетерске бригаде. Погинуо је 21. марта 1944. на Белим Брдима код Прибоја. Народни херој.
49. Милорад—Миле Станишић, студент из Чачка, члан Окружног комитета КПЈ за Округ чачански. Стрелян 7. јуна 1943. на Бањици.
50. Антон Петринач, изгнаник из Словеније. Борац у Трећој љубићкој партизанској чети 1941. Живи у Целу.
51. Остра, село гранично са Мојсињем.
52. Ветинци, односно Вујетинци, село у близини Мрчајеваца.
53. Марко Јовановић, пекарски радник из Станчића, члан СКОЈ-а. Стрелян 14. маја 1943. на Бањици.
54. Бранка Гајевић, домаћица из Мрчајеваца. Живи у Чачку.
55. Викторија—Вита Јанковић, ученица из Мојсиња. Као члан СКОЈ-а радила у позадини. Живи у Београду.
56. Тачан исход борбе за ослобођење Г. Милановца био је: седам погинулих и преко 70 заробљених немачких војника, док су партизани имали пет погинулих и седам рањених бораца.
57. Бојана Радосављевић, домаћица из Станчића, активни сарадник НОП-а. Умрла 1944. код куће од последица мучења.
58. „Реч народа“, лист народно-ослободилачке војске Среза таковског. Изашао само један број (1. октобра 1941.)
59. Миливоје Урошевић, професор из Доње Трпче, партијски радник. Живи у Београду.
60. Миле Вранић, инжењер агрономије из Мојсиња. Живи у Чачку.
61. Драгослав—Рашо Бурић, професор из Мојсиња. Умро 1947.
62. Младен Божићевић, из Љубића, члан Среског комитета КПЈ за Срез љубићки. Живи у Београду.
63. Немци су оставили једну чету у Мрсаћу код Крајева да врши обезбеђење магацина са муницијом. Под притиском бораца Чачанског партизанског одреда, морали су се повући у Крајево. Пре повлачења минирали су магацин. Партизани су успели да спасу извесне количине пушчана и артиљеријске муниције.
64. Миљана Тошић, домаћица из Мојсиња. Живи у Београду.
65. Срећко Бурић, учитељ из Мојсиња, председник НОО-а у Мојсињу 1941. Убили га четници 23. фебруара 1943. у Мојсињу.
66. Реч нечитљива. Може да значи финансије.
67. Симеун—Сима Урошевић, земљорадник из Доње Трпче, командир

- Треће љубићке партизанске чете. Стрељали га Немци 5. децембра 1941. у Чачку.
68. Односи се на Пленум Среског комитета КПЈ за Срез љубићки.
 69. Бранко Ракић, учитељ, командант Таковског батаљона Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“, а затим политички комесар интендантуре Друге пролетерске бригаде. Живи у Београду.
 70. Радомила—Сека Поповић, учитељица из Мојсиња. Живи у Београду.
 71. Војин Љубичић, из Мрчајеваца. Живи у Београду.
 72. „Вести“, лист Штаба ујичког народно-ослободилачког партизанског одреда. Ишао 15 бројева.
 73. „Новости“, лист Штаба народно-ослободилачког партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“. Ишао четири броја.
 74. Ратомир Павловић, четнички поручник (други подаци непознати).
 75. Народноослободилачки одбор за Мојсиње и Станчиће.
 76. Станислав Пауновић, земљорадник из Доње Трпче. Умро 1970.
 77. Миљко Урошевић, земљорадник из Доње Трпче. Умро 1965.
 78. Војни аеродром БЈВ у Прељини.
 79. У бомбардовању Чачка погинуло је тога дана шест грађана, а срушено је и оштећено више зграда.
 80. Зграда у којој је био смештен Окружни комитет КПЈ за Округ чачански 1941. налази се у Ул. Пиварској бр. 9.
 81. Војно—технички завод.
 82. Радослав—Раде Минић, обућар из Чачка, секретар Окружног комитета КПЈ за Округ чачански. Стрељан на Бањици 1943. године.
 83. Зграда у којој је била смештена Команда места, налази се у Ул. Ратка Митровића бр. 5.
 84. Радомила—Лала Ивковић, студент из Чачка. Живи у Београду.
 85. Немачки авиони, који су бомбардовали Чачак, напали су истог дана и воз у Пријевору, који је ишао из Ужица за Чачак, и оштетили локомотиву и неколико вагона.
 86. Миодраг Јовановић, земљорадник из Станчића, борац Треће љубићке партизанске чете. Погинуо је 4. новембра 1941. у Мрчајевцима у борби против четника.
 87. Душан Борић, официр БЈВ, а касније четнички официр.
 88. Ристо Ранковић, земљорадник из Мојсиња, четнички командант села. Стрељан децембра 1944.
 89. Тадија Пантовић, из Претока, председник општине у Радомиловићима, присталица Пећанца и велики непријатељ партизанског покрета.
 90. Драгослав—Драган Бојовић, земљорадник из Прељине, командир сеоске милиције и командант места у Прељини 1941. Стрељан 27. децембра 1941. у Чачку.
 91. Славко Крупез, инжењер агрономије из Ракове, командир Друге љубићке партизанске чете, а касније интендант Љубићког батаљона. Погинуо априла 1943. у Комаранима код Нове Вароши у борби против Немаца.
 92. Младен Урошевић, инжењер агрономије из Мојсиња. Живи у Чачку.
 93. Тога дана жене Чачка одржале су веома успелу културну приредбу за помоћ фронту.
 94. Четници су заробили и предали Немцима преко 350 партизана, који су стрељани крајем новембра 1941. у Ваљеву.
 95. Радојка Поповић, домаћица из Станчића. Живи у Станчићима.
 96. Павле Богичевић, из Кнића, поручник Љотићеве војске.
 97. Павле Гучанин, земљорадник из Бреснице, самозвани четнички војвода Косте Пећанца. Убијен од четника Драже Михајиловића.
 98. Бошко Јовановић—Комитлија, земљорадник из Бечња, припадник четника Драже Михајиловића. Умро 1968.
 99. Виљуша, село у околини Чачка.
 100. Парменац, село у околини Чачка.
 101. Два брата Ковачевића—Милосав, ученик гимназије, и Љубомир, земљорадник из Придворице, борци Драгачевског батаљона, стрељани од четника 4. децембра 1941.

102. Момир Обрадовић, резервни наредник БВЈ. Живи у Парменцу.
103. Ратко Митровић, студент из Чачка, политички комесар Чачанског партизанског одреда 1941. Обешен у Чачку 11. децембра 1941. Народни херој.
104. Миленко Никшић, трговац из Милићеваца, један од организатора устанка у љубићком срезу и командант места у Чачку. Убио се 7. децембра 1941. у Милићеваца, да не би жив пао четницима у руке.
105. Секула Кујунџић, земљорадник из Пријевора, командир Прве љубићке партизанске чете 1941. Живи у Пријевору.
106. Божидар Босовић—Јаворац, поднаредник БЈВ из Брезове код Ивањице, четнички војвода. Убили га четници јуна 1943.
107. Машинка Лепосавић, домаћица из Мојсиња. Умрла је.
108. Миленко Вуксановић — Шушко, земљорадник из Мојсиња, борац у Трећој љубићкој партизанској чети. Погинуо 1944.
109. Милосав Васиљевић, опанчарски радник из Станчића, борац Треће љубићке партизанске чете. Ухваћен од четника и предат Немцима, који су га отерали у Бањички логор, а затим у Норвешку, где је и умро.
110. Драган Миљковић, земљорадник из Мојсиња, припадник НОП-а. Живи у Београду.
111. Милићевци, село у близини Чачка.
112. Бумбарево Брао, село на путу Чачак—Крагујевац.
113. Миодраг Никшић, ученик учитељске школе из Милићеваца, борац у Првој љубићкој партизанској чети. Погинуо у борби против четника и недићеваца 16. децембра 1941. у Зеокама.
114. Погинули су двојица браће Бојовића зв. „Банговци“: Бошко стрељан 3. децембра 1941. у Чачку, а Милојко 7. августа 1942. на Бањици.
115. Није тачно да је цела породица Ивковић убијена. У току НОР-а једино је Миодраг убијен јуна 1944. године у Маутхаузену.
116. У Чачку је, у кругу Војнотехничког завода, током децембра 1941. и јануара 1942. заседао преки суда, који је осудио на смрт око 600 припадника НОП-а, а већи број отерао у лагере.
117. Радосав — Раде Лепосавић, земљорарник из Мојсиња, припадник четника Драже Михаиловића. Отеран од Немаца у Бањички логор, где је стрељан 1. октобра 1943.
118. Милан Јовановић, земљорадник из Мојсиња. Живи у Чачку.
119. Кнић, село на путу Чачак — Крагујевац.
120. Милован Мојсиловић, мајор БЈВ из Мојсиња, активан четник Драже Михаиловића. Умро 1952. у затвору.
121. Исајило Бојовић, кројачки радник из Доње Трпче, командир Шесте љубићке партизанске чете. Заробљен је од четника и предат Немцима, који су га стрељали 8. децембра 1941. у Горњем Милановцу.
122. Десимир Бојовић, земљорадник из Доње Трпче, борац у Трећој љубићкој партизанској чети. Стрељан га Немци и домаћи издајници. 1. децембра 1941. на Орловаку у Доњој Трпчи.
123. Лазар — Лазо Тешић, аутомеханичар из Љубића, борац у Другој љубићкој партизанској чети 1941. Живи у Чачку.
124. Момчило — Моле Радосављевић, правник из Липнице, командант Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“. Ухваћен од четника и предат Немцима, који су га стрељали 1. фебруара 1942. у Чачку.
125. Мирослав — Миро Матијевић, студент из Чачка, инструктор Округачанског комитета КПЈ, а затим секретар Округачанског комитета СКОЈ-а за Округ чачански. Стрељан 5. марта 1942. на Бањици.
126. Лепосава — Лепа Савић, домаћица из Трбушана, активни сарадник НОП-а. Стрељана 27. децембра 1941. у Чачку.
127. Урош Савић, земљорадник из Мојсиња. Живи у Мојсињу.
128. Миодраг Палошевић, мајор БЈВ, активни припадник четника Драже Михаиловића. Погинуо од припадника НОВ-е 1945. у Босни.
129. Миливоје Симовић — Поповац, земљорадник из Мојсиња. Живи у Мојсињу.

Сл. 1. Нада Симовић

Сл. 2. Факсимил странице дневника Наде Симовић

МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

**СПОМЕНИЦИ И СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА НО РАТА
ЧАЧАНСКОГ КРАЈА**

У прошлом броју Зборника објављен је каталошки приказ свих споменика са територије града. Настављајући обраду споменика и спомен-обележја народноослободилачког рата и револуције, у овој свесци Зборника дати су споменици постављени у осталим насељеним местима општине Чачак и то по азбучном реду. За сваки споменик дат је опис, димензије и најнеопходнији подаци, а текст је пренет у изворном облику.

А Т Е Н И Ц А

1. — Спомен-плоча на фасади Основне школе посећена палим борцима села Атенице и Кулиноваца. Плоча (101 x 206 см) је од црног мермера, у горњем делу заобљена, са уклесаним позлаћеним словима и државним грбом изнад текста, који је, такође позлаћен. Текст гласи:

„На понос свога народа грађани Атенице и Кулиноваца пали су смрћу хероја у Народној револуцији од 1941 — 1945 год.

Рајо Јањић, Бошко Петронијевић, Дојчило Петронијевић, Предислав Петронијевић, Душан Петронијевић, Боривоје Станић, Станко Станић, Богдан Суботић, Милисав Пекић, Матије Лишанчић, Будимир Лишанчић, Војин Лишанчић, Роса Лишанчић, Драго Ружичић, Раде Митровић, Радован Стеванчевић, Божидар Стеванчевић, Буро Стеванчевић, Гвозден Стеванчевић, Стеван Раћеновић, Милета Јевтовић, Владан Шићевић, Косара Шићевић, Свеле Рафајиловић, Радослав Средојевић, Велимир Васић, Средоје Васић, Мица Тодосијевић, Олга Петронијевић, Милоје Трипковић, Исидор Трипковић, Ратко Васиљевић, Десимир Васиљевић, Душан Васиљевић, Душан Гудурић, Славољуб Гудурић, Предраг Мишовић, Драгољуб Манговић, Васиље Јовичић, Јеврем Шолајић, Милутин Луковић, Слободан Ненадић, Јован Ненадић, Драго Којџвић, Мијалко Бокић, Милунка Бокић, Перко Јовановић, Миодраг Левајац, Радисав Марковић, Радован Јањић, Велимир Јањић, Бојо Нешовић, Рајко Баралић, Радисав Буровић, Миодраг Матовић, Момчило, Раде и Надежда Вилимановић, Славомир Радоњић.

Жртве фашистичког терора

Завиша Јањић, Сретен Ружичић, Богосав Трипковић, Боривоје Икодиновић, Светислав Икодиновић, Чедина Лишанчић.

Смрт фашизму — Слобода народу!

27—7—1952 год.
Атеница

Одбор савеза бораца НОР-а
Атенице и Кулиноваца“

2. — Спомен-плоча постављена на фасади куће Вилимановића. Плоча (120 x 74 см) је од црног мермера са уклесаним словима:

„Недељко Вилимановић учитељ учио је Ђаке и просвећивао народ у овом селу од 1908 до 1935 год. Овде су се родила и одрасла његова деца.

Момчило Вилимановић рођен 1914 студент права члан Окружног комитета КПЈ за Чачак. Организатор и руководиоца у Чачанском партизанском одреду „др Драгиша Мишовић“ и први секретар Народноослободилачког одбора у слободном Чачку 1941 год. Погинуо у НОБ 1943 г.

Радмило Вилимановић рођен 1916 учитељ борац партизанског одреда у крагујевачком крају, погинуо у НОБ 1943 године.

Надежда Вилимановић рођена 1920 студент медицине. Борац и руководицац санитетских курсева у Чачанском партизанском одреду „ар Драгиша Мишовић“ погинула у НОБ 1943 године.

29 августа 1971.

Грађани Атенице и Кулиноваца“

Б Е Љ И Н А

3. — Спомен-чесма, подигнута пре рата, на месту где се окупљала напредна радничка класа. Чесма је израђена од цигле на шестоугаоном постољу од бетона. На чесми је уграђена плоча (20 x 30 см) од црног мермера са уклесаним словима:

„Палим борцима за ослобођење 1941 — 1945.“

Б Р Е С Н И Ц А

4. — Спомен-плоча на фасади Задружног дома посвећена палим борцима Бреснице и Бечња. Плоча (240 x 115 см) је од црног мермера са уклесаним и позлаћеним словима и састоји се из три дела: први, нешто шири, служи као базис другом централном делу, на који се наслања мањи део горе заобљен. Централни део је оивичен стубовима од црног мермера, на којима се налази 14 фотографија на порцулану, а једна на средњем делу плоче. Уклесана су и позлаћена слова са државним грбом на врху плоче изнад текста:

„На понос свога народа и пример поколењима грађани Бреснице и Бечња пали смрћу хероја у Народној револуцији од 1941 до 1945 год.“

Др. Катанић Р. Момчило, рођ. 1911 г. стрељан 13 VII 1941 г. у Чачку од немаца. Јовичић Б. Милутин, чиновник, рођ. 1901 г. погинуо у борби 1942 г. код Уж. Пожеге. Станковић М. Раде, пекар рођ. 1921 г. погинуо у V офанзиви 1943 г. у Босни. Бокић М. Миодраг, ђак рођ. 1920 г. стрељан у Чачку 2 I 1942 г. од стране немаца. Петронијевић Д. Живота, учитељ рођ. 1922 г. стрељан у Чачку 19 VII 1941 г. од немаца. Бошковић Р. Љубиша, официр рођ. 1917 г. стрељан у Чачку 2—I—1942 г. од немаца. Вукадиновић А. Милоје, земљорадник, рођ. 1910 г. погинуо 1945 г. у борби на Липику са немцима. Вукадиновић А. Миленко, шнајдер, рођ. 1922 г. погинуо као официр у V офанзиви 1943 г. у Босни. Радојевић Б. Владета, земљорадник, рођ. 1907 г. погинуо у борби код Гор. Милановца са четницима 19 XI 1941 г. Крсмановић К. Ристо, зем. рођ. 1905 г. заклан

од стране четника 1943 г. у Бресници. Јовичић Г. Милутин, шнајдер, рођ. 1922 г. погинуо 1941 г. код Т. Ужица. Сенић Р. Завиша, агроном рођ. 1913 г. стрељан на Бањици 1942 г. Катанић А. Арсеније, шнајдер, рођ. 1915 г. умро после повратка из Норвешке 1945 г. Маловановић Ж. Крививоје, земљорадник, рођ. 1921 г. умро 1943 г. код своје куће од убоја четника. Божовић Милинко, фарбар, рођ. 1900 г. стрељан од стране немаца 1943 г. у Ранковићеву. Миловановић Т. Миливоје, шнајдер, рођ. 1911 г. стрељан 1942 г. у Крагујевцу. Катанић Б. Милаан, столар, рођ. 1907 г. умро од последица туче од стране четника 1943 г. Бешевић Љ. Мирко, земљорадник, рођ. 1919 г. погинуо у борби са четницима 1941 год. Петровић Милојко, рођ. 1920 г. стрељан на Бањици 1942 г. од стране немаца.

Партизани и борци Н. О. В.

Марковић Д. Драгиша, Ненадић Р. Бошко, Радисављевић М. Радивоје, Марић В. Радован, Бокић М. Миломир, Марић Б. Радисав, Максимовић Б. Милун, Савић М. Мирослав, Петровић М. Веселин, Савковић М. Миломир, Милосављевић М. Радич, Марић А. Љубинко, Гучанин С. Душан, Савковић М. Љубо.

Жртве фашизма

Обрадовић О. Цветко, Обрадовић С. Радосав, Јермић Милија.

Жртве фашистичког терора

Поред горњих жртава немачки окупатор не штедећи ни своје слуге-издајнике народа, ноћу 29—XI—1944 год. извео је из кућа и стрељао — на разне зверске начине уништио 185 жртава, међу којима је било деце и жена затирући, тако читаве породице.

29 — XI — 1952 год. Спомен плочу подиже
Месни одбор савеза бораца Н. О. Р.
Бреснице и Бечња"

ГОРЊА ГОРЕВНИЦА

5. — Спомен-плоча на фасади Основне школе, на месту где је била смештена болница Чачанског партизанског одреда „Др Дра-

гиша Мишовић“. Плоча (78 x 70 см) је од црног мермера са уклесаним слзвима и петокраком изнад текста:

„У овој згради радила је једна од првих болница на ослобојеној територији 1941 године.

У њој су лечени борци рањени у борби против окупатора до новембра 1941 године када су четници опљачкали болницу а рањене партизане и особље побили.

7 јули 1964 године

Грађани села
Горња Горевница“

6. — Спомен-плоча на фасади Основне школе посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Плоча (128 x 79 см) је од црног мермера; горњи део је ужи и заобљен, са уклесаним и позаћеним слзвима и државним грбом изнад текста:

„Палим борцима народно-ослободилачке борбе и жртвама фашистичког терора села Г. Горевнице од 1941 до 1945 г.

Пали борци

Тороман Милутин, Крцић Радољуб, Перошевић Тихомир, Крцић Милутин, Бировић Драгослав, Кораксић Стојан, Перишић Гвозден, Антонијевић Добривоје, Тороман Војимир, Тороман Миланка, Бирић Богољуб, Тороман Александар, Благојевић Радован, Бирић Милан, Ракановић Љубомир, Ракановић Вучић, Крцић Драгослав, Ивановић Живорад, Поповић Живорад, Поповић Вукосав, Буђевац Благомир, Шајновић Секула, Кораксић Александар, Јовановић Гојко, Јовановић Томислав, Буђевац Милољуб, Недељковић Миодраг, Милићевић Милољуб, Чопић Милош, Вучићевић Угљеша, Шишовић Живорад, Јовановић Миломир, Илић Костатин, Мишковић Милета, Арсенијевић Миодраг, Бирић Р. Мирослав.

Жртве фашистичког терора

Антонијевић Милан, Антонијевић Илија, Тороман Станка, Благојевић Сретен, Грујичић Софија, Грујичић Живко, Гавриловић Љу-

биша, Мишковић Рајко, Матијевић Светислав, Ракановић Стајка, Пауновић Милутин, Бирић Радич.

29 — XI — 1954 г.
Г. Горевница

Савез бораца Н. О. рата
Г. Горевнице“

7. — Споменик, посвећен палим ратницима 1912 — 1918, умрлим носоцима „Албанске споменице“ и палим борцима у народноослободилачкој борби, постављен испред Основне школе. Споменик је правоугаоног облика (270 x 344 см) са засведеним горњим делом и нешто ширим базисом, а израђен је од бетона са штокованим терацом. Са леве и десне стране на споменик се наслањају два пиластра, штокована у правилна квадратна поља црно-беле боје. На споменик је уграђено шест плоча од црног мермера са уклесаним словима. Споменик је пројектовао Живорад Максимовић, академски вајар из Чачка. На плочама је текст следеће садржине:

I — Они су пали да би били семе
слободе, која што и човек значи!
Они су пали ал' од смрти јачи,
ушли су гордо у бескрајно време.

II — Пали за слободу
1912 — 1918

Аврамовић Живојин, Арсенијевић Драгољуб, Арсенијевић Живојин, Арсенијевић Илија, Арсенијевић Леко, Арсенијевић Милија, Арсенијевић Обрен, Алексић Тривун, Антонијевић Тихомир, Антонијевић Љубомир, Благојевић Бүдимир, Благојевић Вељко, Благојевић Коста, Благојевић Љубисав, Благојевић Милош, Бојовић Срећко, Бојовић Чедомир, Буђевац Милан, Вүловић Стојан, Вүчићевић Душан, Вүчићевић Новак, Вүчићевић Радомир, Гавриловић Радосав, Гавриловић Милорад, Грујичић Велимир, Грујичић Војислав, Глишић Милутин, Дамљановић Здравко, Дамљановић Милош, Дамљановић Радосав, Бевић Александар, Борђевић Милија, Ивановић Лазар, Ивановић Светолик, Јелесијевић Владислав, Јовановић Лазар, Јовановић Стратимир, Јовановић Миљко, Јовановић Милорад, Јовановић Радослав, Јовановић Срећко, Јовановић Станимир, Крцић Александар, Крцић Богосав, Крцић Живота, Крцић Радиша, Крцић

Рајко, Кршић Радован, Кораксић Бранисав, Кораксић Благоје, Кораксић Милош, Кораксић Радојко, Лазаревић Арсеније, Лазаревић Драгутин, Лазаревић Миладин, Марић Радојица, Марковић Љубомир, Марковић Милан, Матијевић Вучета, Матијевић Радојко, Мандић Јовиша, Мандић Милојко, Милићевић Раденко, Милићевић Радомир, Миловановић Александар, Миловановић Бранисав, Миловановић Живан, Милојевић Драгутин, Милојевић Радосав, Милошевић Будимир, Милошевић Витомир, Милошевић Радојица, Милошевић Станимир, Милошевић Тихомир, Михаиловић Милоица, Михаиловић Мито.

III — Мићевић Радомир, Моићевић Радосав, Моићевић Ратко, Недељковић Веселин, Недељковић Милорад, Недељковић Милутин, Новаковић Михаило, Новаковић Петар, Поповић Велисав, Поповић Војислав, Поповић Живојин, Поповић Милорад, Перишић Живојин, Петронијевић Драгутин, Пауновић Гојко, Пауновић Светолик, Радовановић Гајо, Радовановић Танасије, Ракановић Алексије, Ракановић Душан, Ракановић Живан, Ракановић Милутин, Ракановић Радомир, Ристановић Александар, Ристановић Богдан, Ристановић Војислав, Ристановић Драгољуб, Ристановић Мирко, Ристановић Милић, Ристановић Миласав, Ристановић Милорад, Ристановић Милун, Ристановић Милутин, Ристановић Радосав, Ристановић Светислав, Росић Војин, Савић Милан, Савић Милорад, Спасовић Вељко, Спасовић Богосав, Спасовић Радосав, Сретеновић Јаћим, Сретеновић Миладин, Сретеновић Милорад, Сретеновић Тривун, Стевлић Велимир, Стевлић Станимир, Стефановић Драгољуб, Стефановић Периша, Танасијевић Благоје, Танасијевић Иван, Танасијевић Љубинко, Танасијевић Спасоје, Танасијевић Стеван, Тодоровић Милоје, Тодоровић Милош, Тороман Вијослав, Тороман Јаћим, Гајић Петар, Гајић Петроније, Бирић Никола, Бирић Паун, Бирић Станимир, Бирковић Бранисав, Чопић Живан, Чопић Обрад, Шајиновић Велимир, Шајиновић Војислав, Шајиновић Миленко, Шајиновић Милоје, Шајиновић Милосав, Шајиновић Влаисав, Шајиновић Светозар, Шајиновић Тиосав, Шишовић Веселин, Шуњеварић Милош.

IV — Умрли носиоци Албанске споменице

Антонијевић Драгутин, Антонијевић Угљеша, Арсенијевић Чедомир, Арсенијевић Драгиша, Арсенијевић Михаило, Арсенијевић Драгиња, Буђевац Јездимир, Буђевац Милорад, Благојевић Сретен,

Благојевић Властимир, Благојевић Миленко, Благојевић Љубивоје, Вучићевић Милорад, Веселичић Бранисав, Гавриловић Борбе, Гавриловић Драгослав, Гавриловић Косан, Гавриловић Тихомир, Гавриловић Станимир, Глишић Љубисав, Дамљановић Тихомир, Бевевић Милун, Буровић Чедомир, Буровић Радосав, Беровић Радосав, Ивановић Милорад, Ивановић Мијаило, Илић Светислав, Јовановић Александар, Кршић Милорад, Кршић Радиша, Кораксић Будимир, Кораксић Миленко, Лазаревић Милун, Митровић Милутин, Мојићевић Миливоје, Мојићевић Драгутин, Мојићевић Драгојле, Марковић Михаило, Марковић Светислав.

V — Марковић Добрица, Милојевић Љубисав, Мишковић Драгутин, Милићевић Милорад, Новаковић Петроније, Перошевић Вукадин, Перошевић Раденко, Поповић Никит, Поповић Станомир, Поповић Рајко, Поповић Милоје, Перишић Периша, Пауновић Љубомир, Петровић Тихомир, Ристановић Адам, Ристановић Божидар, Ристановић Миљко, Ристановић Милоје, Ракановић Милоје, Ракановић Милан, Сретеновић Здравко, Савковић Светислав, Стевлић Љубомир, Спасојевић Будимир, Трнавац Живојин, Бирковић Богосав, Бирковић Сава, Бировић Александар, Бировић Светислав, Бирић Радомир, Бирић Велисав, Бирић Стеван, Бирић Вељко, Чопић Милисав, Шајиновић Велисав, Шајиновић Милорад, Шајиновић Радомир, Шајиновић Светислав, Шајиновић Илија.

VI — Палим борцима НОБ-а (1941 — 1945)

Тороман Милутин, Кршић Радољуб, Перошевић Тихомир, Кршић Милутин, Бировић Драгослав, Кораксић Стојан, Перишић Гвозден, Антонијевић Добривоје, Тороман Војимир, Тороман Миланка, Бирић Богољуб, Тороман Александар, Благојевић Радован, Бирић Милан, Ракановић Љубомир, Ракановић Вучић, Кршић Драгослав, Ивановић Живорад, Поповић Живорад, Поповић Вукосав, Буђевац Благомир, Шајновић Секула, Кораксић Александар, Јовановић Гојко, Јовановић Томислав, Буђевац Милољуб, Недељковић Миодраг, Милићевић Милољуб, Чопић Милош, Вучићевић Угљеша, Шишковић Живорад, Јовановић Миломир, Илић Костатин, Мишковић Милета, Арсенијевић Миодраг, Бирић Мирослав, Спасовић Јован.

Жртве фашистичког терора

Антонијевић Милан, Антонијевић Илија, Тороман Станка, Благојевић Сретен, Грујичић Софија, Грујичић Живко, Гавриловић Љубиша, Мишковић Рајко, Мат Светислав, Ракановић Стајка, Пауновић Милутин, Ђирић Радош.“

8. — Спомен-чесма, подигнута у знак сећања на Милана Крцића, постављена испред зграде Основне школе. Грађена је од бетонских квадрата са црвеним терацом; правоугаоног је облика (215 x 152 см). На средини, у горњем делу, уграђена је плоча (70 x 48 см) од црног мермера са уклесаним словима, обојена сребрном бронзом. Изнад текста угребан је портрет. Текст гласи:

„Бомбашу, митраљесцу, изванредном спортисти и другу

МИЛАНУ КРЦИЋУ — Руском
1923 — 1953

који је својој генерацији и грађанима Горње Горевнице остао као светао лик новог човека. Спомен чесму подижу његови другови и завештавају је млађој генерацији

јула 1968

Горња Горевница“

9. — Споменик Гроздане Тороман—Сретеновић подигнут поред пута. Грађен од бетона са глечаним терацом; неправилног је облика (162 x 100 см) а постављен на правоугаоном бетонском постољу, на коме је са десне стране саксија за цвеће. На споменику је уграђена плоча (80 x 61 см) од црног мермера са уклесаним словима. Изнад текста је угребан портрет, десно од портрета је петокрака, а лево срп и чекић. Текст гласи:

„1944 г. злогласне фашистичке слуге не поштедеше тебе, храбра мајко у твојим најрадоснијим тренуцима. Хвала теби и твој очекиваном чеду, на слободи у којој срећно живимо.

ГРОЗДАНИ ТОРОМАН — СРЕТЕНОВИЋ

септембра 1969. грађани и савез бораца

села Г. Горевнице“

ГОРЊА ТРЕПЧА

10. — Спомен-чесма подигнута у знак сећања на пале борце у народноослободилачкој борби и жртве фашистичког терора. Чесма (180 x 150 x 90 см) је у облику зарубљене пирамиде, а израђена је од грубо тесаног камена повезаног фугама и са петокраком на врху. Лево и десно од споменика је ограда, израђена од бетона са стубићима, који се налазе између два масивна стуба од грубо тесаног камена. У доњем делу на ограду се наслања бетонска плоча, која служи као клупа за седење. На чесму је уграђена плоча (78 x 49 см) од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Изгинулим борцима и жртвама фашистичког терора у народноослободилачком рату 1941 — 1945

Борци

Васовић Живота, Гојковић Радош, Гојковић Рајко, Гојковић Бранко, Гојковић Глишо, Јовановић Богољуб, Милошевић Милутин, Милошевић Живко, Петровић Драгослав, Урошевић Радомир, Урошевић Спасоје, Урошевић Благомир

Жртве фашистичког терора

Гојковић Радисав, Бондарић Крста, Илишковић Остоја, Јовановић Десимир, Павловић Милостива, Пејовић Божидар, Урошевић Добросав

4 јули 1962 године

Захвални грађани села Горње Трепче“

ДОЊА ГОРЕВНИЦА

11. — Спомен-плоча на фасади Задружног дома у знак сећа-

ња на формирање прве партизанске болнице 1941. Плоча (70 x 83 см) је од црног мермера са уклесаним словима, обојена сребрном бронзом и са петокраком изнад текста:

„У овом селу 23. августа 1941. године формирана је партизанска болница у којој су лечени први рањеници Чачанског партизанског одреда „Др. Драгиша Мишовић“.

Доња Горевница
1961. године

Савез Бораца
народноослободилачког рата“

12. — Спомен-плоча на фасади Задружног дома посвећена палим борцима у народноослободилачкој борби и жртвама фашистичког терора. Плоча (130 x 185 см) је од црног мермера, са уклесаним словима, обојена сребрном бронзом. У доњем делу се налази базис на коме лежи плоча. Изнад текста уклесан је државни грб и постављена 41 фотографија у порцулану. Текст гласи:

„Одазивајући се позиву Комунистичке партије Југославије, у борби против фашистичких завојевача и домаћих издајника а за слободу, братство-јединство и срећнији живот наших народа дадоше своје животе у Народној револуцији, од 1941 до 1945 године

Пали борци

1 Петровић Вучић 2 Лукић Богољуб—Боле 3 Војиновић Милијан 4 Лукић Новак 5 Борђевић Бошко 6 Николић Благоје 7 Новиковић Радомир Павловић Михајило 8 Јовановић Ж. Драган 9 Кузмановић Милан 10 Аџемовић Мирослав 11 Александрић Рајко 12 Кузмановић Живорад 13 Борђевић Стеван — Стево 14 Николић Никола 15 Савић Богољуб 16 Вучковић Бранко 17 Чолић Марко 18 Павловић Милан 19 Ковачевић Милош 20 Ивановић Љубисав Александрић Милован Александрић Радован 21 Радојевић Миломир — Миле 22 Радојевић Будимир — Будо 23 Војиновић Миломир 24 Ненадовић Миломир 25 Јанковић Миласав 26 Јанковић Милунка 27 Јанковић Стајка 28 Кузмановић Богдан 29 Кузмановић Светислав — Цвеле 30 Јелић Станојло 31 Александрић Милета 32 Марковић Р. Милан 33 Кузмановић Илија 34 Кузмановић Милош Павловић Милева 35 Павловић Стојан 36 Миловановић Драган 37 Кузмановић

Борбе — Боле 38 Новаковић Радмила 39 Ненадовић Крста 40 Александрић Милутин 41 Аџемовић Ратко.

Пали у рату

Александрић Божићдар, Марковић М. Милан, Јовановић М. Драган, Аврамовић Станимир, Јевтовић Милоје, Никетић Славко, Богдановић Милутин

Жртве фашистичког терора

Аџемовић Велимир — Вељо, Симовић Драгомир — Драго, Јевтовић Новак, Кузмановић Милка, Јовановић Милан

Нека је слава палим друговима!

7. јули 1955. год.

Организација савеза бораца
Н. О. Р. Доња Горевница“

13. — Споменик на месту где су четници 1943. заклали десет припадника народноослободилачког покрета. Правоугаоног је облика (207 x 198 x 32 см), израђен од цигала, које су међу собом повезане фугама. На врху је бетонска плоча, нешто већа од споменика. На средини споменика налази се плоча (67 x 97 см) од белог мермера са уклесаним словима, обојена зеленом бојом и петокраком изнад текста. Споменик је ограђен дрвеном оградом. Текст на плочи:

„На овом месту ноћу између 22 и 23 марта 1943 год. слуге окупатора издајници нашег народа на зверски начин поклали су 10 истакнутих припадника Н. О. Б.-е и наше Народне револуције

Џвеле Кузмановић, Богдан Кузмановић, Станојле Јелић, Милета Александрић, Будимир Радојевић, Стајка Јанковић, Милева Павловић, Гојко Павловић, Сибинка Пауновић, Дара Пауновић

Ова светла имена остаће вечно урезана у сећању нашег народа

Смрт фашизму — Слобода народу

7 јула 1951 год.

Савез бораца НОР
Доња Горевница“

ДОЊА ТРЕПЧА

14. — Спомен-плоча на фасади Основне школе посвећена палим борцима у народноослободилачкој борби и жртвама фашистичког терора. Плоча (184 x 108 см) је од црног мермера са уклесаним и позаћеним словима и петокраком изнад текста:

„Палим за слободу и независност у народноослободилачком рату 1941 — 1945

Пауновић Гвозден, Пауновић Благоје, Бојовић Исаило, Лазаревић Обрад, Анђелковић Милун, Бојовић Десимир, Бојовић Миљојко, Бојовић Бошко, Бојовић Миодраг, Бојовић Богдан, Бојовић Милица, Бојовић Василије, Бојовић Милован, Бојовић Радоје, Бојовић Милица, Боковић Видосав, Живковић Мелентије, Бојовић Бранислав, Вујичић Миљко, Вукосављевић Бранисав, Гавриловић Милисав, Добросављевић Миљко, Боковић Богољуб, Јевтовић Милош, Карапавловић Јарослав, Карапавловић Дमितар, Карапавловић Миленко, Карапавловић Љубиша, Николић Срећко, Урошевић Симеун, Боковић Милан, Бојовић Василије, Кузмановић Срећко, Кузмановић Милутин, Кузмановић Милисав, Лазаревић Драгољуб, Пауновић Милета, Пауновић Велимир, Пауновић Милан, Павловић Недељко, Радисављевић Радојица, Симовић Милун, Симеуновић Миладин, Урошевић Радојко, Урошевић Милутин, Миловановић Бошко, Новаковић Милисав, Николић Пантелија, Николић Тома, Настић Радисав, Пауновић Милан, Трипковић Благомир, Урошевић Миломир, Урошевић Јарослав, Цветић Милан, Радисављевић Бранко.

Жртве фашистичког терора

Бојовић Радосав, Бркић Арсеније, Бркић Рајица, Живковић Тихомир, Јевтовић Тихомир, Јевтовић Раде, Марјановић Благомир, Марјановић Милорад, Милић Десимир, Перишић Славка, Перишић Мика, Пауновић Бранко, Симовић Милета, Урошевић Мито, Урошевић Драгомир, Цветић Ненад.

7 — VII — 1969 год.

Доња Трепча

Савез бораца НО рата”

15. — Споменик на месту где су 1944. у борби против Немаца

погинули и сахрањени борци Народноослободилачке војске и Црвене армије, који су учествовали у ослобођењу чачанског краја. Споменик (235 X 300 см) је неправилног облика, а изграђен је од грубо тесаног камена повезаног фугама. На средини споменика уграђена је плоча (35 X 90 см) од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„На овом месту октобра 1944 године у борби против немаца погинуло је и сахрањено осам бораца Народноослободилачке војске и осам црвеноармејаца.

7 — VII — 1961

Савез бораца
народноослободилачког рата
Доње Трепче”

ЖАОЧАНИ

16. — Спомен чесма подигнута у знак сећања на пале ратнике 1912-1918. и пале борце у народноослободилачкој борби села Жаочана, Петнице, Качулица, Мршинаца, Слатине и Премеће. Чесма (234 X 306 см) је изграђена од бетона и састоји се из два дела: доњи део са три славине за воду и горњи део, увучен у односу на доњи, на коме су уграђене четири плоче. У средини мања плоча (26 X 54 см) са текстом градитеља, испод ње плоча (36,5 X 75 см) са именима палих бораца у НОБ-и, а лево и десно две плоче (43 X 69 см) са именима палих ратника 1912 — 1918. Плоче су изливане у бронзи са „Албанском споменицом” и „Споменицом 1941” изнад текста. Лево и десно од чесме уграђене су две дрвене клупе са бетонским постољем. Пројекат је урадио Живорад Максимовић, академски вајар из Чачка. На плочама је текст следеће садржане:

I — „1971 Месна заједница и градитељи водовода својим јунацима што их даде земља ова у ратовима и бунама 1912—1918 1941—1945.

II — Жаочани — Алексић Душан, Богдановић Велимир, Калињин Борђе—Рус, Мариновић Миленко, Мариновић Мирослав, Марић Богољуб, Марић Крсто, Марић Младомир, Перишић Милисав — свештеник, Петронијевић Војимир, Петровић Мирчета, Рисимовић Христифор, Бувиз Крста, Чоловић Милош Слатина — Бурбић Владета, Мелајац Велимир, Мелајац Мирослав, Пајовић Танасије Мршинци — Борђевић Жарко, Милуновић Добривоје, Смиљанић Спиридон Стра-

дали у заробљеништву — Петронијевић Радојица, Плазинић Добривоје.

III — Жаочани — Ајдачић Добросав, Ајдачић Милић, Ајдачић Димитрије, Алексић Обрад, Борисављевић Миленко, Буровић Велимир, Живановић Радомир, Живановић Станимир, Јечменица Димитрије, Мариновић Мирко, Мариновић Милован, Мариновић Милан, Марић Радомир, Марић Богосав, Марић Милоје, Милекић Милорад, Парезановић Петар, Петровић Јован, Перишић Војин, Плазинић Раде, Рисимовић Велисав, Рисимовић Петар, Станковић Стојан, Чоловић Гвозден Петница — Миладиновић Јездимир, Пејовић Гојко, Сремчевић Јован Качулице — Миладиновић Радисав, Радосављевић Велимир Мршинци — Данбуовић Максим, Данбуовић Мића, Данбуовић Милинко, Дидановић Добримир, Борђевић Љубинко, Борђевић Секула, Лазаревић Тихомир, Лазаревић Милорад, Милуновић Мића, Милуновић Милан, Поњавић Милосав, Симовић Милоје Слатина — Берјановић Светозар, Булија Богдан, Даријевић Христифор, Јечменица Јездимир, Мацаревић Петар, Мацаревић Велисав, Мацаревић Рако, Милићевић Сретен, Пајовић Младен, Пајовић Богдан, Перуничкић Петар, Перуничкић Василије, Перуничкић Марко Премећа — Мутаовић Борђе, Мутаовић Милан, Мутаовић Миланко“.

ЗАБЛАБЕ

17. — Спомен-плоча на фасади Задружног дома у знак сећања на пале борце у народноослободилачкој борби. Плоча (124 x 98 см) је од белог мермера са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„Спомен плоча“

палих бораца народноослободилачког рата 1941 — 1945 год. са територије М. Н. О. Заблаћа.

Бабовић М. Добривоје, Савић М. Миодрог—Миши, Жагрић С. Милош, Савић М. Славољуб, Ђорић У. Драгутин, Лазовић М. Драгослав, Караклајић И. Војимир, Терзић М. Сретен, Поповић М. Милорад, Пауновић С. Милијан, Савић М. Милета, Ерић Д. Богољуб, Трифуновић П. Миаутин, Лазовић С. Бранко, Бабовић М. Радивоје, Петровић М. Жарко, Поповић Д. Љубинка, Радојевић Ж. Рада, Савић С. Драгољуб, Савић С. Станко, Алексић П. Буро, Величковић М. Бур-

Ђе, Стефановић А. Мишо, Ерић С. Велимир, Доловац А. Исидор, Мајсторовић Д. Тома, Пауновић П. Саво, Обрадовић М. Никола, Обрадовић М. Милета, Савић М. Радомир, Мајсторовић М. Милутин, Мајсторовић М. Милан, Јаковљевић И. Саватије, Јаковљевић С. Миљојко, Јаковљевић И. Светолик, Терзић М. Танаско, Петронијевић Р. Љубисав, Петронијевић Р. Јанко, Маринковић Б. Мијаљко, Властелица М. Раде, Милорадовић Б. Момир, Павловић Д. Радојица, Вучићевић М. Драгослав, Пајовић М. Милутин, Давидовић М. Добривоје, Милошевић Т. Велисав, Вучићевић Д. Крстомир, Аџамовић А. Милорад, Доловац Р. Милијана, Жагрић А. Славко, Живковић Д. Слободан, Борђевић В. Јаков, Зарић М. Марко, Глишевић Т. Милсав.

Смрт фашизму — Слобода народу

7 — VII — 1951 г.
Заблаће

Ову спомен плочу подиже месни одбор
савеза бораца Н. О. рата Заблаћа“

ЈАНЧИЋИ

18. — Спомен-плоча постављена на спомен-чесму, подигнуту пре рата старим ратницима, посвећена стрељаним борцима од окупатора. Плоча (40 x 60 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Следоваше примером својих предака и положише животе за слободу своје отаџбине од 1941 — 1945 год. као борци Народног устанка партизанских одреда. Стрељан од окупатора и домаћих издајника Миливојевић Душан, као борац народно ослободилачке војске. Погинули на положају у Босни Чуќљевић Милош и Зарић Родољуб. Стрељани од бугарских окупатора као грађани Петровић Вентислав, Василић Светислав и Никитовић Драгић. У знак сећања и вечитог признања.

28 — VI — 1952 год.

Грађани села Јанчића“

ЈЕЖЕВИЦА

19. — Спомен-плоча на фасади Основне школе, посвећена па-

лим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Плоча (222 x 115 см) је од црног мермера, у горњем делу полукружна, са уклесаним словима и државним грбом изнад текста:

„1941 — 1945 Светли ликови наших палих бораца и жртва фашистичког терора служиће као пример како треба волети своју домовину и борити се за слободу и сретнији живот свога народа.

Борци и жртве фашистичког терора са територије свих села општине јежевичке.

Стојић Милутин, Властељица Милена, Парезановић Ратко, Филиповић Милан, Пропадовић Богољуб, Јовановић Милан, Пропадовић Војин, Краљевић Александар, Бошковић Радомир, Бошковић Миладин, Миловановић Срећко, Властељица Милан, Боровић Милутин, Прелић А. Милош, Веселиновић Урош, Мартаћ Мића, Бурчић Јанаћко, Бешевић Радоје, Властељица Богдан, Јоксић Радомило, Властељица Милка, Богићевић Милан, Рајић Андрија, Пропадовић Марко, Славковић Сибин, Бендић Радоица, Петровић Млађен, Парезановић Миломир, Вукосављевић Млађен, Јоксић Бранислав, Јоксић Јовиша, Јоксић Станимир, Иконић Бранко, Бошковић Живорад, Пајовић Владимир, Радовановић Кузман, Радовановић Вилотије, Албић Драгиша, Рајић Драгомир, Радосављевић Раденко, Бисенић Милован, Лукић Добривоје, Косовац Ружа, Пропадовић Косана, Драгићевић Видосав, Мајсторовић Радомир, Прелић Миодраг, Симовић Љубисав, Симовић Љубиша, Рамовић Филип, Крстић Богољуб, Делић Александар, Властељица Миливоје, Тутуновић Сибин, Бисенић Славољуб, Боровић Милорад, Рајић Властимир, Вујовић Симуен, Вујовић Владета, Давидовић Тихомир, Алексић Сава, Мајсторовић Милвоје, Тутуновић Жарко, Петровић Миодраг, Боровић Андрија, Рајковић Миливоје, Златић Драгутин, Драговић Милутин, Вучићевић Цмиљана, Мартаћ Милорад, Поповић Бранко, Стовраг Живко, Стовраг Драган, Бокић Радивоје, Нешковић Рајица, Гостињац Милутин, Спасојевић Десмир, Сокић Чедомир, Стојановић Борђе, Кастратовић Мијанло, Давидовић Срећко, Сокић Бошко, Кастратовић Радослав, Вуколић Миодраг, Лазовић Тасо, Дмитровић Ратко, Вуколић Милијана, Јелесијевић Радомир, Парезановић Велизар, Прелић Андрија, Оростијевић Милојко, Радосављевић Милија, Дробњак Милан, Драговић Миканло, Спасојевић Војислав, Борђевић Михаило, Бисенић Драгољуб, Вуковић Милија, Крстић Захарије, Крстић Драгослав, Рајић Драгиша, Боковић Милисав, Парезановић Михаило, Парезановић Тихомир, Радоичић Ранисав, Борђевић Братисав, Давидовић Мијалко, Мирковић Живорад, Јеремић Александар, Парезановић Вук, Мирко-

вић Спасоје, Веселиновић Тодосије, Веселиновић Миломир, Веселиновић Петар, Боковић Милун, Боковић Милојко, Боковић Радојко, Вучковић Миломир, Крловић Радомир, Јовашевић Видосав, Иконић Драгиша, Иконић Радич, Зарић Драгоје, Борбевећ Станко, Шушић Росана, Радовановић Бетко, Делић Драгић, Шипетић Станмир, Ивановић Момир, Бисенић Димитрије, Вујичић Велимир, Прелић Славиша, Прелић Арсеније, Прелић Драгослава, Вуколић Радослав, Лазовић Милисав, Иконић Миле, Мартаћ Исано, Гостиљац Мијано, Кузмановић Војислав, Вујовић Богосав, Давидовић Драгован, Петковић Стојан, Ивановић Дмитар.

29 новембар 1955 год.
 Жежевица

Општински одбор савеза бораца и
 Социјалистичког савеза радног народа“

20. — Спомен-биста Милутина Стојића у центру села. Биста (66 x 55 см) је израђена од бронзе и стоји на постаменту од камена. Рад је Живорада Максимовића, академског вајара из Чачка. На постаменту је петокрака и текст:

„МИЛУТИН СТОЈИБ
 1903 — 1943“

ЈЕЗДИНА

21. — Спомен-плоча на фасади Задружног дома у знак сећања на пале борце у народноослободилачком рату. Плоча (83 x 80 см) је од црног мермера са уклесаним словима и девет фотографија у порцулану концентрисаних у кругу. Лево и десно од фотографија уклесане су две петокраке. Текст гласи:

„Палим борцима у НОБ. Који дадоше своје животе за слободу и независност свога народа од 1941 до 1945.

Народни херој Ратко Митровић, Велимир Васиљевић, Драгољуб Вуковић, Славимир Стефановић, Радомир Јосиповић, Милоје Јевремовић, Радослав Марковић, Велисав Вуловић, Милорад Вуловић, Драгослав Вуковић.

7 јули 1955 г.

Савез бораца НОП
 Јездине“

КУЛИНОВЦИ

22. — Спомен-плоча на фасади куће Мијалка Мишовића, на месту где је почетком 1940. одржана конференција Комунистичке партије за Округ чачански. Плоча (50 x 46 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Почетком 1940 године овде је одржана конференција Комунистичке партије за чачански округ на којој је изабран Округни комитет.

7 јули 1957 г.

Општински одбор
Савез бораца НОР-а
Чачак“

23. — Спомен-плоча на фасади куће браће Васиљевића где је 6. јула 1941. формиран штаб Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“. Плоча (60 x 42 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„6. јула 1941 у овој кући формиран је штаб Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“ и именовано руководство штаба и првих партизанских чета.

29 новембар 1962.
Кулиновци

Удружење
борачких организација
Чачак“

ЛОЗНИЦА

24. — Спомен-плоча на фасади Основне школе, посвећена палим борцима у народноослободилачкој борби и жртвама фашистичког терора. Плоча (87 x 83 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Грађани села Лознице пали као жртве за слободу свога народа у Народној револуцији од 1941 — 1945 год.

Борци Н. О. П.-а

Палалић Богољуб, Којовић Радојица, Васојевић Милован, Живановић Вучко, Боловић Драгослав, Лазовић Богосав, Живановић

Срећко, Обреновић Недељко, Божанић Срећко, Живановић Момчило,
Лазовић Драгомир, Симовић Милорад.

Жртве фашизма

Боковић Првослав, Лазовић Милоје, Матовић Петар, Новаковић Љубомир, Живановић Јерослав.

У заробљеништву

Красојевић Срећко, Милорадовић Милосав.

1 — V — 1953 г.

Савез бораца Н. О. рата
села Лоэнице“

ЉУБИЋ

25. — Спомен-плоча на фасади Колске радионице, где је одржано партијско саветовање 1941. Плоча (35 x 51 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„У просторији ове зграде у новембру 1941 године одржано среско партијско саветовање за срез Љубић.

Савез бораца народно-
ослободилачког рата
Чачак“

26. — Спомен-плоча на фасади Колске радионице, посвећена радницима и службеницима палим у народноослободилачком рату. Плоча (100 x 61 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Палим радницима и службеницима железничке радионице Љубић борцима у народноослободилачком рату од 1941 до 1945

Стефановић Ратко, бравар, Дабовић Миодраг, столар, Плазинић Димитрије, бравар, Дамњановић Милојко, службеник — Ђак, Рајовић Душан, бравар, Ковачевић Средоје, службеник — Ђак, Антић Драгослав, ковач, Зорић Бошко, ковач, Петров Иван Самохвалов, фарбар, Петровић Драгослав, бравар, Гавриловић Радисав, бравар, Мандић Петар, ковач, Затежић Душан, фарбар, Павловић Благоје,

службеник, Радовановић Радиша, бравар, Радивојевић Живота, бравар, Баковић Милош, столар, Петровић Живан, ковач, Пиловић Бране, сарач, Стаменић Драгољуб, бравар, Стефановић Јанко, мет. стругар.

7 — VII — 1951 г.

Спомен плочу подижу
радници и службеници железничке
радионице Љубић“

27. — Споменик палим железничарима у народноослободилачкој борби у непосредној близини споменика Танаска Рајића. Израђен је од тесаног камена са засведеним горњим делом (129 x 110 см). Постављен је на два постоља: већем (220 x 25 см) и мањем (149 x 25 см). На споменику је уграђена плоча (70 x 50 см) од црног мермера са уклесаним и позлаћеним словима. Изнад плоче је изрезана петокрака од камена и обојена црвено. Гробница (400 x 272 см) је израђена од два реда грубо тесаног камена, ограђена је са девет стубића међусобно повезаних металним цевима. На полеђини споменика уклесана су имена аутора: „мајстори М. Новаковић М. Радовановић Луњевица“. Текст на плочи следеће је садржине:

„За слободу и срећан живот наших народа, за социјализам, дадоше животе у Народној револуцији

Стефановић Ратко, Милосављевић Дуле, Дабовић Миодраг, Плазинић Димитрије, Дамњановић Милојко, Рајовић Душан, Ковачевић Средоје, Антић Драгослав, Зорић Бошко, Иван Самохвалов, Петровић Драгослав, Гавриловић Радисав, Мандић Петар, Затежић Душан, Павловић Благоје, Радовановић Радиша, Баковић Милош, Петровић Живан, Пиловић Бране, Круљ Момчило, Радивојевић Живота, Томић Милан, Стаменић Драгољуб, Стефановић Јанко, Јаковљевић Милан, Богетић Радован, Васовић Милош, Марковић Милутин, Радојевић Миломир, Ристић Богољуб, Јаковљевић Драгољуб, Јововић Милан.

И још осам незнатних бораца и једна жена борац.

У знак захвалности према њиховом великом делу, споменик подижу њихови другови радници и службеници железничког чвора

Чачак — Љубић.

7 јули 1953 год.“

МЕБУВРШЈЕ

28. — Спомен-чесма подигнута у знак сећања на пале борце у народноослободилачком рату. Грађена је од бетона и фугована у квадратна поља. Ограђена је оградом од металних цеви, које су обојене плавом бојом. На чесми је уграђена плоча (68 x 80 см) од црног мермера и петокрака изнад текста:

„Изгинулим борцима у народноослободилачком рату 1941 — 1945 Глишковић Сретен, Пејица Драгослав, Младеновић Станко, Тодосијевић Момчило, Тодосијевић Милош.

29. XI 1962. године
Међувршје

Месна организација
удружења бораца“

МИЛИЋЕВЦИ

29. — Спомен-плоча на месту зв. Прокоп, где су 1941. борци Прве и Друге љубићке партизанске чете извршили напад на немачки камион и убили осам, а ранили два немачка војника. Плоча (65 x 85 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста. Уграђена је у велики, грубо обрађен камен од пешчара. Текст гласи:

„На овом месту 5. септембра 1941 године део Љубићког батаљона партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“ успешно је извршио напад на немачке оружане снаге и без сопствених губитака их уништио. У знак одмазде наредних дана окупатор је у више махова вршио бомбардовање из авиона и топова, рушио и палио куће у селу Милићевцима. Поводом овога немачка команда издала је следеће наређење: Од данас па до даље наредбе цео срез љубићки у односу према окупаторским властима налази се у изнимном опсадном стању, а општине: љубићка, милићевачка, брђанска, прељинска и миоковачка у ратном стању.

7 јули 1964 године

Удружење бораца
народноослободилачког рата
општине Чачак“

30. — Спомен-плоча на фасади Задружног дома, посвећена палим борцима у народноослободилачкој борби и жртвама фаши-

тичког терора. Плоча (105 x 88 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Палим борцима у народноослободилачком рату села Милићевци од 1941 до 1945. године.

Вуловић Нешко, Вуловић Саво, Глишовић Радован, Дивац Момир, Дивац Јован, Боковић Стојадин, Јовановић Љубивоје, Костић Рајица, Милић Милован, Милошевић Миљко, Савић Миломир, Миловановић Драгојле, Марковић Милун, Никшић Миленко, Никшић Миодраг, Ницовић Момчило, Николић Милољуб, Пеулић Богдан, Радуловић Данило, Тошић Милан, Филиповић Љубиша

Жртве фашистичког терора

Јеремић Милорад, Ницовић Милунка, Николић Радивоје, Пајић Илија, Пешић Милован, Пантовић Исидор, Савић Љубица, Танасковић Гвозденија, Тошић Милија

Савез бораца
народноослободилачког рата
Милићевци“

МОЈСИЊЕ

31. — Спомен-плоча на фасади Задружног дома у знак сећања на пале борце у народноослободилачкој борби и жртве фашистичког терора. Плоча (118 x 80 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Изгинулим борцима и жртвама фашистичког терора у народноослободилачком рату 1941 — 1945.

Борци

Вуксановић Срећко, Глишовић Милан, Глишовић Милун, Глишовић Драгослав, Бурић Милутин, Бурић Михаило, Бурић Љубиша, Бурић Срећко, Јеремић Радивоје, Јовановић Драгослав, Митровић Милан, Мојсиловић Миодраг, Орашковић Никола, Павловић Добривоје, Павловић Миљко, Пауновић Гојко, Пауновић Сибинка, Пауновић Даринка, Пертот Егон, Пертинач Станко, Ранковић Петар, Ранковић Раденко, Ранковић Татомир, Симовић Надежда.

Жртве фашистичког терора

Јевтовић Перисав, Јевтовић Добринка, Јевтовић Олга, Марић Драгослав, Милошевић Дивна, Милошевић Младенка, Милуновић Ружица, Ракетић Миља, Радуловић Радован, Савић Драгомир, Савић Добринка.

5 јули 1962 године
Мојсиње

Месна организација
Удружења бораца“

МРЧАЈЕВЦИ

32. — Спомен-плоча на фасади зграде Поште, посвећена палим борцима у народноослободилачкој борби и жртвама фашистичког терора. Плоча (140 x 82 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Изгинулим борцима у народноослободилачкој борби и жртвама фашистичког терора 1941 — 1945.

Пали борци

Бјеличић Мирослав, Баралић Милоје, Вуковић Мирослав, Вучковић Војимир, Вучићевић Тодор, Вукомановић Милован, Гајовић Александар, Гајовић Добрица, Гајовић Радојица, Домановић Младомир, Домановић Радивоје, Достанић Душан, Достанић Бранко, Ерић Вукашин, Живковић Ненад, Јовановић Драган, Јовановић Мунтимир, Ковачевић Радојица, Каровић Миљко, Каровић Тихомир, Лекић Радисав, Левајац Милорад, Левајац Цвеле, Милошевић Милан, Милинковић Душан, Марић Радојица, Милошевић Александар, Поштић Радиша, Пољаковић Грујица, Пољаковић Тадија, Панић Милан, Пауновић Мирко, Ракетић Милан, Радовановић Данило, Ружић Петар, Стојановић Милоје, Стојановић Драгутин, Стојановић Астас, Тошић Миладин, Тошић Аксентије, Тодосијевић Милан, Чолић Мирко

Жртве фашистичког терора

Букумировић Михаило, Букумировић Радомир, Букумировић Велимир, Букумировић Милија, Виторовић Чедомир, Вукомановић

Владе, Гајовић Радосав, Ерић Крста, Јовановић Живко, Јокић Велисав, Јовановић Бранислав, Јокић Мирко, Јокић Бранка, Јовановић Милош, Кузмановић Владе, Лазовић Бранко, Лазовић Богосав, Лазовић Ненад, Лазовић Јосип, Левајац Радомир, Лукић Радојко, Марић Милијан, Марић Вук, Пантовић Ранко, Петровић Михаило, Панић Миленко, Ратковић Александар, Радивојевић Љубица, Ранковић Михаило, Савић Добривоје, Стефановић Секула, Стојановић Бошко, Стаменић Жарко, Тошић Исидор, Филиповић Миломир.

7 јули 1961 год.
Мрчајевци

Савез бораца
народноослободилачког рата“

33. — Спомен-плоча на фасади зграде у којој је рођен Милан Милошевић. Плоча (47 x 60 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„У овој кући рођен је 1914 године Милан Милошевић — Бопо, радник—револуционар, стрељан 1941 год. у Београду.

Поводом 20-е годишњице у слободи ученици основне школе „Милан Милошевић Бопо“.

4 јули 1965 год.
Мрчајевци

ОСТРА

34. — Споменик подигнут у знак сећања на борце Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“, који су погинули 5. марта 1943. у борби са четницима. На прилазу споменику, са леве стране, налази се зид од бетона неправилног облика са уграђеним словима од бронзе. До споменика се долази преко великог платоа, који је поплочан квадратним плочама. Споменик (10 x 17 м) је израђен од легуре алуминијума и симболизује храброст бораца и победу Револуције. Аутор споменика је Миодраг Живковић, вајар; урбанистичко решење је дао Светислав Личина, архитекта, а текст је написао Славко Вукосављевић, књижевник, сви из Београда. Текст на споменику:

„Петог марта 1943. у борби против пет стотина непријатељских војника овде је четрнаест погинулих и једанаест преживелих партизана потврђивало историју Србије која се никад није мирила с ропством.

И ово знајте, потомци: у току ослободилачког рата 1941—1945.

Чачански партизански одред умирао је и рабао се сведочећи да је слобода губила неке битке али никад није изгубила рат.“

Текст на бетонском зиду:

Радиша Поштић, Радоје Живковић, Светозар Бабовић—Бећо, Василије Јовичић, Драган Јовановић — Шмит, Милан Пауновић, Гвозден Пауновић, Добросав Милетић—Боба, Милија Јовановић, Михаило Павловић, Владан Шићевић, Радољуб Новаковић, Саво Савић, Вукадин Белић“.

35. — Спомен-чесма посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Чесма је израђена од трепчанског камена, који је у основи грубо обрађен, док је горњи део, састављен из два дела: ширег (220 x 147 см) и ужег (180 x 133 см) од фино обрађеног камена. На врху, између две камене кугле, постављена је петокрака исклесана од камена. Чесма је са три стране ограђена зидом од грубо тесаног камена, који се степенасто спушта, а са предње стране са четири стубића међусобно повезаних металним цевима у два реда. На чесми су уграђене две плоче (горња 90 x 31 и доња 90 x 92 см) од црног мермера са уклесаним и позлаћеним словима и државним грбом изнад текста:

„На понос свога народа грађани села Остре и Вујетинаца подигоше овај спомен изгинулим борцима у Н. О. Б. од 1941 — 1945 год. а посебно Чачанском одреду који изгибоше 3—III—1943. год. са замеником команданта Радишом Поштићем

Пауновић Гвозден из Д. Трепче, Белић Вукадин из Остре, Милетић Боба из Чачка, Савић Славољуб из Вапе, Новаковић Радомир из Д. Горевнице, Бабовић Светозар из Трнавe, Јовановић Драган из Д. Горевнице, Пауновић Милан из Д. Трепче, Јовановић Милија из Прељине, Павловић Михаило из Д. Горевнице, Живковић Радоје из Трнавe, Шићевић Владан из Кулиноваца, Јовичић Василије из Кулиноваца

Активни борци који падоше у борби против непријатеља на разним местима.

Ратковић Милош, Ратковић Саво, Рацић Павле, Глашић Милосав, Белић Нестор, Рацић Тадија, Рацић Бранко, Рацић Богосав, Младеновић Вукадин, Миушковић Милорад, Перовић Драгољуб, Анђелић Велимир, Анђелић Светомир, Анђелић Маринко, Анђелић Михаило, Неговановић Мирослав, Бојовић Момир, Стевовић Миливоје,

Белић Радош, Кузмановић Миодраг, Анђелић Милош, Обровић Добривоје, Боровић Мирко.

Жртве фашизма

Анђелић Софроније, Анђелић Тихомир, Анђелић Радош, Анђелић Марко, Анђелић Драгољуб, Анђелић Милорад, Анђелић Саво, Анђелић Милош, Белић Михаило, Белић Милица, Белић Јеремија, Белић Драгослав, Кузмановић Радомир, Кузмановић Вукадин, Кузмановић Милутин, Мишковић Радомир, Мијаиловић Душан, Радомилац Љубица, Рацић Емилија, Срњић Радич, Тресач Драга.

Смрт фашизму — Слобода народу!

7 јули 1952 год.

Савез бораца Н. О. рата
Остра“

ПАРМЕНАЦ

36. — Спомен-плоча на фасади Задружног дома, посвећена палим борцима у народноослободилачкој борби. Плоча (104 x 80 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„У знак захвалности и сећања на другове који дадоше своје животе за слободу наше земље 1941—1945.

Богдановић Владан, Богдановић Милинко, Вељовић Бошко, Вељовић Мијалко, Вујичић Мојсије, Вукадиновић Живан, Вучићевић Милош, Глашковић Сретен, Грујовић Милутин, Драшковић Петар, Ковачевић Љубомир, Ковачевић Миласав, Карић Драган, Мијаиловић Ратко, Младеновић Станко, Мирковић Мирко, Митровић Боривоје, Мићовић Велимир, Марјановић Радослав, Недовић Жарко, Пејица Драгослав, Петровић Живорад, Петровић Миласав, Петровић Милојко, Радовановић Вељко, Ранђић Добросав, Ранђић Драгиша, Станковић Душан, Тросављевић Миласав, Тодосијевић Момчило, Ђосић Манојло, Урошевић Живота, Чворовић Александар, Чворовић Станислава.

Нека нас ова спомен плоча вечито потсећа на пале другове

а млади нараштаји нека се васпитавају на светлим примерима изгинулих бораца

7—VII—1951

Месни одбор савеза бораца
народноослободилачког рата
„ Парменац“

37. — Споменик палим борцима који су погинули у борби против Немаца и домаћих издајника у Парменцу. Правоугаоног је облика (122 x 80 x 32 см), а израђен од грубо тесаног камена неједнаке величине. Споменик има правоугаоно постоље од бетона, а ограђен је са шест једнаких стубића међусобно повезаних металним цевима у два реда. На споменику је уграђена плоча (51 x 54 см) од црног мермера са уклесаним словима:

„Палим борцима у НОР. 1941 — 1945 Марку Лабуду, Лазу Михаиловићу и друговима који јуначки погибоше у борби против немаца и домаћих издајника овде у Парменцу

7 јули 1958 г.

Савез бораца НОР
Парменац“

ПРЕЉИНА

38. — Спомен-костурница палих бораца у народноослободилачком рату, постављена у селу поред магистралног пута. Споменик је израђен од фино обрађеног камена, повезаног фугама, састоји се из три дела: централног (430 x 393 см) квадратног облика, а са стране два нижа дела правоугаоног облика (307 x 500 см). У сва три дела уграђени су рељефи од бронзе, који симболизују окупацију земље, Револуцију и победу. Изнад рељефа, на централном делу, уграђена је плоча од црног мермера са уклесаним словима. На врху споменика је петокрака, исклесана од камена. Споменик је оивичен бетонском стазом, ширине један метар, на коју се долази преко четири велика степеника. На задњој страни се налази крипта, где су смештени сандуци са посмртним остацима палих бораца.

Текст на плочи:

„Палим борцима за слободу 1941 — 1945“

39. — Спомен-биста народног хероја Радована Јовановића, заменика команданта Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“ 1941, испред Основне школе која носи његово име. Биста (90 x 65 см) је израђена од бронзе, а стоји на постољу (122 x 60 x 58 см) од пешчара. На постољу је плоча од црног мермера са уклесаним словима. Бисту је урадио Живорад Максимовић, академски вајар из Чачка. Текст на плочи:

„Народни херој Радован Јовановић 1917—1944“.

ПРИЈЕВОР

40. — Спомен-плоча на фасади Задружног дома, посвећена палим борцима у народноослободилачкој борби. Плоча (156 x 65 см) је од белог мермера са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком са српом и чекићом изнад текста:

„Спомен плочу подиже Савез бораца 1950 год. М. Н. О. Пријевор изгинулим борцима народноослободилачког рата од 1941 — 1945 год.“

Божо Томић, Милосав Томић, Милија Томић, Јован Томић, Драгомир Миловановић, Милојко Миловановић, Драгиша „Кезо“ Миловановић, Војко Игњатовић, Душан Игњатовић, Мирослав Игњатовић, Вукашин Игњатовић, Богдан „Бора“ Игњатовић, Павле Дробњак, Богић Ристановић, Живојин Ранковић, Богољуб Ранковић, Радојко Богосављевић, Бошко Богосављевић, Милоје Пантелић, Радојко Пантелић, Цмиљка „Цица“ Кујунџић, Владан Кујунџић, Момчило Шутић, Радош Марковић, Добривоје Марковић, Добривоје Андрић, Радован Андрић, Радојка Филиповић, Славољуб Јаковљевић, Михајло Крстовић, Властимир Петровић, Милорад Букић, Јеремија Сандић, Славко Пештерац, Радојко Марјановић, Павле Радивојевић, Живота Шибалић, Владан Робајац“.

41. — Спомен-биста народног хероја Божа Томића, заменика политичког комесара Другог батаљона Друге пролетерске бригаде, постављена испред Основне школе која носи његово име. Биста (87 x 73 см) је изливена од бронзе, а стоји на постољу (122 x 112 см) од грубо тесаног камена. На постољу је плоча од црног мермера са уклесаним словима. Аутор бисте је Живорад Максимовић, академски вајар из Чачка. Текст на плочи:

„Народни херој Божидар — Божо Томић 1917 — 1944“.

ПРИСЛОНИЦА

42. — Спомен-плоча на фасади Основне школе постављена у знак сећања на пале борце у народноослободилачкој борби и жртве фашистичког терора. Плоча (190 x 86 см) је од црног мермера са уклесаним и позаћеним словима и петокраком изнад текста:

„Палим у народноослободилачком рату за слободу, независност и социјализам 1941 — 1945.

Борци

Боковић Милутин, Гојковић Г. Зора, Милошевић С. Радомир, Павловић П. Михаило, Павловић П. Драгоман, Радошевић А. Милисав, Ракићевић Д. Ранисав, Ракићевић И. Обрад, Ракићевић К. Љубисав, Милошевић Р. Радиша, Радошевић Д. Јовиша, Богдановић Б. Славко, Богдановић Б. Милисав, Бојовић Т. Марко, Огњановић Ж. Јовиша, Курћубић Ј. Радован, Гојковић А. Жарко, Живковић М. Славолуб, Пејовић М. Раденко, Бурковић С. Раденко, Живковић М. Живота, Раковић М. Иван, Живковић Р. Михаило, Мајсторовић Д. Милутин, Лазаревић Р. Милутин, Пејовић Ч. Младомир, Васовић Р. Миломир, Мајсторовић Т. Милован, Васовић Д. Бранко, Бусловић Т. Средоје, Бусловић Т. Милија, Милошевић И. Милутин, Милошевић Р. Драгомир, Милошевић М. Петар, Милошевић П. Милорад, Бусловић Р. Милутин, Бусловић В. Добросав, Боковић Б. Радич, Боковић Б. Радомир, Боковић Б. Миломир, Боковић Љ. Светислав, Милосављевић М. Срећко, Радовановић Т. Љубиша, Павловић В. Бурбе, Павловић В. Милун, Павловић Д. Милинко, Јовановић М. Милаан, Бојовић А. Милун, Трнинић М. Мијодраг, Миленковић С. Алекса, Миленковић С. Алексије, Живковић В. Радослав, Петровић К. Вукадин, Петровић К. Борбе, Борђевић Н. Сретен, Јанковић Т. Обрад, Рајчић М. Петар, Милошевић М. Марко, Гаврић М. Милун, Правдић М. Момчило, Ненадић В. Милорад, Илић В. Славко, Илић В. Борбе, Илић М. Максим, Стјеповић Б. Бошко, Илић Р. Светомир, Илић Ј. Станимир, Домановић М. Светомир, Васовић Д. Светислав, Васовић Д. Добрица, Радошевић С. Вучић, Милошевић И. Будимир, Божовић М. Драгомир, Правдић Р. Раденко, Бојовић М. Бурбе,

Бурковић О. Периша, Шкипић М. Драган, Ракићевић Драган, Живковић Д. Радиша, Милић В. Љубисав.

Жртве фашистичког терора

Шкипић А. Милојка, Миленковић Р. Рајко, Бусловић С. Петар, Кораћ М. Владисав, Живковић Г. Крстима, Живковић Ј. Миленко, Илић М. Милун, Васовић М. Радослав, Радошевић А. Драган, Радовановић Т. Војислав, Васовић А. Петар.

4. јула 1959. године

Савез бораца НОР-а
Прислоница“

43. — Спомен-плоча на фасади Задружног дома, посвећена Милутину Боковићу, првом председнику НОО села Прислонице. Плоча (60 x 60 см) је од белог мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„3. децембра 1941. на овом месту стрељан је од народних издајника Милутин Г. Боковић први претседник народноослободилачког одбора села Прислонице

Смрт фашизму — Слобода народу

7. јули 1950.
Прислоница

Срески одбор
савеза бораца НОР-а“

РОШЦИ

44. — Споменик подигнут у знак сећања на пале борце у народноослободилачкој борби. Изграђен је од пешчара у стилу надгробних споменика „крајпуташа“. На споменику (254 x 57 x 33 см) су уклесана и обојена слова на све четири стране, а петокрака са венцем на предњој страни споменика. Споменик је израдио Радомир Илић из Врнчана. Текст на споменику:

„Овај споменик подижу чланови Савеза бораца у 1949 г. у припомоћ пријатеља народноослободилачке борбе II светског рата.

Стрељаним и изгинулим борцима од 1941 г. до 9. маја 1945. г. стрељати су 5. децембра 1941 г. код месног народног одбора Рошци од стране четничког преког суда који је био састављен са територије људи овог одбора и то: стрељани Душан Гавриловић из Рожаца, Јеленко Савић, Славољуб Ковачевић, Костатин Белошевић, Вељко Ковачевић, Душан Илић из Јанчића, Јован Тривуновић из Прањана, Вукосав Козодер из Трбушана, Страхиња Лапчевић из Љубића. Још два друга из Дренове срез таковски. Стрељати 8 децем. 1941 г. од четника у Трбушанима Душан Мићовић из Рожаца, Радован А. Белошевић, Милован Виторовић, Милун Милошевић, Драгољуб Димитријевић, Боривоје Николић, Радиша Србић, Владан Илић Врнчани, Радош Илић, Будимир Врцаловић, Благоје Радоичић, Андрија Тодоровић, Божидар Јовановић са сином Мијодрагом, Драгослав Врцаловић, Милутин Србић. Стрељати 1941 г. у Чачку од немаца Мијодраг Перишић, убијен 1941 г. у Рошцима од фашистичких присталица. Крста Белошевић, заклао 1943 г. од четника. Младомир, Милош и Урош Павловићи стрељати 1943 г. у Краљеву од немаца. Борци који су изгинули на положају у Босни и Срему: Михаило Милић Рошци, Исидор Богдановић, Милисав Николић, Богдан Теофиловић“

45. — Споменик подигнут на месту где су 1944. изгинули и сахрањени борци Крајишке бригаде и Црвене армије, који су учествовали у борбама за ослобођење чачанског краја. Изграђен је од грубо тесаног камена у облику четворостране зарубљене пирамиде (165 x 82 x 43 см) са петокраком на врху. Споменик је постављен на четвороугаону гробницу (300 x 80 см), која је изграђена од грубо тесаног камена, са бетонском плочом на површини. На гробници се налази осам бетонских стубића, међусобно повезаних дебелим ланцима, а на угловима две веће четвртасте саксије за цвеће, такође од бетона. Преко три степеника се долази до споменика, на коме је уграђена плоча (39 x 40 см) од црног мермера са уклесаним словима:

„У заједничкој борби против фашистичких завојевача 31 октобра 1944 године на овом месту је изгинуло и сахрањено 13 бораца 11 крајишке ударне бригаде 17 ударне дивизије Југословенске народне армије и 11 бораца 68 корпуса јединице Црвене армије.

Савез бораца народноослободилачког рата
село Рошци“

СЛАТИНА

46. — Спомен-плоча на фасади Задружног дома, посвећена палим борцима у народноослободилачкој борби и жртвама фашистичког терора. Плоча је од црног мермера са уклесаним и позлаћеним словима, а састоји се из три дела: изнад улазних врата је плоча (226 x 70 см) са 46 фотографија од порцулана и уклесаним државним грбом, а лево и десно од врата две плоче (90 x 86 см) са именима палих бораца и жртвама фашистичког терора:

„Палим борцима у току народноослободилачке борбе и жртвама фашистичког терора од 1941 до 1945 год.

Пали борци

1. Момчило Радосављевић, 2. Милан Радосављевић, 3. Миле Станишић, 4. Милица Вучетић, 5. Милорад Мацаревић, 6. Десимир Капларевић, 7. Душан Алексић, 8. Драган Павловић, 9. Ружа Станишић, 10. Селомир Никитовић, 11. Вера Радосављевић, 12. Станимир Мацаревић, 13. Крсто Бувиз, 14. Мијат Панић, Тикомир Вишњић, 16. Драгољуб Јаковљевић, 17. Мирослав Мелајац, 18. Кристивор Рисимовић, 19. Жарко Борђевић, 20. Богољуб Марић, Тривун Јаковљевић, Милош Чоловић, 23. Љубо Тутуновић, Раденко Тутуновић, 25. Војимир Петронијевић, 26. Миле Ранђић, 27. Велимир Богдановић, 28. Мијат Мацаревић, 29. Мијаљко Мацаревић, 30. Кристивор Данбуровић, 31. Тикомир Тутуновић, 32. Добрица Капларевић, Јовица Кочевић, 34. Иванко Буровић, Мирослав Мариновић, 36. Десимир Плазенић, Крсто Марић, 38. Радован Ровинац, 39. Спиро Смиљанић, Анат Букић, 41. Радисав Лазаревић, 42. Мијат Ровинац, 43. Ненад Капларевић, Радомир Капларевић, Косара Радосављевић, 46. Жарко Јаковљевић, 47. Богољуб Јоцовић, Милан Каровић, Косана Каровић, 50. Љубица Аничић, Михаило Мацаревић, 52. Владимир Мелајац, 53. Владета Бурђић, 54. Милоје Јаковљевић, 55. Веселин Јаковљевић, 56. Драгослав Борђевић, Живорад Пупавица, 58. Радомир Гостиљац, Радојко Петровић, 60. Мирчета Петровић, 61. Добривоје Милуновић, Бранко Павловић.

Жртве фашистичког терора

Филип Капларевић, Давид Капларевић, Петар Милекић, Милица Вучетић, Дивна Масларевић, Борбе Планинчић, Раденко Планинчић, Милаун Капларевић, Крста Маричић, Млабо Тутуновић, Стамена Шошић.

7 јули 1953 године

Савез бораца НО рата
Слатина“

47. — Спомен-биста народном хероју Милице Вучетић, секретару Окружног комитета СКОЈ-а, постављена испред Задружног дома. Биста (72 x 66 см) је изливена од бронзе и стоји на постољу (104 x 58 см) од гранита. На постољу је уграђена плоча (20 x 30 см) од црног мермера са уклесаним словима:

„Народни херој Милица Вучетић — Трепуша“

ТРЕПУШАНИ

48. — Споменик постављен испред Задружног дома у знак сећања на пале борце у народноослободилачкој борби и жртвама фашистичког терора. Споменик (330 x 170 x 48 см) је од пешчара, неправилног облика, са уклесаним словима и стилизованим цетовима при дну и на средини. На врху споменика уклесана је петокрака са зрацима. Споменик је постављен на високо постоље правоугаоног облика. Текст на споменику:

„1941 — 1945 пали борци у народноослободилачком рату 1941 године.

Белошевић Константин, Богдановић Живорад, Боришић Божидар, Боришић Живана, Каравидић Јеремија, Ковачевић Љубинко, Козодер Вукосав, Колаковић Видосав, Лучић Славиша, Мићовић Душан, Мићовић Миодраг, Недић Љубиша, Недић Милан, Николић Боривоје, Николић Срдоје, Петровић Драгослав, Савић Лепосава, Сарић Миливоје, Стаменић Драгољуб, Тодоровић Властимир.

1943 год. Алемпијевић Миломир, Бојовић Мирослав, Боришић

Милољуб, Боришић Милаан, Илић Миленко, Маслаћ Милољуб, Пендић Емилија, Петровић Драгослав, Савић Александар
1944 год. Тодоровић Павле,
1945 год. Боришић Мирослав, Глишовић Драган, Крунић Срећко, Србић Радиша

Жртве фашистичког терора

Алемпијевић Живота, Алемпијевић Милева, Божић Драгољуб, Божић Милаунка, Божић Радојка, Божић Славољуб, Бојовић Живота, Боришић Глишо, Боришић Катарина, Боришић Милијана, Боришић Радојла, Икодиновић Владан, Крстовић Миливоје, Маслаћ Надежда, Миловановић Крста, Милутиновић Викторија, Никитовић Константин, Никитовић Никит, Никитовић Стојка, Николић Радојица, Павловић Јездимир, Трифуновић Наталија, Трифуновић Милева
Погинули на изградњи пруге Шамац — Сарајево Јоцовић Мирослав, Стаменић Милун.“

ТРНАВА

49. — Спомен-плоча на фасади Месне канцеларије где је 1941. формиран Народноослободилачки одбор села Трнавe. Плоча (48 x 60 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„На овом месту 3—X—1941 године основан је народноослободилачки одбор у Трнави

Смрт фашизму — Слобода народу

7—VII—1950 год.
Чачак

Срески одбор савеза бораца
Народноослободилачког рата“

50. — Спомен-плоча, на фасади Задружног дома, посвећена палим борцима у народноослободилачкој борби. Плоча (127 x 93 см) је од црног мермера са уклесаним и позлаћеним словима. Текст на плочи:

„Нека су ове жртве вечита опомена колико је скупо стајала слобода од 1941 до 1945 год.

Крсмановић Г. Десимир, Живковић В. Обрен, Мандић В. Радисав, Мандић Цаја, Мандић Р. Милутин, Мандић Р. Војислав, Милић Љ. Јован, Матовић П. Дамљан, Бабовић Д. Светозар, Живковић М. Радоје, Ђубовић Р. Драган, Стевовић М. Драгољуб, Бабовић М. Срећко, Стојић А. Витомир, Шутић М. Рајко, Боковић Б. Младомир, Тодосијевић Љ. Миодраг, Мандић В. Светозар, Стојић А. Раденко, Мандић М. Живка, Аничкић Ж. Љубица, Влајковић Ч. Радосав, Крсмановић В. Милош, Живковић П. Милорад, Боровић М. Мидо, Мојсиловић В. Миљко, Богосављевић М. Миленко, Милуновић М. Миодраг, Ракићевић Иванко, Павловић С. Боривоје, Павловић А. Сретен, Суботић Д. Светомир, Павловић З. Милорад, Мандић Д. Милосав, Суботић М. Срећко, Вујовић С. Здравко, Буровић Т. Милинко, Вучићевић Дринка, Живковић Г. Миодраг, Ракићевић Ж. Милољуб, Живковић М. Деспот, Перуничкић М. Слободан, Вујовић Р. Радосав, Станојевић С. Милорад, Антонијевић М. Радован, Јевтовић М. Милутин, Јовановић Драгољуб, Дилпарић В. Младен, Бабовић Р. Милан, Стефановић Р. Богосав, Протић Ч. Радомир, Томашевић Б. Милош, Мандић Д. Милан, Драмашић Т. Деспот, Суботић М. Велибор, Средовић М. Александар, Ђубовић Богосав, Борисављевић Р. Момир, Салевић С. Маринко, Аничкић Миланка, Маринковић М. Милисав, Боковић Ангелина, Крушчић Тијана.

7. јули 1956. год.

Савез бораца НОР-а села
Трнава и Виљуше“

51. — Сломен-плоча у ходнику Основне школе посвећена народном хероју Милици Вучетић, која је уочи рата радила као учитељица у овој школи. Плоча (45 x 60 см) је од црног мермера са уклесаним и позаћеним словима. Изнад текста у левом углу је њена фотографија, у порцулану, а у десном углу уклесана и позаћена петокрака са српом и чекићем. Текст гласи:

„Народни херој Милица М. Вучетић 1919 — 1943 учитељица ове школе.

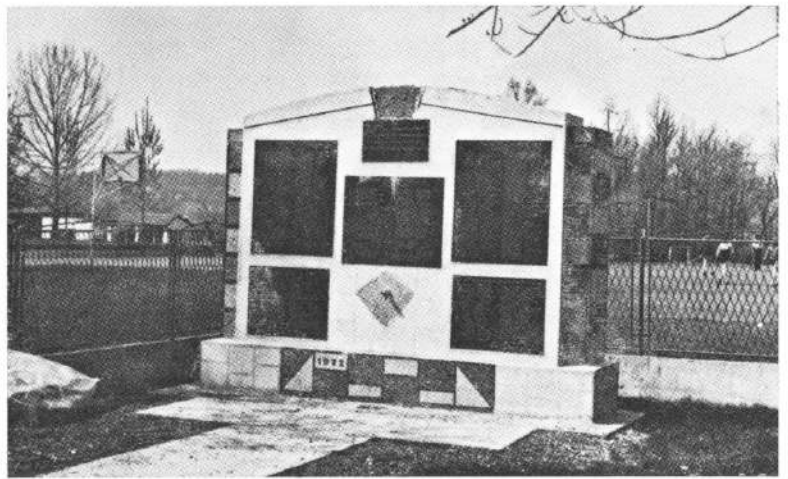
„Ти паде жртвом и даде све:
крв, живот и младост
ради слободе“.

4 — VII — 1957 г.

Одбор
Савез бораца
Трнава“

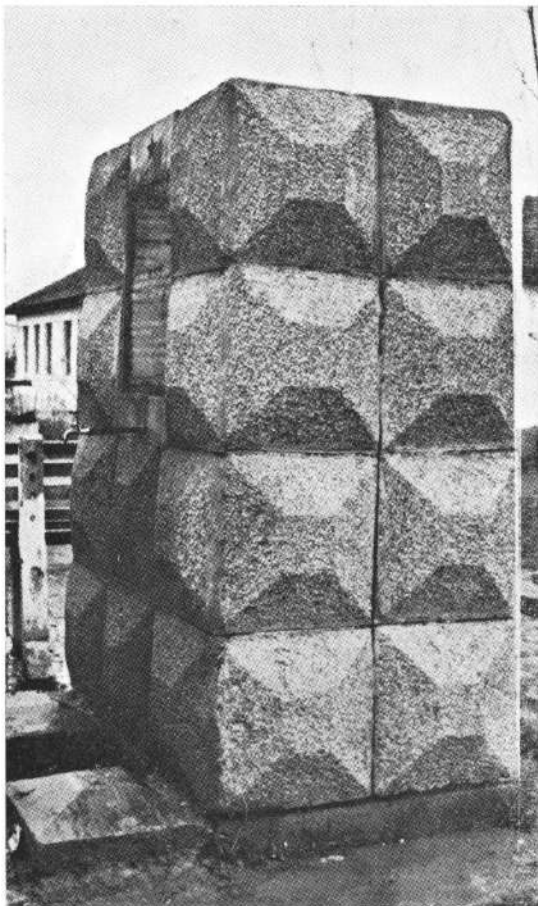
6

7

9

8

10

20

★

6. ЈУЛА 1941 У ОВОЈ КУБИ ФОРМИРАН ТЕ
ШТАБ ЧАЧАНСКОГ ПАРТИЗАНСКОГ
ОДРЕДА „Др ДРАГИША МИШОВИЋ“
И ИМЕНОВАНО РУКОВОДСТВО ШТАБА
И ПРВИХ ПАРТИЗАНСКИХ ЧЕТА.

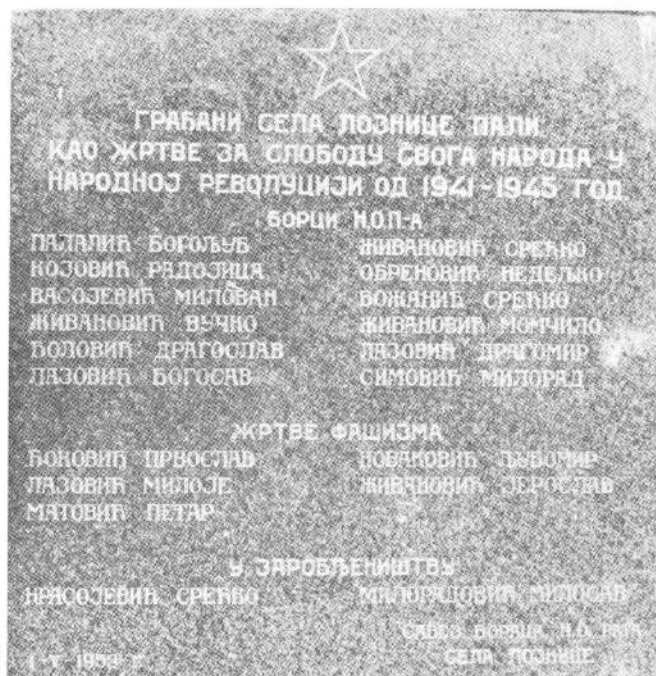
УДРУЖЕЊЕ
БОРАЧКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА
ЧАЧКА

20 НОВЕМБАР 1962.
КУЛИНОВЦИ

28

21

24

22

25

41

★

3. ДЕЦЕМБРА 1941. НА ОВОМ МЕСТУ
СТРЕЛАН ЈЕ ОД НАРОДНИХ ИЗДАЈНИКА
МИЛУТИН Г. БОКОВИЋ
ПРВИ ПРЕТСЕДНИК НАРОДНООСЛОБОДИ-
ЛАЧКОГ ОДБОРА СЕЛА ПРИСЛОНИЦЕ
СМРТ ФАШИЗМУ - СЛОБОДА НАРОДУ

7 ЈУЛИ 1950. СРЕСКИ ОДБОР
ПРИСЛОНИЦА САВЕЗ БОРАЦА НОРД

43

★

ПАЛНИМА У НАРОДНО ОСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ
ЗА СЛОБОДУ НЕЗАВИСНОСТ И СОЦИЈАЛИЗАМ
1941 - 1945

БОРЦИ

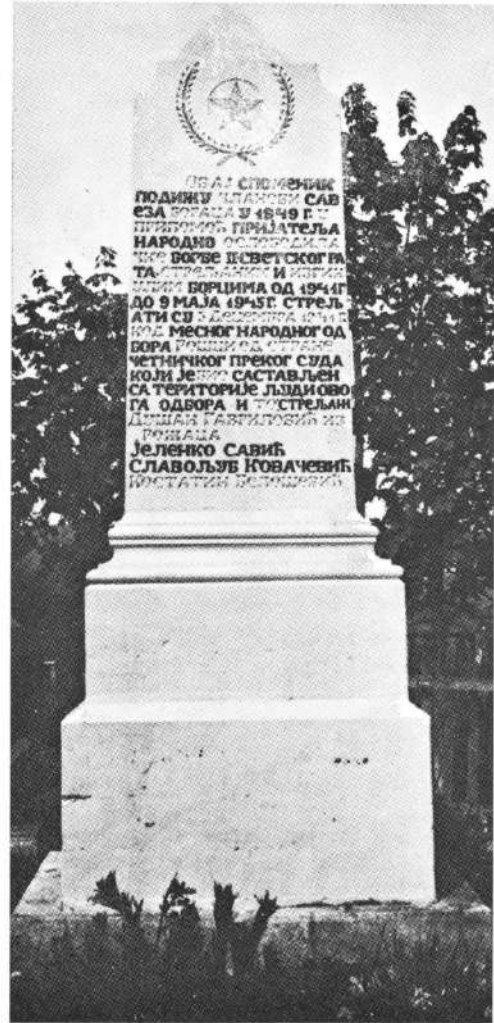
БОКОВИЋ МИЛУТИН	БОКОВИЋ Д. СВЕТИСЛАВ
ГОЛЮБИЋ Г. ЗОРА	МИЛОСАВЉЕВИЋ М. СРЕДНО
МИЛОШЕВИЋ С. РАДОМИР	РАДОВАЊЕВИЋ Т. ДУБИША
РАДОЈЕВИЋ П. ДРАГОМИР	РАДОЈЕВИЋ В. БУРТЕ
РАДОЈЕВИЋ А. МИЛИСАВ	РАДОЈЕВИЋ В. МИЛУТ
РАКИЋЕВИЋ Д. РАДИСЛАВ	РАДОЈЕВИЋ Д. МИЛИНИ
РАВИЋЕВИЋ И. ОБРАД	ЈОВАНОВИЋ М. МИЛАН
РАВИЋЕВИЋ И. ДУБИСАВ	БОСЊИЋ А. МИЛУТ
МИЛОШЕВИЋ Р. РАДИША	ТРИНИЋ М. МИЛОРАД
РАДОЈЕВИЋ Д. ЈОВИША	МИЛЕНКОВИЋ С. АПЕНСА
БОЈАНОВИЋ Б. СЛАВИ	МИЛЕНКОВИЋ С. АПЕНСА
БОЈАНОВИЋ Б. МИЛИСАВ	НИВНОВИЋ В. РАДОСЛАВ
БОЈОВИЋ С. МАРНО	ПЕТРОВИЋ К. ВУКАДИН
ОГЉАНОВИЋ И. ЈОВИША	ПЕТРОВИЋ И. БУРТЕ
МУРТУЗИЋ З. РАДОСЛАВ	БОЈЕВИЋ И. СРЕТЕН
ГОЛУБИЋИЋ Д. МАРИ	ЗНАКОВИЋ Т. БИРАД
ЈОВАНОВИЋ А. СЛАВОЉУБ	КАЗНИЋ М. ПЕТАР
ПЕЉИЋИЋ М. РАДОСЛАВ	МИЛОШЕВИЋ М. МАРТО
ЉУТИЊИЋ С. РАДОСЛАВ	ГАВРИЋ М. МИЛУТ
ЈИВКОВИЋ М. ЖИВСТА	ПРАВИЋ М. МИМЧИ
ВАНКОВИЋ М. ИВАН	НЕВАЈИЋ В. МИЛОРАД
НИВНОВИЋ Р. МИХАИЛО	ИЛИЋ В. СЛАВИ
МАЈСТОРОВИЋ Д. МИЛУТИН	ИЛИЋ В. БУРТЕ
МАЈСТОРОВИЋ Р. МИЛУТИН	ИЛИЋ М. МАКСИМ
ПЕЉИЋИЋ Ч. МИЛОРАД	СТЕПАНОВИЋ Б. БОШИ
ВАСОВИЋ Р. МИЛОРАД	ИЛИЋ Р. СВЕТОМИР
МАЈСТОРОВИЋ Т. МИЛОВАН	ИЛИЋ З. СТАНИМИР
ВАСОВИЋ Д. БРАНКО	ДОМАНОВИЋ М. СВЕТОМИР
ГУСЛОВИЋ Г. СРЕДОЗЕ	ВАСОВИЋ Д. СВЕТИСЛАВ
ГУСЛОВИЋ Г. МИЛИСА	ВАСОВИЋ Д. ДОБРИЦА
МИЛОШЕВИЋ И. МИЛУТИН	РАДОЈЕВИЋ С. ВУЧИЋ
МИЛОШЕВИЋ Р. ДРАГОМИР	МИЛОШЕВИЋ И. ВУДИМИР
МИЛОШЕВИЋ М. ПЕТАР	БОЈОВИЋ М. ДРАГОМИР
МИЛОШЕВИЋ П. МИЛОРАД	ПРАВДИЋ Р. РАДЕНКО
ГУСЛОВИЋ Р. МИЛУТИН	БОЈОВИЋ М. БУРТЕ
ГУСЛОВИЋ В. ДОБРОСАВ	БУРЧОВИЋ О. ПЕРИША
БОЈОВИЋ В. РАДИЧ	ШИПИЋ М. ДРАГАН
БОЈОВИЋ В. РАДОМИР	РАКИЋЕВИЋ ДРАГАН
БОЈОВИЋ П. МИЛОМИР	ЈИВНОВИЋ Д. РАДИША
	ИЛИЋ В. ДУБИСАВ

ЖРТВЕ ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА

ШИПИЋ А. МИЛОРАД	ИЛИЋ И. МИЛУТ
МИЛОШЕВИЋ И. РАДИЧ	ВАСОВИЋ М. РАДОСЛАВ
ГУСЛОВИЋ С. ПЕТАР	РАДОЈЕВИЋ А. ДРАГАН
ГОРАК М. ВЛАДИСАВ	РАДОВАЊЕВИЋ Т. МИЛОСЛАВ
НИВНОВИЋ Т. КРИСТИНА	ВАСОВИЋ А. ПЕТАР
НИВНОВИЋ З. МИЛЕНИ	

САВЕЗ БОРАЦА НОРД
ПРИСЛОНИЦА

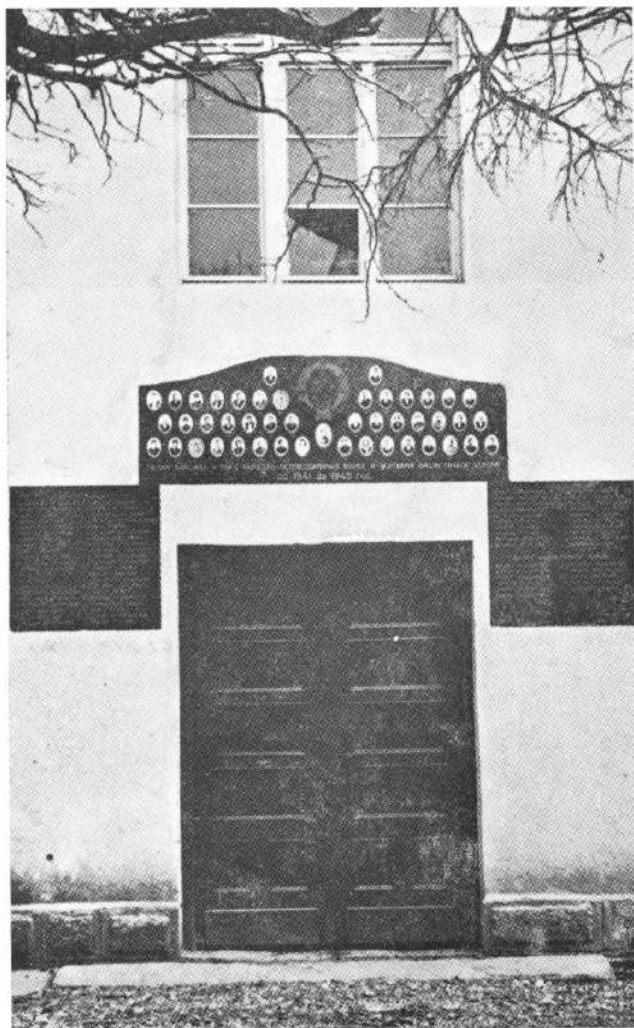
42

44

45

46

47

48

49

★

НА ОВОМ МЕСТУ 3-У
1941 ГОДИНЕ ОСНОВАН ЈЕ
НАРОДНО ОСЛОБОДИЛАЧКИ
ОДБОР У ТРНАВИ

СМРТ ФАШИЗМУ СЛОБОДА НАРОДУ

СРЕСКИ ОДБОР САВЕЗА БОРАЦА
НАРОДНОСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА

7 VII 1950 ГОД.
ЧАЧАК

НЕКА СУ ОВЕ ЖРТВЕ ВЕЧНА ОПОМЕНА
КОЛИКО ЈЕ СКУПО СТАЈАЛА СЛОБОДА
ОД 1941 ДО 1945 ГОД.

КРСМАНОВИЋ Г. ДЕСИМИР	ВЛАЗНОВИЋ Ч. РАДОСЛАВ	ВУЗОВИЋ Р. РАДОСЛАВ
ЈИВКОВИЋ В. ОБРЕН	КРСМАНОВИЋ В. МИЛОРАД	СТАНОЈЕВИЋ С. МИЛОРАД
МАНДИЋ В. РАДОСЛАВ	ЈИВКОВИЋ П. МИЛОРАД	АНТОНЈЕВИЋ М. РАДОСЛАВ
МАНДИЋ ЦАЈА	БОРОВИЋ М. МИЛОРАД	ЈЕВТОВИЋ М. МИЛАН
МАНДИЋ В. МИЛУТИН	МОСИЛОВИЋ В. МИЛЕНКО	ЈОВАНОВИЋ Д. БОРИВОЈЕ
МАНДИЋ В. ВОЈИСЛАВ	БОГОСАВЉЕВИЋ М. МИЛЕНКО	ДИЉАРАЋ В. БОРИВОЈЕ
МИЈИЋ Љ. ЗОРАН	МИЉИЊЕВИЋ М. МИЛОРАД	БАБОВИЋ Р. МИЛАН
МАТОВИЋ П. ДАМЈАН	РАВИЋЕВИЋ ИВАНКО	СТЕФАНОВИЋ Р. БОГОСЛАВ
БАБОВИЋ Д. СВЕТОЗАР	ПАВЛОВИЋ С. БОРИВОЈЕ	ПРОТИЋ Ч. РАДОМИР
ЈИВКОВИЋ М. РАДОСЛАВ	ПАВЛОВИЋ А. СРЕТЕН	ТОМАШЕВИЋ Б. МИЛОШ
ЂУРОВИЋ Р. ДРАГАН	СЪБОТИЋ Д. СВЕТОМИР	МАНДИЋ Д. МИЛАН
СТЕВОВИЋ М. ДРАГОЉЕВ	ПАВЛОВИЋ З. МИЛОРАД	ДРАМЉИЋ Т. ДЕСПОТ
БАБОВИЋ М. СРЕТНО	МАНДИЋ Д. МИЛОСЛАВ	СЪБОТИЋ М. ВЕЉИВОЈЕ
СТОЈИЋ А. ВИТОМИР	ОЉБИЋИЋ М. СРЕТНО	СРЕДОВИЋ М. АЛЕКСАНДАР
ШЕТИЋ М. РАДОСЛАВ	ВУЗОВИЋ С. ДРАЖКО	ЉУБОВИЋ БОГОСЛАВ
БОКОВИЋ В. МИЛОРАД	ЂУРОВИЋ Т. МИЛАН	БОЈАСАВЉЕВИЋ Б. МОМИР
ТОДОСИЉЕВИЋ Љ. МИЛОРАД	ВУЧИЋЕВИЋ ДРИЊА	САЈЕВИЋ С. МАРИЊКО
МАНДИЋ В. СВЕТОЗАР	ЈИВКОВИЋ Г. МИЛОРАД	ДИЊИЋИЋ МИЛАН
СТОЈИЋ А. РАДЕНКО	РАВИЋЕВИЋ Ж. МИЛОСЛАВ	МАРИЊКОВИЋ М. МИЛОСЛАВ
МАНДИЋ М. ЖИВКА	ЈИВКОВИЋ М. ДЕСПОТ	БОКОВИЋ ДИЊИЋИЋ
АНИЋИЋ Ж. ЈУБИЦА	ПЕРУНИЧИЋ М. СЛОБОДАН	КРЕШЧИЋ ТИЈАНА

7 Јули 1956 год.

САВЕЗ БОРАЦА НОР. А. СЕЛА
ТРНАВЕ И ВИЂУШЕ

50

51

★

НАРОДНИ ХЕРОЈ

МИЛИЦА М. ВУЧЕТИЋ

1919 - 1943

УЧИТЕЉИЦА ОВЕ ШКОЛЕ

"ТИ ПАДЕ ЖРТВОМ И ДАДЕ СВЕ:
КРВ, ЖИВОТ И МЛАДОСТ
РАДИ СЛОБОДЕ"

ОДБОР
САВЕЗА БОРАЦА
ТРНАВА

- VII - 1957 Г.

ИЗВЕШТАЈ

О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ ЗА 1972. ГОДИНУ

Програм рада за 1972. годину имао је обележје прославе 20. годишњице оснивања Народног музеја. Поред програма у области стручног рада, планиране су посебне акције које су требало да обележе овај значајан јубилеј. Планирана академија поводом прославе није могла бити одржана због тога што је, непредвиђено, Музеј морао бити затворен како би се предузели конзерваторски радови на згради Конака Јована Обреновића. Због тога је Савет донео одлуку да се прослава одржи у 1973. години у оквиру обележавања 20. годишњице отварања Музеја.

Анализирајући предвиђени програм рада, може се констативати да је он углавном испуњен, изузимајући акције за које Заједница културе у Чачку није обезбедила средства. Од значајних програмом предвиђених акција није обављено археолошко ископавање хумки на локалитету „Гушавац“ у Мрчајевцима, нису настављени даљи радови на реализацији Етно-парка, нити је припремљена изложба СТАРИ ЧАЧАК и ЧАЧАНСКИ ПРОЛЕТЕРИ. Планирано комплетно преуређење поставке одељења НОБ-е, за које је Заједница културе обезбедила средства, није реализовано због тога што су та

средства морала бити употребљена за конзерваторске радове на Конаку. Од акција које нису планиране а реализовне су, вредно је напоменути две значајне изложбе: **ТИТО-ЖИВОТ И РАД И ЛИКОВНА СВЕДОЧАНСТВА СЛИКАРА ПАРТИЗАНА ХРВАТСКЕ.**

Као и ранијих и протекле године кључни проблем у стручном раду представљало је стагнирање Етнографског одељења, што се наметало као озбиљан проблем у правилном развоју установе. Заједница културе је обезбедила средства за отварање овог радног места, али примљени етнолог по конкурсудобио је да се јави на дужност. Како касније није могао да се пронађе слободан етнолог, то је ово радно место остало упражњено. Сада су у току преговори са једним етнологом тако да ће се у првим месецима 1973. године решити овај акутни проблем.

Стручна служба Музеја у протеклој години посебну пажњу је посветила обради материјала и покретних споменика културе на терену. Археолошко одељење стручно је обрадило материјал ископавања у Мрчајевцима са локалитета „Гушавац“ и са римских терми у Чачку. Инвентарисан је материјал (215 предмета) са сондажних ископавања на локалитету Брег у Гучи, а сређена је фото-документација са ископавања хумки у Доњој Краварици. Уметничко одељење и Одељење заштите споменика културе је планом рада приоритет дало евидентирању и фотографисању покретних и непокретних споменика културе на терену. Формирана је фототека ових споменика и стручно обрађено 920 негатива и картона фотографија. Поред тога, прибављени су подаци за обраду 88 икона, међу којима су две иконе из XV века, 13 икона из XVII века, а остале су из краја XVIII и прве половине XIX века. Од ових икона издвојено је 20, које ће бити посебно обрађене за планирану изложбу **ИКОНЕ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ** у оквиру сарадње Заједнице музеја западне Србије.

Историјско одељење обрадило је 906 фотографија и исто толико негатива и картона фотографија. Обрађено је и хронолошки сређено 1485 негатива архивске грађе. Планирани рад на реинвентарисању постојећих фондова у збиркама није могао бити реализован због тога што је матична служба са закашњењем послала штампани инвентарски материјал.

Народни музеј је и протекле године наставио систематски рад на стручној обради терена на подручју Драгачева. Стручна екипа, састављена од археолога, историчара уметности, фотографа

и препаратора, обишла је: Зеоке, Граб, Рогачу, Живицу, Дљин, Бераћ и део Лучана који прошлогодишњим рекогносцирањем није био обрађен. Констатовано је 46 локалитета: један праисторијски (површински остаци праисторијске керамике) један антички (Јеличка градина), један римски (остаци римских тегула на Крушевљу, Нова колонија у Лучанима), један византијски (југозападна падина Јеличке градине — уочавају се темељи рановизантијске базилике са баптистеријумом), тринаест средњовековних (црквине, гробља, селишта, трагови старих рудокопа), девет локалитета из периода турске власти (калдрмисани путеви, имена мањих потеса који говоре о турском живљу: цамија, турска башча, бостаниште и др.), једанаест сеоских гробља са гробним обележјима почев од прве половине прошлог века и шест спомен — обележја из НОР-а. Сви евидентирани локалитети са најосновнијим подацима обрађени су у музејској картотеци. После завршеног комплетног рекогносцирања терена, приступиће се систематском истраживању сваког евидентираниог локалитета од стране стручњака.

Овогодишња ископавања на локалитету Бабињак у Доњој Крварици део су систематских радова на истраживању хумки у Драгачеву, предвиђеним средњорочним планом.

Бабињак захвата део косе, која чини границу између лучанске и ариљске општине. На самој греди ове косе налазиле су се три омање хумке, благо купастог облика (пречника од 12—15 м, висине око 1 м). Све три су испитиване. На основу добијених резултата може се закључити да је то једна мања бронзаноodobна некропола, која припада комплексу драгачевских тумула. Две хумке су дале значајне податке у вези култа сахрањивања. Обе су по типу потпуно идентичне. У центру су имале масивну гробну конструкцију у облику каменог сандука, без икаквих трагова покојника и гробних прилога. То су празни гробови, тзв. конотафи, вероватно ратнички гробови. У трећој хумци сахрањивање је вршено спаљивањем. Откривене су три гробне целине, три урне са спаљеним остацима покојника и два суда као прилог гробу. Према начину сахрањивања и типолошким карактеристикама судова, хумка се датује у развијено бронзано доба, око 1.400 године пре наше ере. Радови су трајали 18 дана. У екипи су учествовали Милена Икодиновић, Душанка Ранковић и Мишо Хуђец.

На локалитету Брег у Гучи извршено је пробно сондажно ископавање неолитског насеља. Стратиграфски подаци и покретни материјал су показали да је у питању једнослојно насеље — један

хоризонт кућа, винчанске културе (око 2.400 године пре нове ере). Центар насеља захватао је заравњен део платоа непосредно уз југоисточну падину. Већи део је уништен изградњом пута. На овом простору најмасивнији део културног слоја износио је 50—70 см, а јавља се на двадесетак сантиметара испод површине. Нађено је доста покретног материјала (фрагментовани судови, камене секире, неколико комада пластике, рибарски тегови), али није откривена ниједна основа куће. Непосредно уз профил пута било је доста кућног лепа, где је констатована једна повећа јама за отпатке. То су сигурни докази о постојању куће, највероватније полуземнице.

На северозападном делу локалитета, ближе речици Драгачици, културни слој је незнатан (око 20 см дебљине) и садржи само керамичке отпатке. Међутим, на југоисточној страни падине откривени су дислоцирани остаци кућног лепа на површини од 3—4 м², дебљине око 25 см. Овакви подаци захтевају допунска пробна истраживања на овом делу локалитета. Пре свега да се утврде границе простирања и очуваност културног слоја. Радови су трајали 8 дана. Радове је водила Милена Икодиновић, археолог, уз помоћ Мише Хуђеца. Радила је пет радника, а у заравњивању учествовали су чланови Историјске секције ОШ „Богдан Капелан“ у Гучи.

Музеј је у прошлој години, археолошким ископавањем, откупом и поклонима обогатио своје фондове са преко 2.000 предмета, од којих су 234 археолошка предмета добијена сондажним ископавањем неолитског насеља са локалитета Брег у Гучи и ископавањем хумки са локалитета Бабињак у Доњој Краварици. Ту је и 25 етнографских предмета, 12 уметничких предмета, 17 предмета из НОБ-е и око 1.500 архивских докумената и већи број фотографија из НОБ-е.

Стручна библиотека увећана је у протеклој години за 137 књига: 43 купљених, 76 је добијено разменом, а 18 су поклони. Вредно је, такође, напоменути да је извршено преинвентарисање целе стручне библиотеке Музеја.

Одељење заштите споменика културе у прошлој години извршило је значајне конзерваторске радове на Конаку господара Јована Обреновића и кући др Драгише Мишовића.

У протеклој години Заједница културе обезбедила је средства за изолацију влаге у згради Музеја — Конак господара Јована Обреновића из 1835. године. Међутим, током испитивачких радова показало се, да је Конак угрожен не само од влаге. Дотрајао му је и бондручни систем, а потпуно су иструлиле главне носеће греде. Ус-

лед тога су предвиђени радови на изолацији влаге прерасли у конзерваторско-рестаураторске захвате.

Израда елабората за конзервацију и делимичну рестаурацију Господар Јовановог конака поверена је архитекти конзерватору Радославу Прокићу, сараднику Завода за заштиту споменика културе у Крагујевцу, који је био и надзорни орган за овај објекат. Радови су, са прекидима, трајали од јуна до октобра 1973. године. Извршено је откопавање темеља и спроведена хоризонтална изолација влаге, замењене су дотрајале носеће греде и делови бондурчног система армирано-бетонским гредама; изведена је делимична реконструкција грађевине и на основу постојећих елемената враћен старији изглед главне фасаде, степеништа, подрумског дела зграде и спуштен калдрмисан тротоар око зграде на првобитни ниво. Спољне фасаде су премалтерисане, а офарбани прозори и врата.

Одељење заштите је у својим годишњим плановима неколико пута истицало потребу хитних конзерваторско-заштитних захвата на кући др Драгише Мишовића у Чачку. Међутим, тек крајем протекле године од Скупштине општине у Чачку добијена су средства за обављање нужних конзерваторско-заштитних радова на овом објекту. Радови су трајали од краја октобра до краја новембра прошле године. Извршено је препокривање грађевине, постављање новог малтера на спољним фасадама и реконструкција свих првобитних украса изведених у њему, фарбање спољних фасада и измена свих прозора и врата који су били потпуно дотрајали.

Просветно-педагошки рад протеклих година имао је примарно место у програму рада установе. Ова делатност се одвијала преко тематских изложби у установи, покретних изложби по предузећима, школама и селима, посети музејима, предавања по школама и музејима и др. И поред учињених напора да просветно васпитни рад узме шире размере, морамо констатовати да нису постигнути запажени резултати. Изузев два предавања која су наши кустоси Милена Икодиновић и Душанка Ранковић одржали у Основној школи „Др Драгиша Мишовић“, друге школе нису показале интересовање за сарадњу на овом плану.

Настављајући сарадњу са Природњачким музејом у Београду, организована је изложба ЕВОЛУЦИЈА ОРГАНСКОГ СВЕТА КРОЗ ГЕОЛОШКЕ ПЕРИОДЕ. На изложби су приказани оригинални фосили, графички прилози, карте и други пратећи материјал који пружају податке о збивањима у току минулих геолошких времена. Изложени материјал, систематизован по геолошким периодима, пружа

жио је могућност посетиоцу да упозна историју развитка органског света од најстаријих времена до данас. Изложба је постављена у Дому културе и изазвала је велико интересовање ученика чачанских школа, а и осталих посетилаца.

После великог успеха, који је изложба имала у Београду и Будви, отворена је и код нас изложба ИКОНЕ БОКОКОТОРСКЕ ШКОЛЕ у сарадњи са Народним музејом у Београду. На изложби су презентоване 34 иконе из XVIII века које представљају стилску целину ове јединствене сликарске школе, која је у уметничком изражавању показала специфичне стилске особине. Аутори ових икона су чланови једне од најпознатијих сликарских породица које су живеле у Рисну — Димитријевићи и Рафаиловићи. Изложба икона је прва са овом темом у нашем граду. Постављена је у просторијама Уметничке галерије. Изложбу је пратио пригодан каталог.

После Крагујевца, код нас је отворена изложба ЛИКОВНА СВЕДОЧАНСТВА СЛИКАРА ПАРТИЗАНА ХРВАТСКЕ из збирке Музеја револуције народа Хрватске. На изложби су презентована оригинална ликовна дела настала у току народноослободилачке борбе од 1941—1945. године, од 12 сликара са 63 рада у разним сликарским техникама (графика, цртеж, уље, акварел). Међу учесницима на изложби били су заступљени данас познати сликари савремене југословенске уметности: Маријан Детони, Фрањо Мраз, Едо Муртић, Отон Постружник, Златко Прица, Вања Радауш и др. Изложба је била постављена у Дому културе. Уз изложбу је штампан пригодан каталог.

Поводом 100. годишњице излажења „Раденика“, првог социјалистичког листа у овом делу Европе, у сарадњи са Историјским музејом Србије организована је изложба РАДЕНИК И ЊЕГОВО ВИБЕЊЕ СРБИЈЕ. Преко докумената и фотоса осветљене су прилике под којима је настајала, развијала се и деловала српска штампа седамдесетих година 19. века, са посебним акцентом на „Раденик“. Овај лист је са социјалистичких позиција третирао сва важна питања унутрашње и спољне политике Србије. Истовремено, преко већег броја до сада непознатих експоната приказана је делатност Светозара Марковића и групе социјалиста окупљених око „Раденика“. Изложба је изванредно технички опремљена и била је постављена у холу Дома културе. Изложба је отворена уочи избијања епидемије вариоле, тако да је већим делом морала бити затворена за посетиоце.

Поводом 80. годишњице рођења друга Тита, Музеј је припремио изложбу под називом: ТИТО—ЖИВОТ И РАД. На изложби је, помоћу фотографија и легенди, приказан живот друга Тита од његовог првог укључења у напредни раднички покрет па до данашњих дана. Изложба је тако конципирана да посетилац може јасно да сагледа огроман допринос друга Тита југословенском револуционарном покрету, социјалистичкој изградњи земље као и ангажовању на ширењу политике мирољубиве коезистенције у свету. Изложба је прво отворена у Дому културе у Лучанима, поводом прославе Дана армије, а планом је предвиђено да обиђе и све општинске центре.

План издавачке делатности у протеклој години искључиво је посвећен издавању другог броја Зборника радова. Зборник је изашао из штампе половином 1972. године. Прилози за Зборник обухватају све области културне и политичке историје нашег краја. Зборник садржи 13 стручних прилога од 11 аутора, а штампан је у тиражу од 1.500 примерака. Средства за штампу обезбедила је делом Републичка заједница културе, као и Заједница културе у Чачку.

Већ неколико година Музеј потенцира као веома акутан проблем конзервације музејског материјала. Имајући у виду да је само 20 одсто музејског материјала конзервирано и да се у збиркама налазе предмети значајне културно-историјске вредности, поставља се питање његовог даљег очувања. До сада Музеј није добио никаква средства за конзервацију, а постојећа лабораторија омогућава само грубо чишћење музејских предмета.

Формирањем фото-лабораторије у многоме је омогућен потпун стручан рад на комплетној обради музејског материјала, као и на евидентирању споменика културе на терену. У току протекле године, фото-лабораторија извршила је 1.564 снимања и израдила 2.528 фотографија разног формата, за картотеку, изложбе, за институције у области културе у граду и повременим корисницима.

Неопходно је истаћи и озбиљан проблем изложбеног простора. Музеј не располаже никаквим просторијама за повремене изложбе, па користи просторије Уметничке галерије или Дома културе. Међутим, отварањем сталне изложбе у Галерији онемогућено је чешће коришћење просторија, док хол Дома културе не одговара за све изложбе које Музеј организује. Уверени смо да би већим ангажовањем овај проблем могао бити решен.

После паузе од једне године, поново је оживљен рад Заједнице музеја западне Србије. Крајем 1972. године одржана су два сас-танка у Крагујевцу и Крушевцу, на којима је договорено да се ак-тивира рад Заједнице. Истовремено донет је заједнички програм за 1973. годину.

На крају треба истаћи да је за успешан досадашњи рад на територији Драгачева, Народни музеј добио Децембарску награду Општине Лучани. Ово признање нас у толико више радује што је дошло у години значајног јубилеја за нашу установу.

С А Д Р Ж А Ј:

1. Михаило Зотовић — Некропола у Кремнима и потреба даљег истраживања територије ауторијата — — — — —	1
2. Радомир Станић — Прилог проучавању сликарске делатности Уроша Кнежевића у Чачку — — — — —	11
3. Светомир Настасијевић — Српска народна мелодија у сонати Бетовена	27
4. Радомир Станић — Иконостас цркве у Цветкама код Краљева — —	33
5. Др Андрија Стојковић — Др Драгомир Иковић — — — — —	55
6. Радојко Николић — Записи о занатима и занимањима — — — — —	87
7. Станоје Мандић — Новчано-кредитне организације у региону Чачак —	121
8. Петар Рајковић — Кошани — порекло и старине — — — — —	145
9. Божидар Ковачевић — Јаша Продановић — прилог за проучавање живота и рада — — — — —	159
10. Светомир Настасијевић — Школовање Момчила Настасијевића у Чачку	171
11. Драгољуб Јовашевић — Моравке — народне песме чачанског краја —	175
12. Милован Вуловић — Дневник Наде Симовић — — — — —	203
13. Милован Вуловић — Споменици и спомен-обележја НО рата чачанског краја — — — — —	251
14. Извештај о раду Народног музеја за 1972. годину — — — — —	287

S O M M A I R E

1. Mihailo Zotović -- NÉCROPOLE A KREMNI ET LE BESOIN DES RECHERCHES SUR LE TERRITOIRE DE L'AUTARIAT -- -- --	1
2. Radomir Stanić -- CONTRIBUTION A L'ETUDE DE L'OEUVRE DU PEINTRE UROŠ KNEŽEVIĆ A ČAČAK -- -- --	11
3. Svetomir Nastasijević -- LA MELODIE POPULAIRE SERBE DANS LA SONATE DE BETHOVEN -- -- --	27
4. Radomir Stanić -- ICONOSTASE DE L'EGLISE DE CVETKE PRES DE KRALJEVO -- -- --	33
5. Dr Andrija Stojković -- Dr Dragomir Ikonić -- LES VOIES DE SON ÉVOLUTION INTELLECTUELLE ET IDÉOLOGICO-POLITIQUE -- --	55
6. Radojko Nikolić -- INSCRIPTIONS SUR DES METIERS ET DES PROFESSIONS -- -- --	87
7. Stanoje Mandić -- ORGANISATIONS BANCAIRES -- MONÉTAIRES ET DE CREDIT DANS LA REGION DE ČAČAK -- -- --	121
8. Petar Rajković -- KOŠANI -- ORIGINE ET VESTIGES -- -- --	145
9. Božidar Kovačević -- JAŠA PRODANOVIĆ -- L'ECRIT COMPLÉMENTAIRE CONCERNANT L'ETUDE DE LA VIE ET DE L'ACTIVITE -- --	159
10. Svetomir Nastasijević -- LA SCOLARITE DE MOMČILO NASTASJEVIĆ A ČAČAK -- -- --	171
11. Dragoljub Jovašević -- MORAVKE -- CHANSONS POPULAIRES DE LA REGION DE ČAČAK -- -- --	175
12. Milovan Vuловиć -- LE JOURNAL DE NADA SIMOVIĆ -- -- --	203
13. Milovan Vuловиć -- MONUMENTS MEMORAIUX DES LA GUERRE DE LIBERATION DANS LA REGION DE ČAČAK -- -- --	251
14. LE BULLETIN SUR L'ACTIVITE DU MUSEE POPULAIRE POUR 1972. --	287

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ

1. МИХАИЛО ЗОТОВИЋ, археолог, кустос Народног музеја у Титовом Ужицу
2. РАДОМИР СТАНИЋ, историчар уметности, директор Завода за заштиту споменика културе у Краљеву
3. СВЕТОМИР НАСТАСИЈЕВИЋ, композитор из Београда
4. ДР АНДРИЈА СТОЈКОВИЋ, професор Универзитета у Београду
5. РАДОЈКО НИКОЛИЋ, професор књижевности из Чачка
6. СТАНОЈЕ МАНДИЋ, магистар економских наука, потпредседник Скупштине општине Чачак
7. ПЕТАР РАЈКОВИЋ, етнолог из Крагујевца
8. БОЖИДАР КОВАЧЕВИЋ, књижевник из Београда
9. ДРАГОЉУБ ЈОВАШЕВИЋ, диригент из Чачка
10. МИЛОВАН ВУЛОВИЋ, историчар уметности, директор Народног музеја у Чачку.

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. III, 1972.

Тираж 1.000 примерака

Рукопис предат у штампу априла 1973.

Опсег 19 табака и 4 табака прилога

Штампање завршено августа 1973.

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СРС, број 413-497/73-02 од 29. јуна 1973. године, ова књига ослобођена је плаћања посебног пореза на промет производа и услуга у промету.

